

Blahopřejeme průkopníkovi marxistické sociologie v Československu

K 70. výročí narození akademika
Andreje Siráckého

Kdo si přečte Siráckého *Kulturu a mravnost*, pochopí i osobní krédo autora. Posláním vědce je zúčastněné hodnocení jevů a faktů, aktivní dotváření situací minulých i budoucích.

Aktivní dotváření v pohledu dominula je u A. Siráckého spojeno s bojem marxisty proti nerealitě a iracionalitě. V úvahách o věcech současných a budoucích Sirácký nejednou prokázal, že sociologické bádání nemůže být odtrženo od palčivých, konkrétních a aktuálních otázek společenské a politické reality. I když směřujeme k „absolutnímu“ poznání a ovládnutí věcí a jevů, není tato cesta spojena s osamělostí učeného mnicha středověku, s neutralitou a bezstarostností vědeckého pracovníka.

Siráckého dílo stojí v nejlepším smyslu slova ve službách života — svou náplní, konsekvencemi, které přináší, myšlenkami,

jimiž provokuje a v neposlední řadě i osobními postoji autora. Jeho vědecká, pedagogická, kulturní a bohatá publicistická činnost zasahuje snad do všech oblastí našeho kulturně politického života. Ti, kteří nahlédli především do slovenského vědecko-kulturního prostředí, znají Siráckého jako teoretika, jehož pero dovede velmi plasticky ukázat, kam zavádí teoretickou frontu „zdivočelý maloměšťák“ a „vykolejený inteligent“, který z kapličky iluzí zdůvodňuje své výsadní, zvláštní postavení společenské elity.

Sirácký je jedním z těch, kteří neváhají říci „do vlastních řad“ mnoho nepříjemného. Nedávno například napsal: „Určitá část naší inteligence se neztotožnila s historickým posláním dělnické třídy a s naším socialistickým systémem. Pokud se tak stalo, u mnohých to bylo proto, že spíše živelně, pro esionálně a za určité výhody byli do systému „vtaženi“. Značná část inteligence se ale nestala organickou součástí politickoorganizovaných úsilí, forem a institucí dělnické třídy, která svoje ztělesnění a realizátora našla v komunistické straně. Mnozí intelektuálové si neuvědomují, že narůstající úloha (podíl) vědy a techniky je nerozlučně a perspektivně váže k těm společenským a politickým silám, které vyvádějí lidstvo z rozporů, bíd, válek a diskriminací současného kapitalismu.

Mnozí z nich nechtějí vidět, že z různých důvodů nemohou ve společenské struktuře tvořit zvláštní skupinu „vlastní kompetence“. Nechápu, že když se neidentifikují s historickým posláním dělnické třídy, promarníují svoji šanci, která se jim nabízí zvláště v souvislosti s vědeckotechnickou revolucí“.¹

V složitém životě a rozsáhlém díle A. Siráckého je podivuhodná kontinuita. Je to kontinuita sociálního a národního prostředí, ze kterého vyšel, jeho sblížení s marxismem v mládí, kontinuita věrnosti dělnické třídě a principům marxismu-le-

¹ O potrebe konsolidácie v ideológii, *Nové slovo* 1970, č. 27, s. 1.

ninismu. Je tu však také opakující se kontinuita okruhu problémů, které jako myslitel řešil, ke kterým se neustále vracel a dodnes vrací. Stálo by za to hlouběji zhodnotit a především vědecky a pedagogicky využít tyto základní okruhy zájmů a působení A. Siráckého. Před deseti lety se poprvé o to pokusila Slovenská akademie věd jubilejním sborníkem, který připravil Ján Bodnár a jenž má přiléhavý název *Za socialistickú vedu a kultúru*.

Základním okruhem zájmů v Siráckého díle jsou především otázky společnosti a člověka, kultury, ideologie, náboženství a morálky. Tvoří kontinuitu díla, jehož kořeny sahají k prvním sociálně politickým úvahám z doby působnosti v DAVu (sem patří i Siráckého próza, básně, literární kritiky publikované v komunistickém a pokrokovém tisku) a které vyzrálo v rozsáhlých studiích a pracích publikovaných v posledních letech.

Prvá Siráckého významná díla (*Umiera júca civilizácia* — 1946, *Kultúra a mravnosť* — 1949) jsou analýzou vzniku a vývoje buržoazní kultury, ideologie a morálky a přínosem autora do zápasu s filosofickým idealismem a s buržoazními vlivy ve společenskovědním myšlení.

Svědectvím vstupu nové, velké osobnosti do světa společenskovědní teorie je 2. a 3. číslo časopisu *Philosophica Slovaca* 1947—48. Zde najdeme nejen recenze jeho prací, ale Sirácky sám tu publikuje několik závažných statí. Především podává rozhled po sovětské filosofické frontě, publikuje zásadní stať *Niektoré problémy marxistickej vedy a filozofie* a recenzuje práce S. Szalaie a P. Sorokina.

Domníváme se, že právě zde jsou počátky Siráckého vědomého úsilí o vytvoření marxistické sociologie, společenské vědy jednoznačně orientované v intencích potřeb a zájmů lidové demokracie a budování socialismu.

K potřebě vytvořit takovouto disciplínu se pak často vrací, když se dovolává slov Todora Pavlova o tom, že historický materialismus je především celkovou metodou, interpretačním principem všech věd kulturních a společenských.

V souladu s ním Sirácky při každé příležitosti zvyrazňuje fakt, že naše sociologie spočívá na teoretickém základě histo-

rického materialismu, na materialistickém učení, na dialektice, na uznání objektivních zákonů společenského vývoje.

„Bez všeobecných zákonitostí vývoje společnosti, bez filosofického rámce celkové problematiky člověka a světa, bez analýzy všeobecných zákonů společenského vývoje, by sociologie nebyla teoretickou vědou“.²

Na těchto postulátech pak Sirácky diferencuje rovinu poznání speciální, „nefilosofické vědy“, jakou je marxistická sociologie, a rovinu filosofického poznání.

Sirácky nikdy netrpěl „pansociologismem“. Naopak, se seriózností a střízlivostí vědeckého pracovníka upozorňuje, že relativní dobudování marxistické sociologie je složitý, dlouhodobý proces, mající svou historickou, společensko-politickou a ideologickou problematikou.

V tomto procesu nemůžeme dělat žádné ideové a teoretické ústupky buržoazní sociologii. V něm se prokáže, že sociologie „není věda apolitická a společensky neangažovaná. Neruší svoje spojení s filosofií, s politikou, s bojem proletariátu o vybudování komunismu. Je pevným článkem v systému marxistických věd“.³

Andrej Sirácky patří k nestorům nejen slovenské, ale i československé marxistické sociologie. Patří mezi její zakladatele, průkopníky, obhajovatele a budovatele.

Na rozdíl od jiných Sirácky nikdy a nikde neustupoval eroznímu tlaku buržoazní sociologie a ideologie. Právem můžeme říci, že nezklamal ani jako vědec, ani jako člověk. Právě proto, že jeho práce nenesou pečeť módního avanturismu a nejsou psány pro atmosféru laciných úspěchů, jsou nám Siráckého přístupy při koncipování marxistické sociologie velmi blízké a pro další rozvoj oboru nesmírně užitečné a cenné.

Jeho poslední knižní publikace *Sociológia* (Teória, metody, problémy — 1966) a *Sociológia a integrácia vied* (1968) jsou důsledně marxistickým východiskem v koncipování naší disciplíny. Nebylo asi náhodou, že u některých představitelů naší sociologie nenašly takového ohlasu, jakého si zasloužily.

Nepovažujeme za frázi konstatování, že Siráckého život, jeho vědecká cesta patří

² *Sociológia* (Teória, metody, problémy), Bratislava SAV 1966, s. 30.

³ Tamtéž, s. 36.

straně a lidu. Dodnes pro nás zůstal prostým a obětavým člověkem, v pravém smyslu toho slova.

Je příjemné vědět a ve spolupráci cítit, že na frontách společenskovědní problematiky s námi stojí skromný a vzácný člověk, vynikající marxistický teoretik, akademik Andrej Sirácký.

Redakční rada SC

Výběr bibliografie z díla akademika Andreje Siráckého

(Sestaveno chronologicky)

1. *O proletárskom umení*, v: Pravda chudoby, 17. 2. 1924, č. 21, s. 4.
2. *O takzvanom „rozpore“ individua a spoločnosti*, v: DAV, 1925, č. 2, s. 24–28.
3. *Problém etickej hodnoty*, 1926, (dizertační práce).
4. *Za svetlom života*, Petrovec, 1932, 79 s.
5. *Sila slov a myšlienok*, Petrovec 1943, 135 s.
6. *Umierajúca civilizácia*, Petrovec 1946, 135 s.
7. *K situácii na sovietskom filozofickom fronte*, v: Philosophica Slovaca 1947–48, s. 230–233.
8. *Niektoré problémy marxistickej vedy a filozofie*, tamtéž, s. 207–214.
9. Pitirim A. Sorokin, *Krise nášeho veku* (Recenze), tamtéž, s. 295–297.
10. Szalai Sándor, *Bevezetés a társadalomtudományba* (Úvod do sociologie) (Recenze), tamtéž, s. 273–274.
11. *Kultúra a mravnosť*, Bratislava, SAVU 1949, 182 s.
12. *Slovanstvo a svetový mier*, Bratislava, Tatran 1949, 29 s.
13. *Od kapitalizmu k socializmu*. Bratislava, Obroda 1950, 98 s.
14. *Prirodné a spoločenské prostredie*, Bratislava, Tatran 1951, 87 s.
15. *Pôvod prvotných ideológií*, Bratislava, Št. nakl. 1952, 39 s.
16. *Az ember származása*, Bratislava, Csemadok — Csehszlovákiai Magyar Könyvkiadó 1953, 20 s.
17. *A vallás keletkezése és fejlődése*, Bratislava, Csemadok — Csehszlovákiai Magyar Könyvkiadó 1953, 29 s.
18. *K otázke formovania socialistického človeka*, v: Filozofický časopis, č. 1–2/1953, s. 95–140.
19. *Vznik a vývoj náboženstva*, Martin, Osve-ta 1953, 30 s.
20. *Klérofašistická ideológia ľudáctva*, Bratislava, SAV 1955, 144 s.
21. *Ku kritike buržoázných teórií o vzniku a podstate náboženstva*, v: Slovenský filozofický časopis, č. 1/1956, s. 135–153.
22. *K niektorým problémom buržoáznej sociológie a filozofie*, v: Slovenský filozofický časopis, č. 1/1957, s. 90–98.
23. *Za vysokú odbornosť a socialistickú uvedomelosť vedeckých pracovníkov*, v: Naša veda, č. 4/1958, s. 145–151.
24. *Problémy a úkoly našej vedy po XI. sjazdu KSC*, Bratislava, SAV 1958, 74 s.
25. *Za socialistickú vedu a kultúru* (Sborník), Bratislava, SAV 1960, 364 s.
26. *Postavenie a úlohy sociológie v našej spoločnosti*, v: Otázky marxistickej filozofie, č. 1/1964, s. 16–25.
27. *Sociológia*, Bratislava, SAV 1966, 370 s.
28. *K niektorým otázkam predmetu a štruktúry sociológie vo vzťahu k „vedám o človeku“* (S osobitným zreteľom na vzťah sociológie a filozofie), v: Sborník prací k otázkám integrální antropologie II., Praha, Čs. sociologická společnost při ČSAV 1968, s. 191–215.
29. *Sociológia a integrácia vied*, Bratislava, VPL 1968, 152 s.
30. *Október a slovenská inteligencia*, v: Pravda, 16. 8. 1967, s. 3.
31. *K otázke predmetu štruktúry marxistickej sociológie*, v: Sociologie 66, Praha, Svoboda 1968, s. 43–48.
32. *Náš program*, v: Sociológia, č. 1/1969, s. 3–9.
33. *O vzťahu filozofie a sociológie*, v: Studia sociologica, č. 1/1969, s. 7–29.
34. *Revolúcia a demokracia* (K 99. výročiu narodenín V. I. Lenina), v: Pravda, 18. 4. 1969.
35. *Leninova teória spoločnosti ako návod pre akciu*, v: Pravda, 18. 12. 1969, s. 5.
36. *Lenin a revolučná teória spoločnosti*, v: Nová mysl, č. 12/1969, s. 1492–1506. (Viz tiež: Sociológia, č. 1/1970, s. 3–22.)
37. *Revoluce intelektuálů?* v: Tvorba, č. 11/1970, s. 3–4.
38. *Syntéza revolučného myslenia a praxe*, v: Nové slovo, č. 15/1970.
39. (+ K. Rychtařík), *Geniální myšlenky — úzkoprsý světónázor*, v: Tvorba, č. 16/1970, s. 13. (Viz tiež: Nové slovo, č. 17/1970, s. 4.)
40. *O sovietskej filozofii z iného aspektu*, v: Nové slovo, č. 21/1970.
41. *O potrebe konsolidácie v ideológii*, v: Nové slovo, č. 27/1970, s. 1.

K. B.

Prolegomena k metodám diagnostické analýzy lidské osobnosti

FRANTIŠEK KAHUDA
Pedagogická fakulta UK, Praha

Není sporu o tom, že velice významnou kategorií ve vývoji světa bude v nadcházejícím desetiletí věda. Ještě nikdy v dějinách se totiž neměnil svět a celá lidská společnost tak rychle jako dnes, což je především zásluhou rozvoje vědy a techniky v posledních 20 letech a důsledkem uvádění vědeckých poznatků do praxe. Vzpomeňme jen nových vědních odvětví, např. kybernetiky, vědeckých objevů, jako jsou lasery, výzkumů termonukleární přeměny hmoty, přistání člověka na Měsíci, raketové techniky, dvou robotů, jimiž překvapili Japonci na světové výstavě Expo 70 v Ósace, atd., atd. Jedno je tedy jisté: je to věda, která spolu se sociálně nejvyspělejším společenským systémem podstatně přispěje realizaci civilizačních přeměn spojených s vědeckotechnickou revolucí k dalšímu pokroku světa. Také naše společenské vědy by se měly v této historické šanci socialismu zasloužit o jeho další rozvoj.

V této situaci si odpovědně a právem klademe otázku: *kam v souvislosti s touto vědeckou explozí spěje vědecké poznání člověka; jak analyzovat jeho osobnost při adekvátním využití dosavadních vědeckých experimentů a objevů?* Pokusím se dát na tuto otázku sociologickou odpověď.

I když předmětem sociologického zkoumání je společnost a společenské jevy, sociologie nesmí nikdy ztratit ze zřetel také lidskou osobnost, která je neredukovatelná na pouhý průsečík stávajících společenských vztahů a biologických faktorů, ale která se ve stálém dynamickém přetváření lidské přirozenosti pozměňuje spolu se společností v každém jednotlivém historickém údobí.

Dílčí odpovědi, které uvedu, mají charakter teoretických úvodních statí k metodám diagnostické analýzy lidské osobnosti. Některé z nich jsou prozatím povahy hypotetické, i když závěrečná stať

naznačuje, že uvedená prolegomena jsou dnes již více než pouhé hypotézy.

1. Integrovat vědy k poznání lidské molekuly

Je obecně známo, že *cesta k poznání člověka* jako biologicky, kulturně a hodnotově integrované lidské bytosti je ještě daleká. O člověku, který je jako součást skupiny, v níž žije, pracuje a tráví volný čas, jakousi *obří* (komplexní) *organickou molekulou* — abych užil podnětného přirovnání Fourastiéhova [9 : 132] — toho nevíme zatím mnoho a ani v nastupujícím desetiletí naše biologické, psychologické, pedagogické, sociologické a antropologické poznatky, rozvíjející se podle svých iminentních principů, pravděpodobně mnoho nepokročí. Poznat komplexně rozvinutý *vzorec vlastností a vztahů lidské molekuly* v seskupení a valencích společenských skupin je proto úkol ještě velice dlouhodobý.

Přesto se v posledních několika letech objevují i v Československu úvahy, jimiž je předznamenáváno konstituování integrální vědy o člověku jakožto nového badatelského *hlediska*, nazvané „*integrální antropologie*“ [15 : 572]. Ta by měla vzít na sebe úkol pokusit se o možnou integraci obecných problémů a obecných pojmů všech vědních disciplín zabývajících se člověkem a podat *integrováný obraz člověka*, v němž by byla adekvátně exponována biologická i kulturní determinace individua. Integrální antropologie není tedy samostatnou vědní disciplínou, není novou filosofií člověka, ale badatelským oborem, jenž si klade za cíl překročit meze oborové výlučnosti a dosáhnout širšího porozumění představitelů různých věd o člověku, kteří pociťují potřebu integrace s jinými příbuznými vědami [15 : 580].

Ztotožňuji se s názorem, že potřeba integrace věd o člověku spadá vjedno s vývojovým trendem vědy blízké budoucnosti, neboť předpoklad určitého stupně teoretické a metodologické zralosti, který je podmínkou každé integrace, je již ve vědách o člověku do značné míry splněn. Není v této souvislosti nezajímavé, že např. při vyučování přírodním vědám se již dnes v zahraničí (v Austrálii, Skotsku, Holandsku, Finsku) experimentálně zkoušejí kursy integrovaného vyučování „Integrated Science Courses“. Nejdůležitějším důvodem uváděným ve prospěch integrovaného vyučování je ten, že příroda je pouze jediná, i když co nejrozmanitěji kvalitativně rozrůzněná, a jen použité metody jejího zkoumání se liší. Přitom výzkumy posledních let v oblasti molekulové, atomové fyziky a termodynamiky zcela již například stírají rozdíly mezi fyzikou a chemií, takže i definice těchto dříve zcela samostatných vědních disciplín je dnes již stěží použitelná.

Integrovaná věda o člověku, která je objektivním výrazem dnešní scientizace našeho života, je schopna využitím systémových vazeb, metodologických syntéz a interdisciplinárních souvislostí pokročit v těsném sepětí s marxistickou ideologií dále v poznání osobnosti člověka než jednotlivé izolované vědy, v podstatě odhlížející od jiné než vlastní vědní orientace.

2. Postihnout strukturní časové změny

Jak v této situaci postoupit v poznávání lidské osobnosti, která je pro nás objektem i subjektem vědeckého zkoumání, máme-li dosáhnout dalších aspoň dílčích úspěchů?

V. I. Lenin, jehož stoletého výročí narození s hrdostí letos vzpomínáme, k tomu kdysi řekl: „Komunistou se můžeš stát jedině tehdy, obohatíš-li své znalosti vším, co lidstvo vytvořilo“. V této souvislosti nám nesmí uniknout poznání, které ve světové vědě dnes stále šířeji proniká, že stupeň našeho vědomí o daném jevu je přímo úměrný možnosti *modelově postihnout jeho strukturní časové změny*.

Dochází tak nesporně k výraznému uplatnění *marxistická historicko-srovnávací metoda* zjišťování vývojových trendů dialekticky protikladných faktorů, která poznáním současného stavu a časového pohybu jevu může vystopovat jeho per-

spektivy a na základě takového poznání přivodit žádoucí změny v podmínkách lidského života i v člověku samém.

A tu matematizace všech věd, doplněná empirickým poznáním, je *nejpozoruhodnější* na celém dnešním vývoji vědeckého světa. To vystihl geniálně již Karel Marx výrokem: „Věda jen tenkrát dochází do své dokonalosti, když se jí daří užívat matematiky“. Avšak rozvoj společenských věd v Československu i v ostatních socialistických zemích — ovšem v různém rozsahu i intenzitě — zabrzдила právě ta okolnost, že jsme v 50. letech opomijeli pokroky empirických metod a použití matematiky, zvyšující exaktnost poznání společenských procesů. Je pravda, že empirické a matematické metody samy o sobě — bez náležité teoretické výzbroje — mohou dát výsledky jen dílčí platnosti a mohou dokonce zavést i do slepé uličky, avšak ruku v ruce s *tvůrčím rozvojem marxismu* se může stát matematizace každé vědy závažným pokrokem v poznání společenských zákonitostí. Je proto zásadním krokem, jestliže nyní v souvislosti s oslavami Leninova výročí znovu promyslíme Leninovy názory na problémy vědeckého řízení společnosti, neboť vědecké řízení společenských procesů v současných podmínkách socialistické výstavby předpokládá nové, zvýšené nároky na společenské vědy, zvláště pokud jde o vysvětlení společnosti analýzou jedné její nejdůležitější funkce — funkce řízení. Právem se důrazně připomíná, že stále většího významu v řízení nabývá vytváření modelů s využíváním *matematických metod* a moderní výpočetní techniky, neboť matematické modelování společenských procesů umožňuje řešit otázky optimalizace rozměrů a struktury řízených a řídících systémů, režimů a kritické naznačení jejich základních parametrů, průtoku informací atp. Zároveň se přitom zdůrazňuje, že ovšem nemůže jít o absolutizování těchto metod, že je nutné ohradit se proti snahám chtít jedině těmito prostředky řešit komplex problémů řízení. Přírodověda a technika jsou jenom pomocné prostředky, které ulehčují řešení problémů; mohou být používány jedině v organické jednotě s kvalitním *sociologickým rozbor*em společenských systémů, na základě přísného zachování zákonitosti fungování a rozvoje společnosti, které objevila

marxisticko-leninská věda. Zvláště dnes, v souvislosti s potřebou komplexně prozkoumat do podstaty vědecké a technické revoluce naší doby, vyvstává před našimi společenskými vědami úkol nejen objasnit její společenské a lidské předpoklady, ale především důsledky pro poznání a vědecké teoretické i empirické zvládnutí lidského fenoménu v našich vazbách a souvislostech s řízením společnosti a jejího „lidského faktoru“ při budování socialismu. „Překračování uzlové čáry moderní civilizace, které se stává naším denním údělem, klade mimořádné nároky na schopnost *uplatnit nové metody* (podtrhl F. K.) a nezvyklé pohledy, bez nichž nelze porozumět dimenzím, zákonitostem a formám, jež přibírá historický pohyb spolu s vědeckotechnickou revolucí, které jdem vstříc: socialismus pro ni otevírá nepřehlednou možnost a prochází v ní největší dějinnou zkouškou“ [18:11].

Je ovšem známo, že vytváření modelů ve společenských vědách, tj. *modelování struktur* probíhajících naším společenským životem i životem každého jednotlivce, je velice složité. Věda v nejnovější době objevila, že při veškeré složitosti společenských struktur existují samostatně i *struktury jednoduché*, pro něž také platí *jednoduché zákony*. Kybernetika je nejprůkaznějším příkladem, že zjednodušování složitých struktur až na ty nejjednodušší je vědeckým postupem, který dovoluje zprůhlednit i nejsložitější situace. Jde vždy o to, rozložit reálné jsoucno na nejjednodušší možné stavební kameny a pomocí nich analyzovat dialektický pohyb ve strukturách co nejjednodušších. Ve strukturálních vědách je vědecký pokrok snad nejrychlejší a nejradikálnější. Pro sociologické úvahy jsou to především *strukturální teorie časových změn sociálních jevů*, které bude nutné nyní intenzivně rozvíjet, neboť ony zároveň představují důležitý stupeň našeho sociologického vědomí. Jejich nejdůležitější praktický pomocník je elektronický počítač (computer), jehož teorie sama je jednou ze strukturálních disciplín.

3. Experimentovat s lidským fenoménem

Dnešní moc sociologie jako vědy je při zkoumání chování člověka — sociální molekuly — či společenských celků — agregátů sociálních molekul — zatím ještě pra-

malá. Ta totiž závisí na jedné straně na hodnověrnosti a spolehlivosti technik, kterých při vědeckém výzkumu sociologie používá, a na straně druhé na možnosti převádět kvalitativně rozrůzněné faktory zkoumané reálné společenské danosti (jevu) na faktory kvantitativně rovnomocné a kvantifikovatelné, které teprve umožňují postupně vytvářet ze sociologie objektivní, tj. v rámci daných experimentálních možností exaktní vědu. Avšak proti myšlence o možnostech experimentování mimo rámec tradičních exaktních věd (jako je např. fyzika či chemie) se někdy vyslovují námitky, vycházející z dualistických představ o naprosto odlišných podstatách přírody a společnosti, které prý mohou postihnout jen dva naprosto odlišné metodologické typy zkoumání [5:208]. Marxistické pojetí této otázky nevylučuje možnost experimentovat s lidským fenoménem a v souvislosti s tímto postulátem dochází k závěru, že se sociologie neodlišuje od nejrůznějších současných přírodních věd ani principiální povahou zákonů, ani hierarchičností teorií, ani rozdělováním zákonů na „empirické“ a „teoretické“ [1:25]. Vysvětlení zákonů v sociologii je tedy v obecných rysech v principu shodné s vysvětlením zákonů v přírodních vědách; proto je možné vytvořit obecnou teorii a obecný model vysvětlení jak pro přírodní vědy, tak i pro sociologii [1:22]. Můžeme tedy přijmout představu, že dialektický obraz světa, univerzální vnitřně strukturované jsoucno, zahrnuje přírodu anorganickou i organickou, člověka i společnost, jsoucno jako kvalitativně rozrůzněný kosmos, jehož strukturální vazby mají schopnost autoregulace a sebezdokonalování [6:85]. V rámci této představy je pak každý člověk vřazován v různých seskupeních (strukturách) do společenských skupin jako nositel společensky (třídně) utvářeného „lidství“, nositel vlastností lidského rodu, jako integrovaná a nesmírně bohatě kvalitativně strukturovaná lidská molekula (jedinec), vytvořená kombinací nesmírného počtu stejných nebo nestejných organických molekul a atomů, bohatě opět až do nevyčerpatelnosti kvantitativně (například hmotně) i kvalitativně (například psychicky) strukturovaných. „Lidé ovšem nežijí izolovaně, nýbrž v asociacích různého druhu, sdruženích, pro něž se ustálil

název „společnost“. O každé z nich platí, že je *strukturou* svého druhu, *vyznačenou mnohonásobnými závislostmi*, které vyplývají právě z faktu zespolečenštění různého počtu individuí. Tyto závislosti jsou sice limitovány existencí sdružených individuí, zůstávají však pouze jí nevy-světlitelné: vyznačují se totiž tím, že *regulují, určují chování těchto individuí*, uchovávajíce si přitom svou poměrnou nezávislost na nich. Viditelným toho důkazem je, že jednotlivé regulativy nejsou co do své působnosti vázány na určitá individua natolik, že je v řadě případů přetrvávají. *Tato regulativnost*, která jakoby přistupuje k jednotlivým individuí zvenčí, ustavuje tedy *specifický způsob existence sociální*, tvořící ve všech svých projevech oblast sociologie“ (všude podtrhl F. K.) [6:106].

Chování a činnost lidí nejsou tedy nějakým abstraktem, neexistují samy pro sebe. Proto, začneme-li sociologicky zkoumat chování jakéhokoli společenského seskupení (kolektivu, skupiny, organizace), musíme se nutně dostat k jednotlivému člověku, který je nositelem vlastností osobních (endogenních) i společenských (exogenních). Společenská forma pohybu hmoty je tak neoddelitelně spojena s pohybem molekulární lidské hmoty jedinců, kteří společnost vytvářejí. Determinanty společenské činnosti se projevují v každém jednotlivci, přičemž bohatě diferencovaná závislost působení jedné činnosti na druhou ovlivňuje individuum, které podle toho jedná. Proces vývojových změn v chování a postojích, jež je schopen jedinec zaujmout vůči daným sociálním stimulům v určitém věku svého života, nazýváme pak *sociálním zráním člověka*.

Otázku, zda má být součástí sociologického zkoumání sociální skupiny, sociální organizace či celé společnosti též zkoumání chování a činnosti jedinců, utvářejících v daném prostředí příslušné sociální seskupení, zodpovídáme tedy kladně.

4. Modelovat vnější reakce vnitřního stavu jedinců

Jedinec jako komplexní lidská molekula společnosti, bohatě strukturovaná individuálně diferencovaným extenzivně — intenzivním seskupením vnitřních organických molekul a atomů, které mohou svými reaktivními potenciemi vstupovat do in-

terakcí a společenských reakcí nejrůznějšího druhu, má jistým způsobem uspořádan svůj *vnitřní stav*. Například každý jedinec má svoji ústřední nervovou soustavu, v níž lidský mozek se skládá ze značného počtu — kolem 10^{10} nervových buněk neboli neuronů, které jsou vzájemně propojeny do velmi složitých struktur — neuroelementů [17]. Jestliže se pak předpokládá, že determinanty chování a vztahů mezi lidmi spočívají právě v onom vnitřním stavu jedinců, lze usoudit, že např. lidské city, potřeby, obavy apod., jsou působeny oněmi mnohonásobnými závislostmi ve společenských seskupeních, které jsou vyvolávány činnostmi ostatních lidí. Prostředí jimi představované vytváří v daných podmínkách (např. chování jednotlivců v malé neformální skupině) stimulové prvky, které ovlivňují chování zkoumaného jedince a do určité míry jeho sociální chování předestínají. Z takovýchto představ (modelů) vznikají pak kategorie charakterizované pojmy, jako jsou lidské potřeby, city, aspirace, hodnoty apod. Tento sociálně psychologický postup při studiu společenských jevů má své kořeny v „jednom nebo více rozlišeních mentálního chování člověka“ (tj. v postojích, tužbách, potřebách) a tyto prvky jsou nejčastěji shrnuty do systému osobnosti nebo do „povahových typů“, o kterých se předpokládá, že determinují vnější činnost člověka [4:136]. V uvedených představách (modelech) se předpokládá, že faktory prostředí mají menší důležitost a sociologové pracující s těmito modely, ekologický přístup, tj. studium vzájemných vztahů mezi organismy (např. skupinami lidí) a prostředím (např. institucemi), v němž se organismy vyskytují, zpravidla neberou v úvahu.

Avšak dnes je již prokázáno, že každý lidský jedinec se vyvíjí, že vlivem prostředí a zvyšující se životní, hospodářské i kulturní úrovně společnosti dochází k akceleraci nejen jeho biologického vývoje, ale i vývoje mentálního [20:223]. Tento vývoj se urychluje zvláště dnes, kdy na člověka působí rychlé přeměny okolního prostředí a množství informací, které jeho mozek (ať dobře či špatně) absorbuje. „Ještě důležitější je však výsledek a zároveň příčina všeho, co předcházelo: *vyvíjí se celý lidský druh*. Zatímco většina živočišných druhů, ne-li všechny, je stálá, lidský druh nikoli. Není *biologicky*

stálý, neboť naše vlastní neustále se vyvíjející poznávání společnosti a vesmíru modifikuje nejen myšlenky, jimiž se řídí naše potřeby a činnost, ale kromě toho *biologicky* modifikuje základní molekuly našeho mozku. Rok od roku staví náš mozek nové molekuly, v nichž se odráží vyvíjející se poznání vesmíru a okolního prostředí. Výchovou přenášíme tyto úžasné a křehké stavby z atomů, *jež mozky našich předků vůbec neobsahovaly, na naše děti*. Biologický vývoj druhu, v němž se kdysi viděla jen fyzická přeměna, pokračuje tedy v naší době formou duševních procesů“ [9:178].

Důsledkem vývoje lidského druhu pak je, že každý člověk si vytváří působením endogenních i exogenních faktorů svůj vlastní strukturní vzorec organických molekul, lišící se od všech ostatních lidských vzorců, přičemž nadto žádná z lidských molekul není stálá, aspoň pokud jde o velké mozkové molekuly určující osobnost [9:177]. Objektivní zkoumání těchto vnitřních strukturních vzorců a vnitřního života člověka, tj. spontánní činnosti lidské fantazie, lidského mozku a srdce (Marx) přístroji, jež jsou v současné době k dispozici, není ovšem možné. Protože však všechny reálné struktury jsou přístupné zkoumání skrze jejich reakce, skrze reaktivní potence, jimiž se projevují, můžeme právě z těchto reakcí a dostatečně exaktně jejich kvalitativně rozrůzněných faktorů zpětně struktury poznávat, případně je vykládat. V důsledku toho, že každá struktura je vždy vyznačena určitým *stupněm kvalitativnosti* [6:108], bude počet kvalitativně rozrůzněných faktorů příslušné struktury mírou této kvalitativnosti a tudíž i ukazatelem reálného smyslu zkoumané struktury. K vysvětlení těchto struktur lze tedy vytvořit model, který zdůrazňuje především pozorovatelné aktivity člověka a jejich objektivně ověřitelné vztahy k předcházejícím a současným jevům a jenom doplňkově se odvolává na vnitřní stav jednotlivce, jehož existenci ovšem nijak nepopírá. Protože takový model je založen na principech, které jsou obsaženy v učení a v udržování určitého chování, patří mezi tzv. behaviorální modely člověka [14:19–23]. Modely tohoto druhu jsou zpravidla formulovány matematicky s použitím teorie kybernetiky, protože matematika jakožto vědecká dis-

ciplína je ve své podstatě rovněž vědou strukturní. Ona totiž své postuláty nespojuje bezprostředně s výzkumem nějakých určitých forem pohybu hmoty, ale sleduje struktury in abstracto, nezávisle na tom, které jevy či organismy takové struktury mají, a zda vůbec takové reálné danosti, adekvátní zkoumané struktuře, existují. Tato univerzálnost matematické vědy je také hlavním důvodem, proč matematizace věd je nejpozoruhodnější na dnešním vědeckém vývoji.

Z hlediska marxistické sociologie je ovšem třeba stále mít na paměti, že složitost a mnohostrannost společenských procesů podmiňuje ten fakt, že odhalení jejich podstaty může být skutečně pouze komplexním použitím celého souboru kvalitativně různých typů vysvětlení (nejen strukturního, ale i funkcionálního apod.). Jestliže se nám při výzkumu přírodních jevů zdá v některých případech dostatečné užití jen jednoho z těchto typů vysvětlení, pak při výzkumu společenských jevů je to ve většině případů vyloučeno [1:19]. Proto máme-li v marxistické sociologii pochopit charakter a stanovit stupeň vysvětlení sociologických zákonů, je vždy nutné ujasnit si také hierarchickou strukturu sociologického poznání. Právě ona složitost a mnohostrannost společenských procesů nás totiž nutí k takovému metodickému postupu, že při studiu konkrétního jevu se snažíme zmocnit se zprvu jevů nejjednodušších a postupně nalézáním jejich strukturního, funkcionálního a kauzálního působení dospíváme ke komplexnímu vysvětlení. Proto teoretik—vědec zprvu *zjednodušuje*, vytváří toliko *model* skutečného jevu, který v sobě zahrnuje jen několik jeho charakteristických vlastností, které jsou podle teoretických zkušeností podstatné. Jinými slovy, vědec abstrahuje: v daný moment studuje třeba jen jednu možnou stránku věci. Z komplexně podmíněných reakcí vylučuje ty podmiňující aspekty, které považuje pro daný jev za relevantní. Tím však problém není vyřešen, neboť „stejně tak platí, že *i poměrně nejjednodušší reakce jsou mnohonásobně podmíněny*, přičemž všechny tyto faktory působí současně, aby rezultovaly vždy ve zcela konkrétní, jednoznačně určené reakce. Zejména však platí, že tyto reakce jsou vždy nějak *zaměřeny* a že právě tato jejich *zaměřenost určuje jejich*

průběh, modifikovaný vždy „polem“, v němž se odehrávají. Kdyby ho totiž neurčovala, zůstalo by nezbadatelné, proč vůbec dochází k tomu, že specifické reakce probíhají právě specifickým způsobem, jímž je umožňována jejich poměrná pravidelnost, kterou nazýváme „zákonitostí“. Dochází k ní proto, že reakce analogických struktur neprobíhají sice stejně *přiměřeně*, nicméně oscilují kolem *průměrných hodnot*, které umožňují také jejich *kvantifikovatelnost*. Na rozdílch stupně přiměřenosti jednotlivých reakcí se podílejí jednak vnější podmínky, tedy *podmínky ekologické* spolu s příležitostnými okamžitými vlivy, jednak *podmínky vnitřní*, které jsou vymezitelné reaktivními potenciemi jednotlivých struktur. *Přímou* zjiitelné se stávají tyto reaktivní potence až u nejdiferencovanějších organických struktur, tedy především u *člověka*, kde se projevují různým stupněm „nadání“ jako průvodním jevem velké variability reakcí zde zjiitelných“ [6 100].

5. Objevovat zákony a vztahy stavových (statusových) veličin

Konečným cílem každé vědy je objevování a studium zákonů a vyjadřování jich vztahy, jimiž zkoumané proměnné veličiny mezi sebou navzájem souvisí. Vědní obor se totiž netvoří toliko popisem či formulací poznatků nějak shromážděných (uvědoměných), ale jejich racionálním poznáváním (vztahováním) tím, že je buď podle určitých obsahových a metodických principů třídíme (strukturujeme), uvádíme ve vzájemnou souvislost, nebo sledujeme příčiny a účinky jejich existence. Tak dospíváme k organické soustavě představ, poznávacích metod a skutečností, které teprve potom tvoří obor příslušné vědy. O čemkoli můžeme tedy mluvit jako o „poznáném“ teprve za předpokladu, že jsme to začlenili v nějakou souvislost, to znamená sevřeli nějakým vztahem. Racionální totiž jsou jen zjištěné vztahy, takže „skutečnost“ se stane racionální jen potud, pokud byla takto „vztahena“. Je tedy „poznávání“ skutečnosti totéž jako její „relacionování“, s tím nezbytným důsledkem, že vše, co zůstalo ze skutečnosti nevztaheno, zůstalo také „nepostiženo“, tedy vlastně nepoznáno, i když bylo prehendo-

váno, tedy prostě: uvědomeno [7:6]. A je to právě strukturální (systémová) analýza, která směřuje k objasnění zjištěných vztahů, a to ne jednotlivých, ale celého komplexu vztahů vzájemně se ovlivňujících. Vztah přitom vystupuje jako taková vzájemná souvislost mezi prvky celistvého objektu (živého organismu nebo sociální danosti), při které změna jedné prvků způsobuje odpovídající změny prvků druhých při zachování vlastnosti celistvosti zkoumaného útvaru; danost se tím neruší, ale vyvolává se pouze její přechod v jinou kvalitu, přičemž jsou zachovány celistvé charakteristiky zkoumaného útvaru. Strukturální analýza může být tedy považována za zvláštní etapu obrazu zkoumané objektivně reálné skutečnosti, mající svoje zvláštní kategorie, pojmy a metody poznání. Je dnes důležitou změnou při vytváření vědeckého poznání celku; je to *zvláštní forma konkretizace dialekticko-materialistického světového názoru* [19:54].

Máme-li ve společenských vědách přistoupit k diagnostické analýze, tj. k rozpoznání příčin a časového průběhu nějakého objektivně reálného jevu tak, abychom mu porozuměli, vycházíme ze zdůrazněného již pojetí, že každá skutečnost je především *kvalitativní rozrůzněností*, z čehož jako následek vyplývá, že *kvalitativní změny* ve struktuře objektu je třeba chápat jako vznik nových strukturálních základních složek objektu — prvků, vztahů a závislostí, které vytvářejí jeho strukturu [10:38], že tedy změnou je třeba rozumět zjiitelný rozdíl kvalitativních určení jednoho a téhož objektu [6:90]. Kvantitativní rozrůzněnost každé skutečnosti a tím i kvantitativní vlastnosti každého objektu sledujeme pak tenkrát, jestliže na objekt pohlížíme jako na výsledek homogenizačního procesu hmotné struktury, jímž byly všechny její odchylky v individuální rozrůzněnosti prvků, vztahů a závislostí pro svoji nepatrnost a empirickou nezjistitelnost anulovány, tj. nebyly pro svoji zanedbatelnost vzaty v úvahu. Pak je nasnadě, že „v širokém průměru se všechny individuální rozdíly ztrácejí, takže uvažovaný průměr případů může být považován za stejnorodý a v důsledcích toho připouští svou kvantifikaci“. [7:34]. Ve shodě s dialektickými principy materialismu je tedy každá skutečnost

„extenzivní“ (hmotnou), ale zároveň „intenzivní“ (kvalitativní) rozrůzněností.

Abychom byli schopni exaktně vystihnout stav zkoumané skutečnosti, definujeme tzv. *stavové (statusové) veličiny* (stavové funkce), což jsou takové veličiny intenzivní (intenzity, kvality), které závisí toliko na parametrech — faktorech určujících stav systému (struktury); vzájemný vztah těchto stavových veličin vyjadřujeme tzv. *stavovou (statusovou) rovnici*.

Pro veličnost příslušné stavové veličiny nemáme zpravidla až dosud ve společenských vědách přímé měřítko. Obvykle dovedeme rozeznat, tj. odhadnout nižší stav od vyššího, avšak kvantitativní vztahy mezi různými stavy nejsou určeny jejich povahou, jako je tomu u veličin extenzivních, vystihujících kvantitu, množství.

6. Měřit i kvalitativně rozrůzněné veličiny

Předpokladem měření jakýchkoli veličin je možnost kvantifikace jejich rozdílů. Dnes je již známo, že „jakýkoli reálný, tedy i kvalitativní rozdíl je kvantifikovatelný za určitých podmínek. Předně musí být uveden ve vztah nejméně ke dvěma kvantitativním faktorům, za druhé jedním z těchto kvantifikátorů musí být faktor „energetický“, vymežitelný „pracovním efektem“, ačli takováto kvantifikace má mít explikativní, výkladovou hodnotu“ (podtrhl F. K.) [7:34].

Kvantifikovatelné jsou tedy všechny objektivní procesy, které trvají mimo nás a nezávisle na nás a jsou vesměs vymežitelné extenzivně, což je jejich určující znak (procesy objektivně reálné). Jsou to vesměs procesy hmotného pohybu, definovatelné jako procesy „energetické“; jejich závislost na sféře psychologické je jen ta, že si je nějak uvědomujeme.

Analogicky jsou kvantifikovatelné procesy psychické jako procesy nervové (fyzilogické), z nichž rezultují jako jejich objektivace psychická data, vázaná na hmotný nervový substrát. Jde tedy opět o hmotný pohyb doprovázený experimentálně zachytitelným faktorem „energetickým“.

Při experimentování s lidským fenoménem vyvstává však otázka možného zobrazení v zobrazení příslušných stavových veličin zkoumaných systémů (struktur). To závisí především na volbě výzkumné metody a na podmínkách výzkumu. Podpo-

rovat je třeba ty metody, jimiž se dají stavové veličiny zobrazit *izomorfně*, tj. při jejichž užití vzniká mezi elementy informace a elementy objektivního stavu souvislost jednojednoznačná a vztahy mezi těmito elementy si navzájem odpovídají rovněž jednojednoznačně. Objeví-li se tato přiřazení jako víceznačná, tj. použitá metoda výzkumu poskytuje více informací, které jsou rovnocenné, mluvíme o zobrazení *homomorfním*, *zkresleném*. Například kontinuum zvané „intelligence“ je při měření výkonů inteligenčním testem zobrazeno vysoce homomorfně, neboť je sotva možné z inteligenčního kvocientu usuzovat na procesy, které tvoří podstatu zjištěného výkonu. Rovněž odpovědi, které získáme sociologickým dotazníkem, nemohou být pojímány jako izomorfní zobrazení skutečných mínění nebo postojů respondentů. Výzkumné metody jsou tedy tím spolehlivější (mají tím větší reliabilitu), čím více se přibližují ideálu izomorfního zobrazení. Zobrazujeme-li vícedimenzionální stavy jednodimenzionálně, jde o zobrazení homomorfní, neboť neobsahuje adekvátní informace [2:29].

Měření samo o sobě není konečným cílem společenských věd; je však důležitým prostředkem či nástrojem a vyšším stadiem racionální interpretace empirického výzkumu. Dějiny většiny vědních oblastí ukazují, že v raných obdobích vývoje se poznatky získávají kvalitativními metodami (bez užití měření). Takovým poznatkům však obyčejně chybí přesnost a jsou často beznadějně nejasné. Je pravda, že mnoho důležitého můžeme poznat, použijeme-li kvalitativních metod, ale strukturovaný souhrn poznatků, zvaný „věda“, vyžaduje zřejmě pro svůj rozvoj měřicí techniky [21:25]. Promyšlením otázek měření zpřesňujeme totiž na jedné straně premisy, na nichž zakládáme své předpovědi, na druhé straně úvahami o možnostech měření zpřesňujeme i výsledky výzkumu, jež předpovídáme. Kdybychom se nesnažili pracovat s veličinami, které jsou měřitelné, a nehledali cesty k měření ve společenských vědách, neměli bychom ani možnost přezkoušet správnost výsledků, k nimž jsme výzkumem dospěli. Že až dosud společenské vědy tak daleko ještě nepokročily, z toho pramení skepse i dosavadní nedůvěra některých vědeckých kapacit například

k sociologii. Pochybují, že se jí podaří být objektivní vědou, jejíž experimentální výsledky by ověřovala praxe, setrvá-li sociologie na těch až dosud užívaných výzkumných technikách a metodách vědecké práce, které jsou málo objektivní.

V tom je také možno spatřovat, proč marxistické sociologické myšlení tenduje často k filosofii, ba proč se některé směry sociologického myšlení v socialistických zemích snaží suplovat historický materialismus.

Je však třeba i v sociologických vědách následovat psychologii, která se jako první při experimentování s lidským fenoménem snažila o nalezení metrik pro různá kontinua. Svědčí o tom nejrůznějším způsobem sestavované škály, jimiž se snaží nahradit tříšť *nominálních* znaků zkoumaného kontinua (škály longitudinální) nebo znaků *ordinálních* (škály transverzální) jedním znakem, a to zpravidla znakem měřitelným. Konstrukce takovéto „měřicí“ škály různými tzv. škálovými postupy je dosti obtížná. Výhodou však je, že jednou vypracované „standardní“ měřicí škály může být použito mnohokrát a výsledky mohou být úspěšně srovnávány, ovšem opět převážně jen na stupnici ordinální. Úskalím je však validita zkonstruované škály, která je u různých škál různá [16:347].

Největší obtíž vyvstává ve společenských vědách, chceme-li „měřenou“ veličinu vyjádřit odpovídajícími *jednotkami*. Ty totiž prakticky zatím neexistují. Ve statistické analýze kvalitativních dat byly sice definovány různé *míry významnosti* určitých rozdílů (například mezi četnostmi pozorovanými a očekávanými za předpokladu nezávislosti je to hodnota χ^2 — chí kvadrát) nebo různé *koefficienty závislosti* (například Pearsonův koeficient kontingence C), ale tyto „míry“ ve skutečnosti jevy neměří, nýbrž jen porovnávají (větší — menší), protože jednotka jevu není definována. Právě tak hodnota inteligenčního kvocientu IQ je až dosud bezrozměrná. Hodnoty IQ udávané v bezrozměrných bodech slouží opět toliko ke srovnávání.

Přesto bychom měli dosáhnout i v sociologických a psychologických měřeních duševních reakcí člověka situace, kdy *faktory* jako parametry stavových (statusových) veličin a na nich závislé *stavové (statusové) veličiny* samy budou měřitelné, tj. kdy

bude možno určit jejich velikost zjištěním počtu *jednotek* v příslušné veličině či v jejich parametrech obsažených. Stavové veličiny je možno zásadně měřit v libovolných jednotkách, o jejichž volbě, pokud jde o účelnost, rozhodují mnohé okolnosti. Z nich nejdůležitější je požadavek, aby výsledky měření, získané různými pracovníky, v různých místech, za různých podmínek a v různých dobách, mohly být bezpečně a jednoznačně vzájemně srovnávány a kontrolovány.

Stavové veličiny psychických procesů, které jsou vždy povahy kvalitativní (intenzivní), můžeme ovšem měřit toliko *nepřímo*: pro každý druh stavové veličiny zvolíme jistou veličinu *extenzivní* (kvan-titu), která závisí na jejím stavu, a jednotlivým stavům přiřadíme hodnoty úměrné příslušným hodnotám zvolené kvantity. Tyto úměrné hodnoty pokládáme pak za *míru stavové (statusové) veličiny*, jejíž velikost je tak pro každý stav určena. Úměrné hodnoty tvoří *stupnici*, v níž stavovou (statusovou) veličinu měříme.

V oboru stavových veličin psychických procesů bude patrně více různých druhů těchto veličin než mezi nimi platných vztahů, takže rozdíl v jejich počtu udá počet veličin, které můžeme pokládat za nezávislé na ostatních. Tyto nezávislé veličiny můžeme volit libovolně a nazýváme je *základní*. Při volbě jednotek těchto základních veličin budeme vázáni toliko účelností a vhodností. Tak obdržíme *jednotky základní* (například v tzv. absolutní soustavě jsou to jednotky *cm, g, sec* a termodynamický stupeň teploty $^{\circ}\text{K}$), z kterých vyjdeme při definici všech jednotek dalších, zvaných *jednotky odvozené*. Ty budou již základními jednotkami určeny jako součiny jejich mocnin, což vyplývá ze skutečnosti, že odvozené stavové veličiny psychických procesů budou definovány jako součinitelé ve vztazích vyjadřujících úměrnost. Protože prostá hodnota veličiny je vlastně její poměr k téže veličině jednotkové, má pouhé číslo (počet bodů) rozměr „nula“; označujeme je proto jako „bezrozměrné“.

Základní jednotky, které postupně zavedeme pro základní veličiny (základní faktory) stavové rovnice psychických procesů, budou mít zřejmě zprvu jen hypotetický charakter, protože jejich cena a jejich oprávnění musí být postupně praxí pro-

kázány. Ztotožňují se v této věci se stanoviskem, že původně byly právě tak stanoveny základní jednotky, jichž dnes používáme již zcela běžně (cm, g, sec, °K); zatím se nám totiž staly tak „samozřejmé“, že jejich „hypotetický charakter“ už více nepozorujeme [11:259].

7. Dosažené dílčí výsledky

Ve svých dřívějších pracích, [12], [13], odvodil jsem jednak n -dimenzionální model rezultantního sociálního kvocientu SQR , který je relačním dynamickým modelem sociálních vztahů mezi testovaným jedincem a jeho věkovou sociální skupinou.

Model je tvaru

$$SQR = \frac{1}{n} \cdot \frac{100}{CHVT_{(red)}} \cdot \sum_{i=1}^n CHVS_{1(ef)} \Delta_i,$$

$$\text{kde } \Delta_i = \left| SKS_i - \frac{SKT_{2i-1} + SKT_{2i}}{2} \right| + 1,$$

$i = 1, 2 \dots n$ je počet sprážených dvojic testovaných kompetenčních výkonů v kontinuálním poli, jež je reprezentací sociálního zrání sociální skupiny a testovaného jedince — člena této skupiny. Uvedený model pracuje s tzv. *životními křivkami-sociálního zrání člověka*, v nichž na polaritní napětí vzrůstajícího vývojového trendu je vázáno polaritní napětí vývojového trendu klesajícího tak, že dominantní růstová těžiška působí zákonitě v průběhu genetického vývoje odpovídajících faktorů (elementů) takové změny růstového potenciálu, že životní křivky sociálního zrání člověka (regresní křivky) jsou esovitého tvaru. Uvedený model můžeme nyní charakterizovat jako *model stavové (statusové) veličiny SQR sociálního zrání člověka*.

Dále jsem odvodil jako *model stavové (statusové) veličiny IQR mentálního zrání člověka* výraz

$$IQR = \vec{\eta} \cdot \frac{100 CHVS_{(ef)}}{CHVT_{(red)}} = \vec{\eta} \cdot IQS,$$

v němž bezrozměrný kvocient *zaměřené průměřenosti* duševních reakcí $\vec{\eta}$ je dán vztahem $\vec{\eta} = \text{konst. } x$, kde $x = \frac{SKT_1}{SKT_2}$ je *kvocient zaměřenosti* týchž reakcí a *konst.* je testovou konstantou použitého

intelligenčního testu. Přitom *kvocient průměřenosti*

$$\eta = \frac{SKT}{SKS}, \text{ v němž } SKT = \frac{SKT_1 + SKT_2}{2},$$

vyjadřuje vztah kompetenčních hladin SKT mentální zralosti testovaných jedinců ke standardní (normální) kompetenční hladině SKS mentální zralosti skupiny, k níž testovaní jedinci náležejí. Polaritně rozrůzněnými faktory mentálního zrání člověka jsou nyní *faktor rozsahový* (dosažené úspěchy) SKT_1 s trendem monotónně s věkem až do 16 let rostoucím, a *faktor časový* (pohotovost, reaktivní tempo) SKT_2 s trendem monotónně do 16 let věku klesajícím.

Oba modely i když zatím velmi zjednodušeně odrážejí složitou situaci psychologických procesů a patří tedy svojí povahou mezi modely homomorfní, jsou přes to výrazem úsilí o exaktní řešení důležitých teoretických i praktických úloh v diagnostické analýze osobnosti člověka.

Literatura

- [1] Andrejevová G. M., Nikitin J. P.: *Metoda vysvětlení v sociologii*. V: Sociologie v SSSR. Nakladatelství Svoboda, Praha 1967.
- [2] Clauss G., Ebner H.: *Grundlagen der Statistik für Psychologen, Pädagogen und Soziologen*. Volk und Wissen, Berlin 1967.
- [3] Doll E. A.: *The Measurement of Social Competence. A Manual for the Vineland Social Maturity Scale*. Educational Test Bureau, Minneapolis 1953.
- [4] Duncan Otis D. and Schnore Leo F.: *Cultural, Behavioral and Ecological Perspectives in the Study of Social Organization*. American Journal of Sociology, LXV (September, 1959), s. 132—146.
- [5] Filipec J.: Doslov v Jean Fourastié 40 000 hodin, Praha 1969.
- [6] Fischer J. L.: *Kvalitativní kosmos*, V: Filosofické studie. Řada první, Praha 1968.
- [7] Fischer J. L.: *O kategoriích*. V: Filosofické studie. Řada první, Praha 1968.
- [8] Fischer J. L.: *Meze kvantitativní metody*. V: Filosofické studie. Řada první, Praha 1968.
- [9] Fourastié J.: 40 000 hodin. Mladá fronta, Praha 1969.
- [10] Grušin B. A.: *Struktura dynamických procesů*. V: Sociologie v SSSR. Nakladatelství Svoboda, Praha 1967.
- [11] Hofstätter Peter R., Wendt D.: *Quantitative Methoden der Psychologie*. Johann Ambrosius Barth, München 1967, 3. Auflage.

- [12] Kahuda F.: *Kvocient sociální zralosti v sociální ontogenezi člověka (Příspěvek k sociologii osobnosti)*. Sborník vědeckých prací Ústavu sociálního výzkumu mládeže a výchovného poradenství, I, Universita Karlova, Praha 1969, s. 35—130.
- [13] Kahuda F.: *Meze kvantitativní metody a kategorie poznání (Model mentálního zdraví člověka)*. Sociologický časopis č. 5/1970.
- [14] Kunkel John D.: *Some Behavioral Aspects of the Ecological Approach to Social Organization*. The American Journal of Sociology, Vol. 73, s. 1, 1967.
- [15] Mácha K.: *Prolegomena k integrální antropologii (Několik poznámek)*. Sociologický časopis č. 5/1968.
- [16] Pergler P. a kol.: *Vybrané techniky sociologického výzkumu*. Nakladatelství Svoboda, Praha 1969.
- [17] Rashevsky N.: *Imitative Behavior and Distribution of Status*. V: Mathematical Thinking in the Social Sciences, ed. P. F. Lazarsfeld, 2nd rev. edit. Glencoe, The Free Press 1955, s. 67—87.
- [18] Richta R. a kol.: *Civilizace na rozcestí. Společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce*. Nakladatelství Svoboda, Praha 1967.
- [19] Sadovskij V. N.: *Metodologické problémy výzkumu objektů, které tvoří systémy*. V: Sociologie v SSSR. Nakladatelství Svoboda, Praha 1967.
- [20] Saller K.: *Die Acceleration*. Zeitschrift für Pädagogik, 1964.
- [21] Travers Robert M. W.: *Úvod do pedagogického výzkumu*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1969.

Резюме

Ф. Кагула: Прологомена к методам диагностического анализа человеческой личности

Как введение к диагностическим методам анализа личности автор дает социологический ответ на вопрос, сможет ли наука в предстоящем десятилетии продвинуться вперед в деле познания человека. Один из путей он видит в стремлениях интегральной антропологии — новой, рождающейся научной дисциплины — дать интегрированный образ человека на основе сотрудничества представителей различных наук о человеке, применяющих самые разнообразные методические приемы в связи с марксистской идеологией. В этом отношении он подчеркивает необходимость применения марксистского, историко-сравнительного метода при поисках моделей структурных, временных изменений исследуемых явлений путем выяснения трендов развития диалектически противоположных явлений. При этих научных стремлениях он возлагает большие надежды на математизацию общественных наук, разработку которой выдвигали уже классики марксизма-ленинизма, К. Маркс и В. И. Ленин.

Предпосылкой для применения методов математической науки к моделированию структур

является возможность переводить качественно разрозненные факторы исследуемого явления в факторы количественно равносильные и способные квантификации, которые именно делают возможным создавать из социологии постепенно объективную, э. з. в пределах данных экспериментальных возможностей экзактную науку. Так как объяснение законов в социологии в принципе тождественно в общих чертах с объяснением законов в естественных науках, возможно создать — как в области естественных наук, так в области социологии — общую теорию и общую модель для объяснения, работающую же с квантифицированными факторами одинаково в области общественных наук, как в естественных науках.

Однако не возможно объективное обследование внутренних структурных образцов (внутреннего состояния) и внутренней жизни человека, э. з. спонтанной деятельности человеческой фантазии, мозга и сердца (Маркс) при помощи устройств, имеющихся в нашем распоряжении в настоящее время. Но так как все реальные структуры можно обследовать через их реакции, через их реактивные потенции, посредством которых они проявляются, возможно как раз на основе этих реакций и на основе достаточно экзактно их качественно разрозненных факторов структуры обратно познавать, в случае надобности объяснять. Структурный анализ становится следовательно особым этапом образа исследуемой, объективно реальной действительности. Он является сегодня важным изменением при создании научного познания целого; это особая форма конкретизации диалектико-материалистического мировоззрения, которая существенным образом облегчает обнаружить законы и отношения величин состояния (функций состояния).

В соответствии с диалектическими принципами каждая исследуемая действительность «экстензивная», э. з. материальная, но одновременно и «интензивная», э. з. качественная разрозненность. Из этого состояния истекают значительные затруднения в связи с квантификацией и измерением качественно разрозненных величин, которые являются причиной того, что до сих пор не имеются в общественных науках меры для становления размера любой величины состояния. Измерение как таковое не является конечно целью общественных наук; но оно представляет важное средство или орудие и является более высокой стадией рациональной интерпретации эмпирического обследования. Психология, первой из общественных наук, попыталась найти меры для различных континуумов при экспериментировании с человеческим феноменом. Но ею выводимые различные меры значимости, коэффициенты зависимости или коэффициенты зрелости — это величины безмерные, которые явления в действительности не измеряют, но только сопоставляют (больше-меньше), так как единица измерения для явления не определена.

Автор указывает дальнейший путь научного познания человека на основе своих прежних работ о социальном созревании человека, результатом которых была модель величин состояния SQR (т. н. квociент социальной зрелости) социального созреваания человека, более

простая модель величинны состояния IQR (т. н. квоциент ментальной зрелости) ментального созревания человека, которая имеет форму:

$$IQR = \vec{\eta} \cdot \frac{100 \text{ CHVS}_{(ef)}}{\text{CHVT}_{(red)}} = \vec{\eta} \cdot IQS,$$

в которой безмерный квоциент направленной соразмерности умственных реакций $\vec{\eta} = konst.$

κ , где $\kappa = \frac{SKT_1}{SKT_2}$ квоциент направленности

тех же реакций и константа — это тестовая константа примененного теста интеллигенции.

При этом квоциент соразмерности $\eta = \frac{SKT}{SKS}$,

где $SKT = \frac{SKT_1 + SKT_2}{2}$, выражает отноше-

ние компетенционного уровня SKT ментальной зрелости опрашиваемых лиц к стандартному (нормальному) компетенционному уровню SKS ментальной зрелости группы, к которой опрашиваемые лица принадлежат.

Поларитно разрозненными факторами ментального созревания человека являются теперь фактор объема SKT_1 с трендом монотонно растущим в зависимости от возраста до 16 лет и фактор времени SKT_2 с трендом монотонно снижающимся до 16 лет. При этом новом методе тестирования интеллигенции фактор времени играет одинаково значительную роль как фактор объема, он не ограничен в зависимости от времени для всех лиц в течение тестирования, но он учитывается отдельно у каждого опрашиваемого как переменная величина.

Summary

František Kahuda: Prolegomena to the Method of Diagnostical Analysis of the Human Personality

As an introduction to the diagnostical methods of personality analysis, the author gives a sociological reply to the question whether, in the coming decade, science can make further progress in the knowledge of man. He sees one of the ways in the endeavours made in the newly founded scientific discipline, in integral anthropology, to present — in co-operation with the representatives of the various sciences of man applying most different methodological approaches based on the Marxist ideology — an integrated image of man. In this connection, he emphasizes the need of applying the Marxist historic-comparative method in the search for models of structural time changes in the phenomena under study by ascertaining the developmental trends of dialectically contradictory factors. As regards these scientific efforts, he places great hope in the mathematization of social sciences, the elaboration of which has been stressed already by the classics of Marxism-Leninism, especially by K. Marx and V. I. Lenin.

The application of the methods of mathematical science in modelling the structures, however, presupposes the possibility to reduce

the qualitatively differentiated factors of the phenomenon under study to quantitatively equivalent and quantifiable factors permitting gradually to turn sociology into an objective (i.e. within the scope of given experimental possibilities), exact science. Due to the fact that the explanation of laws in sociology is, in general, similar in principle to the explanation of laws in the natural sciences, it is possible to work out a general theory and a general model of explanation both for the natural sciences and for sociology, which operates with quantified factors in the social sciences in a way analogical to that applied in the natural sciences.

The objective study of internal structural patterns (i.e. the internal condition) and of the inner life of man, i.e. the spontaneous activity of human imagination, of the human brain and heart (Marx) by means of instruments available at present is, of course, impossible. As, however, all the real structures are open to examination through the mediation of their reactions, i.e. reactive potencies by means of which they manifest themselves, we are able, on the basis of these reactions and of their qualitatively differentiated factors, to recognize the structures with sufficient accuracy or to explain them. The structural analysis thus becomes a special stage of the image of the objectively real facts under study. At present, it represents an important change in building up the scientific knowledge of the whole; it is a special form of concretization of the dialectical-materialistic view of life which substantially facilitates the discovery of laws and relations of the condition quantities (condition functions).

In accordance with the dialectical principles of materialism, each fact under study represents an "extensive", i.e. a material, but simultaneously also an "intensive", i.e. a qualitative differentiation. As a consequences of this state, considerable difficulties arise in connection with the quantification and measurements of the qualitatively differentiated quantities which result in the fact that, so far, no criteria have been worked out for ascertaining the size of any condition quantity in the social sciences. The measurement itself, of course, is not the ultimate aim of the social sciences; it is, however important means or an instrument and a higher stage of the rational interpretation of empirical research. In experimenting with the human phenomenon, psychology was the first to try to find out the standards for the various continua. But the various measurements of significance deduced in its area, the coefficients of dependency or the quotients of maturity are dimensionless quantities which, in reality, do not measure the phenomena but only compare them (greater-smaller), since the unit of the phenomenon has not yet been defined.

Thus, for indicating the further progress of the scientific knowledge of man, the author presents — on the basis of his earlier works on the social maturing of man, the result

of which was the model of the condition quantity SQR (the so-called quotient of social maturity) of man's social maturing — a simpler model of the condition quantity IQR (the so-called quotient of mental maturity) of man's mental maturing, expressed by the formula

$$IQR = \vec{\eta} \cdot \frac{100 \text{CHVS}_{(et)}}{\text{CHVT}_{(red)}} = \vec{\eta} \cdot IQS,$$

where the dimensionless quotient of the orientated adequacy of the mental reactions $\vec{\eta}$ is given by the relation $\vec{\eta} = \text{const. } x$, where $x = \frac{SKT_1}{SKT_2}$ is the quotient of the orientation of the same reactions and const. is the testing constant of the intelligence test applied. In this case, the quotient of ad-

$$\text{equacy } \eta = \frac{SKT}{SKS}, \text{ where } SKT = \frac{SKT_1 + SKT_2}{2},$$

expresses the relation between the competence levels SKT of the subject's mental maturity and the standard (normal) competence level SKS of the mental maturity of the group to which tested subjects belong.

The polarly differentiated factors of man's mental maturity are the range factor SKT_1 with a trend monotonously increasing with age up to 16 years, and the time factor SKT_2 with a trend monotonously decreasing up to 16 years of age. In this new method of intelligence testing, the time factor plays an equally significant role as the range factor, not being limited in time for all the individuals in the course of the testing itself, but recorded separately as a variable quantity for each subject.

V současné době není aktuálnějšího námětu k zamyšlení a ke studiu, než je dílo Leninovo a leninské principy kulturní politiky. Důvody jsou nejméně dva. Za prvé, je to osobnost Leninova. Ne náhodou poutá stále větší pozornost všech, kteří se vážně pokoušejí najít východisko ze složité situace soudobého světa a vědí, že takové východisko může být pouze politické. A za druhé, je to právě kultura, která, v nejširším slova smyslu pochopena, je atributem tohoto východiska.

*

Lenin ve svém teoretickém díle i v politické praxi předjal celou složitost zápasů, jimiž v současné době lidstvo prochází. Jejich jádrem je rozpor mezi možnostmi, které nabízí věda a technika člověku k osvobození a rozvinutí jeho osobnosti a tím, jak je této možnosti využíváno. Tento rozpor, který se rýsoval už na přelomu století, je často formulován jako rozpor mezi kulturou a civilizací, jako rozpor mezi scientistním a humanistickým viděním světa i jako rozpor mezi mírou poznání a zvládnutí okolní přírody člověkem a mírou poznání a zvládnutí přírody v člověku.

Už na přelomu století se nabízely v rozvoji vědy a techniky dříve netušené možnosti a dynamika přírodovědního poznání a postup racionalizace slibovaly ještě více do budoucnosti. Využít ve prospěch lidstva všeho, co se nabízelo, však vyžadovalo, aby byly do historického pohybu vtaženy a aktivizovány všechny společenské třídy, všechny vrstvy a lidé schopní podílet se na vytváření dějin.

Lenin jako marxista věděl, že nezbytnou podmínkou politické a kulturní emancipace každé společnosti na bázi moderní organizace hospodářství je osvobození dělnické třídy — poslední třídy v dějinách, již nebyla dosud nikde na světě dopřána realizace na všech úsecích života;

dosud byla plně třídou pro jiné, ne však třídou pro sebe.

Lenin nebyl jediný marxista, jemuž to bylo známo. Avšak do té doby se žádný z vůdců dělnické třídy, kteří se hlásili k marxismu, neodvážil vést dělnickou třídu k praktickému naplnění její historické role. Lenin se toho odvážil. Mohl se toho odvážit neboť věděl, že dělnická třída nemůže být k seberealizaci dovedena jinou třídou, ale že proražení si cesty k ní i samo naplnění její dějinné role musí být jejím vlastním dilem. Lenin pochopil, že dělnická třída a s ní celá společnost musí projít etapou, v níž nebude dělnická třída integrována společností jako rovnocenná, ale sama se stane integrujícím činitelem společnosti.

Svůj postup zakládal Lenin nejen na důkladné znalosti revoluční teorie K. Marxe a B. Engelse, ale také na podrobné znalosti tehdejšího dělnického hnutí v Evropě a vědecké analýze politické i ekonomické situace tehdejšího kapitalismu a Ruska.

Mimořádná politická aktivita v Rusku, která vrcholila počátkem století v r. 1905 revolucí, byla i v Evropě pokrokovými mysliteli přijímána jako doklad toho, že se revoluční středisko, místo zápasů o budoucnost Evropy a světa, přesunulo do Ruska. „Ruská revoluce je revolucí světovou... na břehu Něvy, Visly a Volhy se rozhoduje v této chvíli o osudu nové Evropy a budoucího lidstva. Nasi otcové roku 89 naučili Evropu dělat buržoazní revoluci a nyní nám oplátkou dávají ruští proletáři lekce revoluce sociální“, psal v prosinci roku 1905 Anatol France.¹

Zkušenosti desetiletí bojů proti samoderžaví na ruské půdě a „kritické“ osvojení marxismu umožnily Leninovi nejen překonat omezenost sociálně demokratických představ o budoucnosti revolučního boje dělnické třídy v tehdejší Evropě

¹ Anatol France, *Do lepších časů*, Praha 1958, s. 206–207.

a v Rusku, ale překročit také hranice ruského nacionalismu.

Proletářská revoluce mohla být uskutečněna jen proletariátem samým. Představitelé nacionalismu se naopak domnívali, že je na nich, aby se dohodli, jakou cestu mají oni zvolit „pro vlast“ a kam oni mají vést národ. Lenin tento subjektivismus už v roce 1897 označil za nedostatek sociologického realismu, který nacionalistům nedovoluje, aby viděli různé třídy obyvatelstva jako samostatné historické činitele a uvažovali o těch podmínkách dané cesty, které mohou rozvíjet (nebo paralyzovat) samostatnou a uvědomělou činnost těchto tvůrců historie“.²

Nepřetržitá konfrontace marxistické teorie se současnou politickou realitou vyvíjejícího se kapitalismu v Rusku i v Evropě, odlišovala Lenina také od první generace ruských marxistů, jejichž uznávaným učitelem byl Plechanov.

Plechanov byl učitel, hlava vzdělaných marxistů: měl vždycky co zajímavého říci a vnukal učtu. Lenin naproti tomu dovedl poslouchat a vyptávat se, byl prostý, ale dovedl určovat, co bude — vnukal sebevěru a vnucoval vůli, uměl vést. Oproti Plechanovovi byl hlavou politické akce. Jeho teoretická práce, studium ekonomického vývoje tehdejšího světa a Ruska, národnostní otázky, kolonialismu, filosofie a přírodních věd, historie a sociologie, to vše sloužilo k tomu, aby si učinil konkrétní a přitom neobyčejně přesnou a ucelenou představu o tom, kde se nachází a kam spěje svět 20. století. Podle toho jednal. Jeho politické jednání bylo důkladné a cílevědomé, jak musí být politické jednání, má-li zanechat stopu v historii. Přitom byl Lenin dalek toho, aby přizpůsoboval společností ideálu, který vypracoval, aby „přistříhoval“ skutečnost, byť i podle sebeoptimálnějšího modelu. Obraz socialistické společnosti v konkrétních podmínkách Ruska tvořil v průběhu revoluce z možností a skutečností, která zde byla, nechávaje se vést jediné marxisticky pojatými zájmy spravedlivého uspořádání světa, rozvinutí a osvobození všech sil, které dřímaly nevyužity a zakrňovaly v lidových masách: v dělnické třídě i na ruské vesnici. Lenin tak vytvořil živoucí model, ale zároveň ho stále

popíral svou metodou, kritikou minulosti a přítomnosti i konfrontací samého marxismu se skutečností; z toho pramenil jeho kritický, tedy tvořivý přístup k revoluční teorii. A také jen proto mohl dát směr politickému vývoji 20. století, a to ne skrze průmyslově nejvyspělejší země, ale skrze Rusko.

Ve zvláštních podmínkách předrevolučního Ruska však vyvstala velmi naléhavé otázka spojenců v revoluci. Ani otázka spojenců v dělnickém hnutí a v revoluci se neobjevila poprvé. Poprvé však byla Leninem na první místo jako spojenec dělnické třídy postavena v politické akci vesnice. Lenin odhalil problém, který byl nasnadě. Postavil jej však zcela nově a nekonvenčně, „kriticky“ z hlediska dosavadních představ o vztazích mezi dělnickou třídou a vesnicí — a v důsledku toho zodpověděl otázku spojenců marxistickým, tvůrčím způsobem.

Jak dělnická třída, tak rolnictvo mohly uskutečnit a dovršit převrat jen za předpokladu, že budou samy představitelem moci, jež převrat uskuteční a zůstanou představitelem moci, která bude novou společností stavět. Proto byly sověty dělnických a rolnických zástupců organizátory revoluce v roce 1905 a v roce 1917; Lenin rozpoznal, že mají-li se stát skutečným subjektem dějin dosud potlačené, zaostalé a ve svém celku málo pohyblivé masy, musí zůstat sověty z nich vzešlé v čele budování sovětského života. Tak se sověty přeměnily z organizátora revoluce v organizátory socialistického budování.

Tim se naplnila nezbytná podmínka pro rozvinutí schopnosti a osobních předpokladů všech členů společnosti. Konsekvence myšlenky rovnosti v politice a v sociálním životě se stala zároveň potenciální možností čerpat všechny schopnosti lidu pro nadcházející technický, ekonomický a kulturní vzestup nejmodernější, socialistické společnosti 20. století.

Už příprava na revoluci se neobešla bez toho, aby si dělnická třída osvojila alespoň znalosti nezbytné k pochopení vlastní úlohy v dějinách, smyslu třídního boje, prostředků, jimiž je třeba ho vést a cílů revoluce. „Bez vědění jsou dělníci bezmocní, psal Lenin v roce 1895, „s vědění jsou silou“.³

² Lenin, *Spisy* 2, čes. vyd. Praha 1952, s. 519.

³ Tamtéž, s. 86.

Dělnická třída si osvojila vědomosti potřebné k provedení sociálně politického převratu. Avšak udržet vítězství znamenalo porazit buržoazii nejen vojensky. Musela být zbavena monopolu na znalosti ve správě, v ekonomice, v řízení, ve vědě a technice, v pedagogice a v organizaci; musela být zbavena hegemonie v celém duchovním životě socialistického společenství, kterou má do té doby, pokud se nové třídy nepodaří do všech důsledků nahradit exponenty zájmů staré společnosti na všech úsecích exponenty zájmů své třídy a „staré“ odborníky získat pro budování nového řádu. To však bylo daleko obtížnější než provedení převratu. Nejen proto, že carské Rusko bylo kulturně zaostalé, ale také proto, že ruskou zemi přivedla občanská válka a vojenská intervence na pokraj záhuby. Lidé byli unaveni, staré předsudky, navyklý způsob života je strhovaly zpět. Revoluce a budování sovětské společnosti však vyžadovaly neustálé vypětí, neochabující společenskou aktivitu. Lenin dovedl stále znovu a znovu aktivizovat masy. Mohl to činit jen proto, že dokázal zabránit lidem „žít jejich obvyklým životem do té míry, jak to ještě před ním nikdo nedokázal“.⁴

Jistě je možno říci, že Lenin byl nejdůslednější demokrat v politických a kulturních dějinách a největší romantik, pokud šlo o důvěru v lidi. Zároveň však byl nejreálnějším politikem. Věděl, že revoluci může i zvnějška ohrozit ještě něco jiného. než ozbrojená intervence — mezinárodní izolace. Protože viděl politický pohyb v celosvětových souvislostech, byl přesvědčen, že se socialistická revoluce nemůže uzavřít ostatnímu světu. Socialistická revoluce se naopak musela stát výzvou proletariátu kapitalistických zemí, veřejným příkladem pro všechny potlačené národy. To se mohlo stát jedině tím, že se začal socialismus budovat před tváří celého světa. Socialistická revoluce vyzývala ke konfrontaci nejvyspělejší kapitalistické státy ve všech ohledech: v politických právech a ekonomické rovnoprávnosti, v zahraniční politice a internacionálním řešení národnostní otázky i v demokratizaci kultury. Je dnes těžko docenit, co tato výzva znamenala pro kapitalistické

ký svět a co znamenala pro potlačené národy.

Výstavba socialismu před tváří celého světa, konfrontace s kapitalismem, k níž dal Lenin výzvu, vyžadovaly mimořádné vypětí pro samotný Sovětský svaz právě na kulturním úseku. Na počátku byl velkolepý pochod za kulturou, který počal bojem proti negramotnosti. Sám tento boj by však byl iluzorní, kdyby nebyl provázen a nenásledovalo po něm osvojování si kultury a kulturnosti, již dosáhly do té doby národy pokročilých zemí Evropy a Ameriky. Tento fakt byl také zdrojem sebevědomí kapitalistických států, které považovaly vítězství negramotných dělníků nad carismem za náhodné a přechodné.

Socialistická revoluce však byla i v kulturním ohledu praktickou odpovědí všem, včetně představitelů západoevropské sociální demokracie, kteří se domnívali, že socialistické revoluci musí předcházet „kulturní“ výchova mas, aniž dovedli říci, co to ve skutečnosti znamená. Na jejich adresu, v souladu s potřebami revoluce, ale zároveň v souladu s možnostmi, jež pro „zvýšení kulturní úrovně mas“ revoluce otevírala, Lenin napsal: „Naši nepřátelé nám nejednou vytýkali, že se pouštíme do neuváženého nasazování socialismu v zemi nedostatečně kulturní. Zmýlili se však, neboť jsme nezačali z toho konce, jak to mělo být podle teorie (všemožných pedantů), a politický a sociální převrat u nás byl předchůdcem onoho kulturního převratu, oné kulturní revoluce, před kterou přece jen nyní stojíme.“⁵

Uskutečnit onu „kulturní revoluci“, o níž Lenin psal a o jejíž bezpodmínečné nutnosti byl přesvědčen, znamenalo učinit ji součástí celkové politiky státu, zahrnout ji mezi naléhavé a prvořadé úkoly vedení sovětské společnosti. Tak se stal Lenin také tvůrcem kulturní politiky, která má řídit vzdělávání a kulturní vzestup, podobně jako musí být v moderním státě řízena a plánována veškerá ostatní činnost. I zde byl Lenin předchůdcem a prvním politikem, který uskutečňoval daleko dříve, než k tomu dospěly nejvyspělejší průmyslové společnosti poloviny tohoto století, centrální řízení, plánování a organizování kulturního vzestupu země.

V historické kontinuitě osobností, které

⁴ M. Gorký, V. I. Lenin, v: Vzpomínky na Lenina, Praha 1957, s. 443.

⁵ Lenin, Spisy 33, čes. vyd. Praha 1955, s. 473.

doslova pohnuly dějinami, zaujímá Lenin výjimečné místo: byl prvním moderním politikem 20. století. Lenin jako marxistický politik nechápal otázky, jež kladla společenská krize na přelomu století abstraktně, ale také ne pouze z hlediska jednoho národa, jedné společnosti. Věděl, že léčení neduhů společnosti 20. století nemůže být lokální záležitostí jednoho národa, jednoho státu, nebo samotné Evropy, ale že je třeba „mít v patrnosti veškeré obyvatelstvo celého světa.“⁶

*

Podstatnou součástí Leninova projektu společenského převratu a porevoluční výstavby byla také, zcela logicky, demokratizace kultury. Kultura zde však nemohla být představována jen tím, co bylo dosud majetkem úzké vrstvy a bylo považováno za jakýsi „dědičný“ a výlučný statek vrstvy vzdělců: osobní kultivovanost, znalost dějin, práva, filosofie, umění atp. Lenin chápal kulturu mnohem širě. Nezapomínejme, že Lenin jako moderní socialistický politik spojoval kulturu s celkovou proměnou společnosti: začínala politickou kulturou občana vznikajícího socialistického státu, zahrnovala „kulturní“ výrobu na úrovni technických vymožeností 20. století v průmyslu i v zemědělství a musela se projevit také ve formách směny uvnitř země i v mezinárodním měřítku — v obchodě.

„Kulturnost“ chápal Lenin jako všeobecné povznesení národů v sovětském státě, jako komplexní problém celého životního stylu a myšlení všech vrstev sovětské společnosti — nejen dělnické třídy a rolnictva. Demokratizace jako sociálně politický princip v kulturní oblasti drtila také dosud zafixované vědomí předrevoluční inteligence v Rusku (a i v ostatním světě), že inteligence a „horní vrstvy“ mají monopol na vědění a skutečnou kulturu, zatímco lidové masy nejsou s to dosáhnout úrovně „vzdělců“ a kultura zprostředkovávána osvětou zůstane navždy pouze ornamentem na jejich životě.

Demokratizovat kulturu nebo prakticky uskutečnit občanskou rovnost v kulturní oblasti předpokládá aktivní spoluúčast všech. Demokratizace kultury vyžaduje nejen vůli „shora“, ale také odezvu „zdola“. Lidé sami musí cítit potřebu vzdělání,

touhu účastnit se kulturního života, musí být také ochotni z vlastní vůle a z vlastního rozhodnutí překonávat překážky a přinášet i případné „oběti“, spojené se systematickým kulturním vzestupem osobnosti, s její kultivací. Bez systematickosti a soustavnosti toho nelze dosáhnout. Demokratizovat kulturu a vzdělání znamená tedy dát na jedné straně všem skutečně stejné podmínky a stejné kulturní bohatství, z něhož si mohou podle individuálního zaměření osvojovat to, co se jim stane blízkým a nezbytným. Na druhé straně to vyžaduje probuzení a pěstování určitých zájmů, stimulaci určitých motivací, které vedou k potřebě kultury a kultivace. Právě v tomto ohledu velice záleží na politickém systému a jeho cílech.

Demokratizace kultury může být reálná jen tehdy, jestliže se celé mase lidí, kteří uskutečňují „revoluční“ pochod za kulturou, dostane také dostatečně dlouhého času, dostatečné rozmanitosti cest, jichž je člověku zapotřebí, aby se z něho stala nebo spíše aby ze sebe mohl stvořit individualizovanou osobnost.

Dělnická třída a rolnictvo, měnice se v subjekt dějin, vyžadují, aby se demokratizace kultury soustředila především na „horizontální“ rozšíření, aby prolнула zemi do všech koutů: pro všechny to musí být výzva a východisko, kterému budou rozumět. Tento aspekt demokratizace kultury bude asi převládat a převládá tak dlouho, pokud jej všichni nepochopí jako výzvu a východisko. Teprve pak bude možno dojít v celém rozsahu i k demokratizaci na „vyšší“ úrovni, protože na širší bázi, než ji bylo v historii lidstva doposud dosaženo. Pak dojde pravděpodobně k novému vertikálnímu členění, k jisté formě „přestrukturalizace“ v tvorbě i vnímání kultury a kultivovanosti lidských vztahů, o nichž se nám dnes možná ani nezdá.

Nezúčastněnému pozorovateli nebo člověku, který nic nepochopil z historie politických převratů a jejich zákonitostí, se může zdát, že je to období umělecky a vědecky „sterilní“, že jde o zabrzdění vývoje, o jeho ochuzení. Pokud jdou s revolucí, mohou někteří lidé chtít „urychlit“ tuto etapu, zkrátit ji na nejmenší časový úsek nebo ji dokonce „přeskočit“. A odtud představa, že je možno ihned, v re-

⁶ Lenin, *Spisy* 23, čes. vyd. Praha 1955, s. 290.

voluci, a dokonce z panenské půdy nevědomosti vytvářet „čisté proletářskou“ kulturu a že masa, jež se aktivizovala v revoluci, je stejně rychle schopna okamžitě odvrhnout „vše staré“ v životě i v umění a od barvotiskového svatého obrázku se obrátit k modernímu, avantgardnímu umění.

Avšak kulturní pokrok není v tom, že se každému dostane všeho stejně, že se masy pozvednou na jistou kulturní úroveň, například na tu úroveň, že si všichni zamilují moderní umění, že přijmou za svůj styl života, jehož model vytvořila část revoluční inteligence. To by přece ve svých důsledcích znamenalo naruby obrácené „zvýšení úrovně mas“. Celý proces demokratizace kultury je živý, proměnlivý a v žádném případě se nemůže zastavit na „jisté kulturní úrovni“. Demokratizace kultury neznamena dá každému stejné penzum vědomostí, stejný vkus a dál už nic ani nedávat, ani nepožadovat — ani víc nedovolit, k čemuž takové pochopení demokratizace kultury snadno vede.

Demokratizaci kultury však nelze ani urychlit tím způsobem, že se zavrhne to, co není srozumitelné „všem“, že se ti, kteří jsou vpředu „pozdrží“, že se jejich myšlení a jejich tvorba „přizpůsobí“ úrovni „lidu“. Takové chápání demokratizace kultury není zase ničím jiným než svérázným „vynecháním“ etapy nutné k překonání diskrpance mezi kulturou a lidem; naprosté jednoty nemůže být nikdy dosaženo. Dokonalé sladění obou pólů — těch, kteří razu cestu novému, a těch, kteří vůbec dosud ani nepocitili potřebu kultury a kultivace vlastní osobnosti, nebo se jejich představy diametrálně liší, neboť každá společenská vrstva má svoje hodnoty a svoji hierarchii hodnot — je zcela nemožné. Právě napětí mezi životem a jeho reflexí (nebo odrazem) v myšlení, ve vědě, v umění, prosazující se v rozdílném životě a v rozdílnosti jeho prožívání, chápání a přetváření, což má pečeť jedinečnosti každého člověka, je zdrojem pohybu; je to napětí, bez něhož je inerce, bezživotí. Naprostá likvidace tohoto napětí je likvidací dialektiky samotného života. Je možná v představě málo důsledného myslitele. Není možná v životě a teoreticky není možná u marxisty.

Kulturní vzestup národa může být jen

výsledkem dlouhodobé, silovné a trpělivé práce, v níž je brán zřetel jak na nutnost postupovat kupředu rychle, tak na to, že přeskakovat etapy nelze, a to nejen „všeobecně“ v celospolečenském měřítku, ale ani v jednotlivých třídách a vrstvách ani u jednotlivce. Skutečný kulturní vzestup také nemůže být opravdový a hluboký, jestliže se neopírá o základy, jichž bylo ve společnosti a v její kultuře již dosaženo. „V otázkách kultury“, napsal Lenin, „je nejškodlivější ukvapenost a velikašství.“⁷

Pro kulturní pokrok, rozumíme-li jím vzestup celé společnosti co do vzdělanosti úrovně, kultivace a individualizace lidí, mezilidských vztahů, překonání jakýchkoli předsudků a omezení včetně národnostních a rasových, jsou nezbytné oba aspekty demokratizace kultury. První snad převyšuje v revoluci a po ní, druhý později. Oba jsou však v každém okamžiku v demokratizaci kultury obsaženy. Ani v období, kdy převažuje prosté šíření kultury, se nezastavil docela proces diferenciaci, přeskupování a přestrukturalizace kulturních hodnot, neustala tvůrčí činnost, i když možná (a zřejmě tomu tak je) není na prvním místě; je spíše ve stadiu sbírání sil k novému rozmachu.

Lenin si byl velice dobře vědom, že politickým převratem se jen pootevřely dveře nové epochy a že sovětskou společnost čeká teprve úkol porazit vládnoucí třídu „dopřavdy“ na poli ekonomiky a kultury. Zvláště poté, když se zhroutily naděje na revoluci v dalších evropských zemích, museli sami revolucionáři v Rusku dokázat životaschopnost svého díla.

Tvrdá skutečnost vedla Lenina k tvrdému odmítání každé cesty v kultuře, která vycházela z jakékoli a jakkoli myšlené (a svým způsobem pochopitelné) snahy obejít problém, ulehčit úkol tím, že se bez ohledu na starou kulturu vytvoří nová, „proletářská“. Právě proletářská kultura byla pro Lenina „výslednicí zákonitého vývoje souhrnu vědomostí, kterého lidstvo nabylo za útlaku kapitalistické společnosti, statkářské společnosti, společnosti byrokratické...“ „Neuvědomíme-li si jasně,“ psal Lenin, „že proletářskou kulturu můžeme budovat jedině tehdy, jestliže si přesně osvojíme znalosti kultury vytvořené

⁷ Lenin, *Spisy* 33, čes. vyd. Praha 1955, s. 486.

celým vývojem lidstva, jedině tehdy, jestliže ji přepracujeme — neuvědomíme-li si to, pak tento úkol nevyřešíme.“⁸

Pro Lenina, nejdůslednějšího revolucionáře, neobyčejně vzdělaného člověka a bystrého pozorovatele života, a to nejen ruského (v emigraci prožil asi 10 let), revoluce neznamenal absolutní zlom, prostou negaci, neboť reálný společenský pohyb je jednotou popření a kontinuity i v kultuře.

Vnitřní dialektika Leninova přístupu ke kultuře a jeho spjatost s fázemi boje dělnické třídy za osvobození společnosti jsou zvláště patrné, konfrontujeme-li výše uvedené Leninovo prohlášení o proletářské kultuře s jeho myšlenkami z článku *Stranická organizace a stranická literatura* z roku 1905⁹ a s tezí, že v každé třídní společnosti ve skutečnosti existují dvě kultury, protože vedle vykořisťovatelů jsou v „každém národě... pracující a vykořisťované masy“.¹⁰

V článku *Stranická organizace a stranická literatura* měl Lenin na mysli především stranický tisk: literaturu a noviny, které mají k lidem promlouvat „stejnou řečí“. Když psal Lenin tento článek, šlo o sjednocení revolučních sil na platformě přípravy revoluce v době, kdy „carismus již není s to porazit revoluci... a revoluce ještě není s to porazit carismus.“¹¹ Za druhé zde Lenin poukazoval na význam a ideovou závažnost literatury, pokud pocházela od spisovatelů, novinářů a vůbec publicistů, kteří se považovali za stranické spisovatele a jejichž díla a veřejná vystoupení byla také pracujícími jako stranická přijímána. Leninovi nešlo o to, aby se vyjadřoval k literatuře jako k umění, a nechtěl zavrhnout veškerou „nestranickou“ literaturu. Leninovi, když psal, že „... literární činnost nemůže být vůbec věcí individuální, nezávislou na proletářské věci, ale literární činnost se musí stát částí celkové vše proletářské věci, „kolečkem a šroubkem“ jediného, velkého sociálně demokratického mechanismu, uváděného v pohyb celým uvědomělým předvojem dělnické třídy“¹² šlo o to, že jakmile se spisovatel nebo kterýkoliv publicista považuje za mluvčího celé strany, jakmile se jeho práce objevují ve

stranickém tisku, jakmile se ve svém díle představuje, jakoby se ztotožňoval s ideologií dělnické třídy a jakmile pracující jeho díla takto přijímají, je nutné, aby strana měla právo kontroly ideového zaměření i výsledků jeho tvořivé činnosti. Je zcela pochopitelné, že spisovatel hlásící se ke straně a její ideologii nemůže svým dílem hlásat protisocialistické názory. Navíc měl tehdy Lenin na mysli nejen literaturu, ale také vydavatelskou činnost, tiskárny, šíření stranického tisku a literatury vůbec.

Lenin očekával, když psal článek *Stranická organizace a stranická literatura*, že se někteří intelektuálové ozvou proti srovnávání literatury s kolečkem a šroubkem vše proletářské věci. Věděl, že se najdou i takoví, kteří strhnou pokřik proti omezování svobody literární tvorby politikou. Ne proti takovému pokřiku, ale v zájmu věci, Lenin v témže článku poukazoval také na to, že v „literární činnosti se dá ze všeho nejméně uplatňovat mechanické usměrňování, nivelizování, podržování menšiny většiny. Je nesporné, že v tomto oboru je bezpodmínečně nutné zajistit větší volnost osobní iniciativě, individuálním zálibám, volnost myšlení a fantazii, formě a obsahu“.¹³

Leninovi bylo zřejmé, že požadavek zapojit veškerou práci v literatuře do „vše proletářské věci“ může u některých členů strany, praktických organizátorů politického boje, vést k diktátu, k úzkému praktikismu, k podržování literatury bezprostředním politickým úkolům v celé šíři. Proto Lenin upozorňoval výslovně také na to, že „literární složka stranické činnosti proletariátu nemůže být šablonovitě ztotožňována s jinými složkami stranické činnosti proletariátu.“¹⁴

V období příprav socialistické revoluce však Lenin nebojoval jen za stranickost proletářské literatury, za ideovost stranické literatury proti maloburžoaznímu estetství a ideologickému liberalismu. Lenin byl v té době nucen bojovat vůbec proti pojetí celé kultury jako vnitřně nerozrůzněného celku, jakoby uvnitř každé kultury spolu nesoupeřila různá pojetí kultury a života, jakoby kultura nereflektovala celou složitost vnitřně protikladné

⁸ Lenin, *Spisy* 31, čes. vyd. Praha 1955, s. 283.

⁹ Lenin, *Spisy* 10, čes. vyd. Praha 1957, s. 85 a následující.

¹⁰ Lenin, *Spisy* 20, čes. vyd. Praha 1957, s. 16.

¹¹ Lenin, *Spisy* 10, čes. vyd. Praha 1954, s. 38.

¹² Tamtéž.

¹³ Tamtéž, s. 39.

¹⁴ Tamtéž.

sociální struktury. Vystupoval i proti maoburžoazním iluzím o samospasitelnosti kulturního boje, proti svádění problematiky boje za politická práva pracujících na boj za zvýšení kulturní úrovně lidu, proti iluzím o možnosti pozvednout v podmínkách feudálně kapitalistického Ruska všeobecnou kulturní úroveň jako předpoklad sociální revoluce.

Leninovo rozlišování dvou kultur uvnitř každé národní kultury neznamenal nic jiného, než že položil důraz na určitý aspekt kultury: na ideový aspekt a politické důsledky liberální obhajoby „národní kultury“, skrze kterou je teprve možno uvědomovat dělnictvo o jeho historické roli. Lenin vyslovil tezi o dvou kulturách v kapitalistické společnosti v roce 1913, v době, kdy se připravovala I. světová válka a kdy šlo o to, vyzvednout internacionální základ marxistického učení, o to, aby socialistické strany vedly své členstvo a dělnickou třídu do zápasu proti válce, proti obhajobě „národního kapitálu“ spolu s „národní kulturou“.

Zásadní postoje, jak je můžeme sledovat v Leninově díle, vyplynuly z jeho konkrétně historického přístupu ke kultuře v jednotlivých fázích revolučního boje dělnické třídy. Není náhodné, že v roce 1895 psal o tom, že „dělníci bez vědění nejsou nic a s věděním jsou silou“, před níž se třese carské samoděržaví, a v roce 1905 se stavěl s veškerou rozhodností proti rozplizlosti, váhavosti a ideologické nedůslednosti některých představitelů sociální demokracie ve svérázných podmínkách Ruska a trval na nekompromisním ideovém a organizačním sjednocení a společném postupu. Po „vojenském“ vítězství revoluce pak na předním místě přirozeně byla potřeba připravit se ke konečné porážce buržoazie v pozitivní práci na všech úsecích.

Historicky i logicky se přesunulo těžiště revoluce na výstavbu, což je podle Lenina úkol nejenom politický, ale především úkol kulturní. Lenin tento faktor ve vývoji sovětské společnosti formuloval v lednu 1923 tak, že „dříve jsme hlavní důraz kladli a museli klást na politický boj, na revoluci, na dobytí moci atd. Nyní se těžiště naší činnosti mění tak, že se přesunuje na pole pokojné organizační „kulturní“ práce. Řekl bych, napsal Lenin, že se těžiště naší práce přesunuje na pole

šíření kultury, kdyby tu nebyly mezinárodní vztahy, kdybychom nemuseli bojovat za své postavení v mezinárodním měřítku. Ponecháme-li však tuto věc stranou a omezíme-li se na vnitřní ekonomické vztahy, pak těžiště práce u nás opravdu spočívá v šíření kultury.“¹⁵

Lenin v době, kdy se revoluce připravovala, i později, když šlo o zásadní ujasnění ideového obsahu kultury, a to byl právě případ jeho teze o dvou kulturách, nevyslovoval kategorické soudy o umělecké stránce kultury. Nezapomínejme také, že Lenin zpravidla kulturu nezužoval jen na umění, na krásnou literaturu; šlo mu o ideová východiska, o interpretaci historických faktů, o závěry filosofie, sociologie, ekonomie, o to, co se přejímá z učení o státu, o demokracii a svobodě, jak se nakládá se statistickými daty apod.

Lenin jako vzdělaný politik, zkušený obhájce marxismu a tvůrčí marxista věděl, že chybných názorů a stanovisek, ve svých důsledcích protisocialistických a protisovětských závěrů, k nimž došli buržoazní učenci, nedůslední nebo chybujiící marxisté, se není možno zbavit tím, že se zatají, aby se s nimi sovětská inteligence a nastupující generace nesetkala. Právě poznávání východisek a postupů, studium s konfrontací různých názorů a kapitalistické skutečnosti se skutečností socialismu mohlo nejpřesvědčivěji, podle Lenina, vést k tomu, že marxismus nebude něco „naučeného“, že komunismus nebude souhrnem nabílovaných pouček z komunistických učebnic. V projevu k mládeži na III. všeruském sjezdu komunistického svazu mládeže Ruska v říjnu 1920 Lenin prohlásil, že jde o to, „staré biflování, staré cepování nahradit uměním osvojit si celý souhrn lidských vědomostí, a to tak, aby komunismus nebyl pro vás něčím, čemu jste se naučili nazpaměť, ale byl tím, co jste sami promyslili, aby to byly výhody, které jsou z hlediska moderního vzdělání nevyhnutelné.“¹⁶

Z konfrontace Leninových názorů, jež vyslovoval v jednotlivých fázích příprav a organizování revoluce i socialistické výstavby společnosti, nelze vyvozovat, že každý z jeho názorů patří jen určité etapě, právě tak jako nelze obhájit názor, že Leninovy názory na kulturu nejsou vnitřně spjaté s konkrétními podmínkami jednot-

¹⁵ Lenin, *Spisy* 33, čes. vyd. Praha 1955, s. 472.

¹⁶ Lenin, *Spisy* 31, čes. vyd. Praha 1955, s. 285.

livých fází revoluce. V rozporu s duchem Leninova díla je také taková interpretace jeho výroků o kultuře, jakoby mu šlo jen o umění, filosofii, právo nebo podobně. Lenin velice dobře věděl, že se základy komunismu kladou ve 20. století, i když v zemi nedostatečně „kulturní“ a ekonomicky málo připravené. To znamenalo především „reorganizovat“, obnovit zemědělství i průmysl na moderní technické základně, opírající se o moderní vědu a techniku, o elektřinu, což mohli dokázat jen lidé, kteří budou mít „moderní vzdělání“. Bez toho, podle Lenina, „zůstane komunismus jen přáním“.¹⁷

Leninův poměr k literatuře a umění vůbec se však zdaleka nevyčerpává pouze politickými zřeteli, z nichž je jako politik posuzoval, když kladl základy kulturní politiky socialistického státu. Měl k nim i velice osobní vztah a byl jako člověk kultivovaný, hluboce vzdělaný a citlivý, umění přístupný. Svědčí o tom jeho živý zájem o hudbu, výtvarné umění a zejména o krásnou literaturu. Hlavně ze vzpomínek jeho přátel, lidí Leninovi blízkých a spolupracovníků víme, že mu bylo umění životní potřebou. Nikdy se však nepovažoval za jeho znalce a neosoboval si právo o umění rozhodovat. Spoléhal se na odborníky, jako byli M. Gorký a A. V. Lunačarský.

Rozhodně se však Lenin choval poněkud zdrženlivě k moderním směrům v umění a dával přednost realismu a kráse, která byla srozumitelná většímu počtu lidí. Nebyl snob ani šosák, proto měl vlastní názory na umění a nepodřizoval se módě. Byl zastáncem toho, že i staré krásno je třeba zachovat a nezavrhovat je a neodmítat „opravdovou krásu“, říkat se jí jako východiska pro další vývoj jenom z toho důvodu, že je „stará“. „Proč je třeba klanět se jako bohu všemu novému, jemuž se je třeba kořit jenom proto, že je to nové?“ Takový přístup k modernímu umění Lenin odmítal ze dvou důvodů: jednak proto, že to byl názor sektářský a jednak proto, že v tom viděl mnoho pokrytectví, jak říkal, a „zajisté mnoho úcty k umělecké módě, která panuje na Západě“.¹⁸

Leninův vztah ke kultuře a jeho úsilí o to, aby došlo ke kulturnímu vzestupu

celých národů, „všeho lidu“, není možno vysvětlovat z jeho výroků o kultuře a umění. Vyvodit jej lze jen z celého Leninova úsilí revolucionáře, tvořivého marxisty, důsledného demokrata a největšího politika 20. století. Za nejpodnětnější z Leninova přístupu k nové skutečnosti je možno považovat jeho úsilí o novou syntézu podnětů, které dávalo 20. století rozvojem vědy, techniky, racionalizace, politickou aktivizací celých národů, osvobozením dříve utlačených mas a rozmachem vzdělání a kultury.

*

Leninova předvídatost kulturní přestavby společnosti 20. století se stala základem kulturní politiky sovětského státu a dodnes představuje moderní východisko pro všechny dynamické společnosti světa. Mohli bychom hovořit dokonce o jistém paradoxu, jestliže dnes, v době nástupu vědeckotechnické revoluce ve světě, se ukazuje, že před svého druhu „kulturním převratem“ stojí soudobé západní společnosti. Právě na přelomu padesátých a šedesátých let jsou objektivně nuceny, přesto, že se proti Leninovi kdysi představitelé jejich socialistických stran holedbali vysokou kulturní úrovní svých zemí, přikročit k pronikavým reformám právě v kulturní oblasti: nejen ve sféře školské, ale i v mimoškolním vzdělávání a na úseku ostatní kultury. Právě v současné době hledají všechny státy způsob, jak přistoupit k plánování „kulturnosti“, její náplně, směru vývoje a kulturních potřeb lidu vlastních zemí.

Ve všech vyspělých kapitalistických státech se pocituje nutnost demokratizovat vzdělání tím, že se změní sociální struktura studentů na středních a zejména na vysokých školách tak, aby měla průmyslová společnost možnost čerpat potřebné talenty ze všech sociálních vrstev. Tento problém je však na bázi třídní a stavovsky rozdělené společnosti řešitelný jen s velkými obtížemi. Dosvědčují to údaje o sociálním složení studentů vysokých škol v řadě kapitalistických zemí Evropy: ve Francii studovalo v roce 1964 na vysokých školách 8,3 % synů z dělnických rodin, ve Švédsku v r. 1960 14 %, V Belgii v roce 1960 11,25 %, v Rakousku 5 %, v Dánsku v roce 1964 10 %.¹⁹

¹⁷ Tamtéž, s. 285–286.

¹⁸ Lenin, *O literatuře*, Praha 1950, s. 192.

¹⁹ Access to higher education in Europe, UNESCO 1968, s. 49.

V Sovětském svazu naproti tomu došlo, stejně jako v ostatních zemích socialistického tábora, k podstatnému sblížení sociální struktury vysokoškoláků se sociální strukturou společnosti. K tomu nedospěla ani jedna kapitalistická země, i když lze v delším časovém úseku pozorovat snahu o zvýšení procentuálního zastoupení dětí z nejnižších sociálních vrstev na vysokoškolském studiu.

K vyrovnaní rozdílů však zřejmě nepostačuje formální „rovnost šancí“; výzkumy ukázaly, že ani v případech, kdy studium je z hlediska výše příjmů v nižších sociálních vrstvách únosné, neodcházejí děti na studium. Vertikální mobilitu na základě vzdělání brzdí v kapitalistických zemích takové faktory, jako je obtížnost překonat určitý okruh daný sociálním statutem rodiny, na nějž má vliv třídní rozdělení společnosti, stavovství a omezená komunikace dětí z nižších sociálních vrstev, daná ohraňovaností sociokulturního prostředí rodiny.

Celkový kulturní vzestup sovětské společnosti je do velké míry měřitelný právě demokratizací vzdělání a místem, které za-

ujímá v porovnání s ostatními zeměmi v počtu vysokoškoláků v poměru k počtu obyvatelstva v současné době. Tyto údaje z první poloviny šedesátých let můžeme sledovat v tabulce 1.

V mezinárodním srovnání zaujímá Sovětský svaz se svými 1594 vysokoškoláky na 100 000 obyvatel 2. místo za Spojenými státy severoamerickými; na 3. místě je Bulharsko, na 4. místě Holandsko a na 5. místě je Kanada. Československo se dostalo se svými 1015 vysokoškoláky na 100 000 obyvatel na 6. místo ve světě a na 3. místo mezi socialistickými zeměmi.

Abychom mohli docenit fakt, že se Sovětský svaz dostal v roce 1965 počtem vysokoškoláků na 2. místo ve světě musíme brát v úvahu, že na počátku všeobecného rozvoje vysokoškolského vzdělání, které můžeme datovat zhruba od 30. let tohoto století, byl Sovětský svaz za ostatními průmyslově vyspělými zeměmi a jeho situace byla se Spojenými státy severoamerickými nesouměřitelná. V roce 1930 bylo v SSSR na 10 000 obyvatel 19 vysokoškoláků, v USA to bylo 89; před Sovětským svazem bylo Československo s 22

Tabulka 1²⁰

Celkové počty vysokoškoláků a počet vysokoškoláků na 100 tisíc obyvatel			
země	rok	vysokoškoláků celkem	na 100 000 obyvatel
Belgie	1965	84 191	893
Francie*)	1965	413 756	850
Holandsko	1965	132 144	1 068
Kanada	1963	199 174	1 016
NSR	1965	358 100	469
Švédsko	1965	68 065	876
Švýcarsko	1964	30 488	528
USA	1964	4 950 173	2 545
V. Británie	1965	312 200	572
Bulharsko	1965	100 102	1 229
ČSSR	1965	141 687	1 015
Jugoslavie	1965	184 923	947
Maďarsko	1965	51 002	502
Polsko	1965	251 864	798
Rumunsko	1965	130 614	686
SSSR	1965	3 860 500	1 594

* pouze university

²⁰ Prameny: Document descriptif d'information sur l'accès à l'enseignement supérieur en Europe, UNESCO 1967, s. 378–381; Données statistiques com-

paratives sur l'accès à l'enseignement supérieur en Europe, UNESCO 1967, s. 38 a 41; Statistical Yearbook UNESCO 1965, s. 432–443.

vysokoškoly a Kanada s 33 vysokoškoly na 10 000 obyvatel. Mezi rokem 1930 a rokem 1960 se počet vysokoškoláků v poměru k počtu obyvatelstva zvýšil v USA více než 2×, avšak v SSSR ve stejném období vzrostl téměř 6×.²¹

Výsledky leninské kulturní politiky na úseku vysokých škol je třeba posuzovat nejen jako holý fakt, ale je zapotřebí uvažovat ještě i další souvislosti. Vybudování vysokých škol se současnou kapacitou představuje obrovské úsilí ekonomické, organizátorské i kulturní. Za prvé je nutno vidět za číslu a dynamiku růstu vysokých škol obrovské materiální prostředky, které stát na školství vynakládá. Nejde jen o vysoké školy samotné. Jde také o internáty, komunikace, učebnice, stipendia a o vědeckou a technickou úroveň celého národního hospodářství včetně terciární sféry, které vysokoškolsky kvalifikované odborníky vstřebává. Za druhé, Sovětský svaz si musel vychovat v krátké době mnoho vysokoškolských pedagogů a na středních školách připravit masy středoškoláků pro výběr na vysoké školy. Toto úsilí mění celkovou kulturní strukturu obyvatelstva, neboť zasahuje nejen všechny jeho sociální vrstvy (už v roce 1933 studovalo na sovětských vysokých školách přes 50 % dětí dělníků a více než 16 % dětí pracujících rolníků),²² ale také všechny národnosti, mezi nimiž neexistuje diskriminace v přístupu ke studiu.

Za fakty o zvýšení počtu vysokoškoláků je skryt kulturní vzestup celé společnosti. Struktura a počet vysokých škol a

vysokoškoláků v zemi se považuje za kvalitativní ukazatel celkové kulturní a vzdělanostní úrovně národa.

Nároky, které klade na lidstvo dvacáté století, není však možno uspokojit pouze vzděláním a vysokou odbornou kvalifikací. Stále důležitější se stává lidský smysl všeho úsilí na poli vědy a techniky, smysl ekonomického růstu a perspektiva člověka jako jedinečné lidské bytosti. Východisko k řešení těchto problémů nelze hledat vně kultury, vně humanistického odkazu lidských dějin. Nedostatek pozornosti k těmto problémům ve výchově, nedostatek kultivace citu a labilita vnitřní morální opory osobnosti v zracionalizovaném světě, je v současné době naléhavě pocíťován zejména mladou generací. V drogách, v alkoholu a v sexu nehledají jen laciný únik a zapomnění, ale také náhražku citového vytržení a mravního povznesení, jež přináší promyšlení života a umění, kterého se jí nedostává.

Nemůžeme se zde zabývat rozbořem této stránky života lidí 20. století; zmínili jsme se už o tom, že pozornost k ní je obsažena v Leninově koncepci kulturního vzestupu socialistické společnosti. Těžko bychom mohli také zodpovědně srovnávat úroveň snahy o zvýšení kulturní úrovně národů, jež se jistě ve všech zemích projevuje.

Jisté však je, že kulturní vzestup společnosti v současné době vyžaduje, kromě aktivní spoluúčasti intelektuálů a cílevědomého plánování a odezvy „zdola“, která je charakteristická právě pro socialistické země, také velkou institucionální a tech-

Tabulka 2²³

Počet vydaných titulů knih v roce 1964			
země	počet titulů	země	počet titulů
Belgie	3 668	ČSSR	8 533
Francie	13 479	Maďarsko	4 789
Kanada	3 000	Polsko	8 260
Švédsko	6 602	SSSR	78 204
USA*)	28 451		

*) Jsou uvedeny pouze knihy. V celkovém souhrnu nejsou započteny brožury, federální tisk, tisk universit, náboženských obcí, disertace, slovníky apod.

²¹ Srovnej: J. Auerhan, *Technika, kvalifikace, vzdělání*, Praha 1965, s. 269.

²² Stalin, *Spisy 13*, čes. vyd. Praha 1953, 323.

²³ Statistical Yearbook UNESCO, 1965, s. 432-443.

nickou základnu. V tomto ohledu je kulturní rozmach sovětské společnosti v posledních desetiletích srovnatelný s nejvyspělejšími zeměmi. Objektivně je měřitelný rozvojem nakladatelské činnosti a rozšířením hromadných sdělovacích prostředků.

Pro srovnání si nejprve uvedeme počet vydaných knižních titulů v řadě zemí v roce 1964. Můžeme je sledovat v tabulce 2.

I když se jen na základě čísel nemůžeme odvážit hodnotit obsah knižní produkce, která se dostává v jednotlivých zemích ke čtenáři, lze vyslovit předpoklad, že v Sovětském svazu i v ostatních socialistických státech byla do velké míry vyloučena pouze komerční literatura. Z tohoto aspektu pak je třeba hodnotit také fakt, že v počtu vydávaných titulů zaujímá Sovětský svaz první místo na světě.

Podobná situace je i na úseku tisku. Pro rok 1964 se odhadovalo, že na 1000 obyvatel v Sovětském svazu připadá 229 výtisků deníků; v Kanadě to bylo 223 (v anglickém a francouzské jazyce), v USA v roce 1963 337 výtisků, ve Francii v roce 1964 245, v ČSSR v roce 1964 podle odhadu 284 výtisků.²⁴

V kinofikaci je Sovětský svaz zřejmě na úrovni nejvyspělejších průmyslových zemí a ve výrobě dlouhometrážních filmů v roce 1963 zaujímal 2. místo ve světě za USA. V SSSR bylo vyrobeno 133 a v USA podle odhadu v roce 1964 181 dlouhometrážních filmů.²⁵

V radiofikaci se dostal Sovětský svaz se svými 315 radiovými koncesionáři na 1000 obyvatel v roce 1964 před Francií, která měla na 1000 obyvatel 309 radiových koncesionářů. Ve Velké Británii se uvádí pro rok 1964 296 koncesí na 1000 obyvatel; ve Švýcarsku bylo na 1000 obyvatel 263 radiových koncesionářů; Spojené státy severoamerické uvádějí na každého obyvatele jednu koncesi.²⁶

V Sovětském svazu se do poloviny 60. let nepodařilo dosáhnout srovnatelnosti v počtu televizních koncesionářů. V roce 1964 se uvádí 57 majitelů televizních koncesí na 1000 obyvatel. V USA to bylo 344 televizních koncesí, ve Velké Británii 243; nejméně z kapitalistických zemí jich uvádělo Švýcarsko — 84 na 1000 obyvatel.²⁷

Ve Velké Británii však začalo televizní vysílání již v roce 1936 a v USA již v roce 1954 připadalo na 1000 obyvatel 122 televizních koncesí, zatímco v SSSR pouze 1. Mezi rokem 1953 a 1964 se tedy počet televizních koncesionářů zvýšil v USA méně než 3×, v Sovětském svazu 57×.²⁸

Za údaji o kinofikaci, radiofikaci a počtu televizních koncesionářů je třeba vidět nejen takové faktory, jako je zvýšená komunikace, informace, účast na kulturním životě center, ale také elektrifikaci rozsáhlé země, růst lehkého průmyslu a celkové životní úrovně národů Sovětského svazu, včetně rozšiřování volného času. Kulturní rozmach v SSSR a zvýšený životní standard není patrný jen ve srovnání s minulostí v samotném Sovětském svazu, ale je výrazný také při porovnávání s ostatními vyspělými průmyslovými zeměmi světa.

Jistě se není možno domnívat, že globální údaje mohou přesně vypovídat o úrovni každé republiky Sovětského svazu a každé jednotlivé oblasti. A. I. Arnoldov v přednášce *Socialismus a kulturní pokrok*, v roce 1967 hovořil o tom, že v podmínkách socialismu přirozeně také existují mezi obyvatelstvem kulturní diference. Konkrétní výzkumy ukázaly, že v některých oblastech Sovětského svazu desetina městského obyvatelstva nečte noviny, jedna čtvrtina nečte časopisy a jedna šestina nechodí vůbec do kina. Poukázal přitom na závažný faktor, jímž je právě rozlehlost Sovětského svazu, pro kterou nemohla být ještě překonána nerovnoměrnost v dislokaci kulturních hodnot; obtíže jsou i v komunikacích, což brání obyvatelstvu vzdálenějších oblastí účastnit se kulturního života ve městech apod.²⁹

Takové obtíže se však projevují ve všech zemích, nejen tak rozlehlých, jako je SSSR nebo USA, ale i v menších evropských státech. Také v Československu existují patrné rozdíly mezi jednotlivými kraji nejen například v počtu televizních koncesionářů, ale i v počtech vysokoškoláků a středoškoláků v poměru k počtu obyvatelstva kraje.

V Sovětském svazu bylo dosaženo kulturního vzestupu, o němž před padesáti lety hovořil Lenin, a to nejen u přísluš-

²⁴ Tamtéž, s. 532.

²⁵ Tamtéž, s. 560–562.

²⁶ Tamtéž, s. 586–592.

²⁷ Tamtéž, s. 600–605.

²⁸ Tamtéž, s. 594.

²⁹ A. I. Arnoldov, *Socialismus a kulturní pokrok*, v: Československo-sovětský seminář k aktuálním otázkám kulturně osvětové práce, vyd. Osvětový ústav v Praze 1967, s. 83.

níků „vládnoucího“ národa, ale u všech národů a národností v SSSR. V době revoluce existovaly národnosti, které neměly spisovný jazyk a jiné, kde bylo gramotných hrstka. Namísto potlačování takových národností a národů, namísto decimování obyvatelstva, podnikla sovětská společnost složitou a nákladnou cestu k jejich integraci v rámci SSSR na zásadě rovnoprávnosti. Principy řešení národnostní otázky v Sovětském svazu se staly základem soudobého řešení národnostní otázky ve světě.

Chceme-li objektivně posoudit dílo, které se v Sovětském svazu podařilo ve zvýšení kulturní úrovně obyvatelstva za 50 let, nemůžeme odhlížet ani od opačné tendence, která se projevuje v populacích, jež byly před 50 lety srovnatelné s částmi populace v Sovětském svazu. Zatímco v SSSR zmizela negramotnost a zvýšila se kulturní úroveň všech, ve světě negramotnost nejen trvá, ale dokonce roste. V roce 1950 se odhadovalo, že je ve světě celkem na 700 milionů negramotných; v roce 1960 to bylo už 740 milionů a pro rok 1970 se počítá s tím, že počet negramotných ve světě stoupl na 810 milionů.³⁰

Tempo kulturního vzestupu národů Sovětského svazu můžeme považovat za jistý druh zrychlení historického času. Výsledky kulturní politiky, kterou začal Lenin uskutečňovat, představují dějinnou epochu a přitom jsou měřitelné časem lidského života; generace, které byly u zrodu Sovětského státu, se jich dožily.

Změnit kulturní profil celých národů, skutečně demokratizovat kulturu, znamená jen „rozšířit“ kulturu a kulturní instituce po celých územích „do všech koutů“; nepostačuje také „všechny“ zrovnoprávnit v přístupu ke vzdělání a kultuře pomocí zákona. Malou účinnost takové demokratizace kultury jsme viděli na faktech z kapitalistických zemí; před zákonem existuje rovnost v přístupu ke vzdělání, v souladu s článkem 26 Deklarace lidských práv, avšak děti z nízkých sociálních vrstev studuje málo.

Kulturní vzestup, k němuž v SSSR došlo, je rozhodující nejen pro budoucnost sovětské společnosti, ale socialistického tábora vůbec, protože odpovídá tendenci světového vývoje ve všech hlavních smě-

rech. Za prvé, kulturní vzestup je založen na vědecko-technické orientaci druhé poloviny 20. století. Na středních a hlavně vysokých školách převažuje v SSSR technická a přírodovědní orientace. V celkovém počtu vydaných knih jsou silně zastoupeny tzv. aplikované vědy. Jejich prostřednictvím pronikají do širokých mas odborné znalosti a zvyšuje se úroveň racionálního a technicko-odborného myšlení ve společnosti. Za druhé, vertikální sociální mobilita je neomezená a vzdělání a odborná úroveň jsou nejsilnějším komponentem sociálního statusu v socialismu. Za třetí, je v socialistických zemích věnována mimořádná pozornost řízení kultury, a to nejen z důvodů ideologických, ale také „ryze“ kulturních. Podobnost v rozvoji hromadných sdělovacích prostředků v socialistických a v kapitalistických zemích vůbec nemusí znamenat jistý způsob „konvergence“ v oblasti kultury. Centrálně uplatňovaná kulturní politika socialistických zemí má mnohem více možností účinně zasahovat proti šíření nežádoucí kultury a kulturních vzorů z hlediska potřeb humanizace společnosti a člověka. Kulturní představitelé v socialistických zemích zde mají prostor pro kulturní i ideologickou angažovanost, aniž by byli omezováni mimokulturními, ekonomickými zřeteli.

Demokratizace kultury v leninském pojetí nespočívá a nemůže spočívat jen v nekoordinované, dobrovolné práci jednotlivců (i když ji také zahrnuje), ale spočívá především v důsledném vytváření nových podmínek pro kulturní vzestup celých národů, všech, i sociálně, ekonomicky a kulturně nejzaostalejších vrstev. Je přirozené, že se takovýto kulturní vzestup může označit za vskutku revoluční, za kulturní revoluci. Avšak může k němu dojít jen za předpokladu, že se stane prvořadou věcí vládnoucí dělnické třídy. Žádné jiné třídy se něco takového v dějinách dosud nepodařilo. Přitom kvantitativní ukazatele poukazují i na kvalitativní stránku kulturního vzestupu, ať už v samotném „kulturním“ ohledu, nebo s ohledy na změny, k nimž v důsledku takového kulturního vzestupu dochází v sociokulturním prostředí rodin všech společenských vrstev, celých generací, či konečně ve stále se

³⁰ M. Adiseshiah, *Education and Culture in the Service of Development*, in: *Convergence*, vol. II, No. 1. 1969, s. 24.

zrychlujícím „zkvalitňování“ populace jako celku, neboť si osvojuje znalosti, způsob myšlení a životní styl, který mění sociokulturní prostředí celých národů. Důsledky se dotýkají i genetických faktorů.

Demokratizace kultury jako princip kulturní politiky socialistického státu se neomezovala jen na Sovětský svaz. Na mezinárodním srovnání některých čísel jsme mohli pozorovat neobyčejný kulturní vzestup v ostatních socialistických zemích. Demokratizace kultury, její rozsah, hloubka i tempo jehož bylo dosaženo v Sovětském svazu v uplynulých desetiletích se však stala i impulsem pro vyspělé kapitalistické země. Mimořádný význam pak měla leninská kulturní politika pro země tzv. třetího světa: právě tam, stejně jako v kapitalistických zemích se však ukazuje, jak neobyčejně obtížné je dosáhnout kulturního vzestupu bez radikálních sociálně politických proměn.

Резюме

М. Гулакова: Ленин и культура

Автор ставит вопрос, какое значение имеет политическо-организаторская и теоретическая деятельность Ленина для демократизации культуры в обществе 20 века, а прежде всего в социалистическом обществе.

Она исходит из сочинений Ленина, из статистических материалов Юнеско, относящихся к области школ и массовых средств, и из современных статей о культуре.

Работа состоит из трех частей:

- 1) Характеристика подхода Ленина к революции
- 2) Ленинская концепция демократизации культуры
- 3) Культурный подъем в СССР по сравнению с международными показателями.

1) Ленин в своих теоретических сочинениях и на практике предвосхитил всю сложность борьбы, которую проходит человечество в настоящее время. В социализме он нашел политический выход, адекватный 20-ому веку. Он стал первым современным и до сих пор величайшим политиком этого столетия.

2) Ленинская концепция демократизации культуры была составной частью его проекта социалистического строительства. Он объединял образование и специальность на базе научно-технического развития в условиях 20 века с культивацией и индивидуализацией человеческой личности и с гуманизацией общества. Его понимание культурности было направлено к новому синтезу, преодолевающему существующую дисбалансацию между цивилизацией и культурой. Как политик он первым

оформил принципы культурной политики и включил планирование культурного подъема и руководство им в социалистическую политическую систему.

3) Результатом ленинской культурной политики является быстрый культурный подъем народов СССР. Этот подъем очевиден не только по сравнению с положением в дореволюционной России, но и по сравнению с самыми развитыми странами мира. Динамика культурного подъема основана как на чисто культурных факторах, так на вертикальной мобильности советского общества.

Summary

M. Huláková: Lenin and Culture

The author deals with the question of the importance of Lenin's political and organizational as well as theoretical activity for the democratization of culture in the 20th century society, and particularly in the socialist society.

She proceeds from Lenin's work, the statistical materials of UNESCO from the sphere of school education and mass media, and the contemporary studies concerning culture.

The study is divided into three parts:

1. The characteristics of Lenin's approach to revolution.
2. Lenin's conception of democratization of culture.
3. The cultural advancement in the USSR in an international comparison.

Ad 1. In his theoretical and practical work, Lenin anticipated the whole complexity of the struggles undergone by mankind in modern times. He saw the political starting-point adequate to the 20th century in socialism. He has become the first modern — and until now the greatest — politician of this century.

Ad 2. Lenin's conception of democratization of culture was a part of his project of building up socialism. He linked education and qualification on the basis of the scientific and technical development under the 20th century conditions with the cultivation and individualization of the human personality and with the humanization of society. His conception of culture tended to a new synthesis bridging the present discrepancy between civilization and culture. He was the first politician to formulate the principles of cultural policy and to integrate the planning and management of the cultural advancement of society into the socialist political system.

Ad 3. The Leninist cultural policy results in a quick cultural advancement of the nations of the USSR. This advancement is evident not only in comparison with the situation of the pre-revolutionary Russia but also in comparison with the most developed countries in the world. The dynamics of the cultural advancement is based on both the purely cultural factors and the vertical mobility of the Soviet society.

Ve světě se věnuje právem stále větší pozornost sociologii organizace. Moderní člověk se rodí v určité organizaci, je vzděláván organizacemi, pracuje v určité organizaci, tráví volný čas využíváje sportovních hřišť či služeb automotoklubů. Všichni pak žijí v určitých formách státních organizací, využívají ekonomických, obchodních a dopravních organizací atd. Ne náhodou se dnes mluví o „organizovaném“ a „řízeném“ člověku 20. století.

Připomeňme v této souvislosti znovu pojem „vědecké řízení“. U Taylora vyjadřoval i určité pojetí člověka a řízení lidí, dnes označované za klasické: důraz kladl na formální organizaci, dobrý technologický režim, promyšlenost objektivních podmínek — na motivaci člověka se působí jen vyšší mzdou.

Koncepce tzv. „human relations“ klade naopak důraz na neformální organizaci, na emotivní stránku lidí, na interpersonální vztahy a pozitivní sociální klima ve skupinách. Prokazuje např., že pracovní výkon je dán i postojem pracovní skupiny, zájmem pracovníka o práci, o jeho vlastní postavení v pracovní skupině, ve společnosti. Lze tedy říci: pro koncepci „scientific management“, pro Taylorovo pojetí, je nejvíce uspokojující ta organizace, která je nejefektivnější. Zajišťuje totiž nejvyšší výdělků.

Pro koncepci „human relations“ je nejefektivnější taková organizace, která přináší nejvíce uspokojení lidem. Potom podávají nejlepší výkon. Proto je pro ni důležitá shoda zájmů organizace a potřeb i zájmů pracujících.

Odtud se dochází až k iluzornímu pojetí podniku — k snaze vytvářet pozitivní lidské vztahy jaksi vnitropodnikově, jako na ostrově, tedy na základě dovednosti a dobré vůle vedoucích. Tuto iluzi kritizuje však praxe. V kapitalistickém systému existují např. mzdové boje, výluky, k nimž dochází i přes úsměvy mistrů.

Proto je pojetí podniku jako organizace

ve stylu ať „scientific management“, či ve stylu „human relations“, předmětem kritiky strukturalistů, kam bývají řazeni jak marxisté, tak stoupenci Maxe Webera. Právem ukazují, že podstata řešení např. monotónnosti pásové výroby není v úsměvech a stylu vedoucích, ale v odstraňování této monotónnosti samé.

Marxistická průmyslová sociologie si klade za cíl neabsolutizovat mzdu, ale spojovat její účinek s řadou dalších motivujících faktorů (dnes např. volný čas). Nevidět jen izolovaný stav té které organizace, ale její dialektické vazby s celou společností.

Z těchto marxistických pozic chceme teď vyslovit i další poznámky k aplikaci sociologie v řízení socialistického podniku.

Sociologie zkoumá podnik jako hierarchii sociálních skupin, jako živý sociální subjekt, který v konkrétních ekonomicko-sociálních podmínkách určitým způsobem žije, reaguje, smýšlí, přetváří a vyvíjí se, integruje, či se v konfliktech rozpadá, přitahuje, či není přitažlivý (např. pro mládež, kvalifikované pracovníky), umožňuje jednotlivcům zaujmout určité sociální pozice, hrát odpovídající sociální role, či nikoliv — a to vše přirozeně v procesu vytváření materiálních statků k uspokojování potřeb společnosti.

Sociologie tedy zkoumá podnik jako sociální systém a poznatky z této sféry jsou pro řídicí práci stejně důležité jako poznatky o technologii, o pohybu mzdových fondů, o podmínkách trhu aj. Řídit velké skupiny lze dnes jen na základě poznání určitých typických znaků řídicích skupin. Poznání *formální* organizace umožňuje její optimální formování z hlediska chodu podniku.

Zkoumání *neformální* organizace umožňuje poznat, a tedy i v řídicí práci využít, soustavu přátelských, zájmových skupin, vazby lidí na základě společenských zálib nebo naopak averze v interpersonálních vztazích. Na základě těchto průzkumů

možno účelně provádět organizační zásahy např. k omezení konfliktů mezi pracovníky atd.

Uvažujeme-li o řízení podniku a sociologii či o ostatních sociálních vědách, zjistíme, že by měly vstoupit do života podniku již dokonce dříve, než započal výrobní cyklus.

I. Sociologie a projekt podniku

Zřizování nového podniku reprezentuje v socialistické společnosti společenský zájem, zájem celé společnosti na tom, aby nový podnik vznikl na vhodném místě a v rozsahu optimálním technicky, ekonomicky i sociálně politicky. Je předností socialistické společnosti, že může organizovat široké sociologické výzkumy v měřítku celého okresu, kraje, státu. Tím může být vytvořena dostatečná základna poznatků, které si soukromá firma před stavbou soukromého podniku nemůže dovolit. Tak např. průzkum pracovních sil v celém okrese může přinést reálnou informaci o zaměstnanosti žen a rezervách v tomto směru, o kvalifikaci mladých pracovníků v okrese, o typech odborných škol a počtu absolventů nyní i v perspektivě příštích let; může být zdrojem ekologických studií o městském osídlení, o vzdálenosti a četnosti obcí, síti služeb ve městě, způsobu dopravy z vesnic, charakteru a směru pohybu pracujících městskými dopravními prostředky apod. Na základě těchto poznatků je potom možno komplexně řešit — a to s dostatečným předstihem — celou řadu sociálních souvislostí, které vyvolá výstavba a založení nového podniku v okrese.

V Sovětském svazu se stal předmětem sociologického a psychologického zkoumání i vlastní projekt nového podniku. Sektor sociologie institutu filosofie Akademie věd se účastní projektování celého jihozápadního sídliště Moskvy, studují se všechna kolektivní zařízení pro početné obyvatelstvo této oblasti. Jde o to, doplnit technický a ekonomický projekt jakýmsi projektem „lidským“.

Je třeba vidět, že i negativní posudek sociologa (po rozboru pracovních sil, věku, struktury existujících rezerv, mimořádných vzdáleností a tedy dojíždění atd.) může upozornit na možnost pozdějších vysokých ztrát. To umožní buď změnit včas rozhodnutí, nebo přistoupit s dostatečným

předstihem k vytváření předpokladů pro úspěch projektu. Tak např. dlouhé dojíždění brzdí snahy o uvolňování pracovníka k tvůrčí práci, uvolňování zaměstnané ženy k výchově dětí, zvyšuje neurotizaci s jejími vlivy na růst konfliktů, rozvodovosti atd. V řadě podniků více než polovina zaměstnanců po skončení směny ztráví hodinu i více dopravou v podmínkách, o nichž lze sotva mluvit jako o vhodném klimatu pro reprodukci pracovní síly.

II. Sociální adaptace nových pracovníků

Povšimněme si nyní procesu, jehož význam se dlouho podceňoval. Polský časopis *Ochrona pracy* uveřejnil koncem roku 1963 konkurs, který vyhlásilo 9 ministerstev a ústředních institucí. Veřejnost i odborníci byli vyzváni, aby zhodnotili dosavadní způsob přijímání a uvádění nastupujícího pracovníka do práce a navrhli optimální řešení. Výsledky konkursu získaly širokou odezvu.

Splynutí nového pracovníka s již vytvořenými vztahy ve skupině, přijetí již existujících norem chování, pozitivní napojení na sociální klima a odstranění dlouhé a nápadné zdrženlivosti, která je vždy skupinou nějak komentována (často jako hrdopyšství, nedůvěřivost, podivinství atd.) — to jsou problémy procesu sociální adaptace v podniku. O jak významný proces jde, ukazuje zjištěné vysoké procento fluktuantů, kteří se rozhodli fluktuovat právě krátce po nástupu do zaměstnání.

V souvislosti s vědeckotechnickou revolucí mění se i škála hodnot, které jsou v průzkumech uváděny jako rozhodující pro změnu místa. Vedle mzdových faktorů vystupují stále silněji faktory sociální a psychické. V této obecné tendenci je však kvalitativní rozdíl dán rozdílností výrobních vztahů. Průzkumy v kapitalistických zemích prokazují, že prvé místo v hodnocení poměru k práci i ve fluktuacních podnětech zaujímá „security“ — jistota, zajištěnost. Naproti tomu průzkumy ze socialistických zemí existenci této položky nevykazují, stále výrazněji však zde vystupuje požadavek rozvoje osobnosti (mít možnost některé kvalifikace, střídání prací, perspektiva studia apod.). Tak průzkum Sverdlovské university ukázal, že 50 % pracovníků již dosáhlo dvojí kvalifikace, třetina pracovníků trojí.

Uveďme zjištění z našeho výzkumu v Tesle Pardubice (viz blíže J. Kohout—J. Kolář: *Komplexní sociologický průzkum v Tesle Pardubice*, Sociologický časopis 1966/4).

Jednou z otázek byla zjišťována potenciální fluktuabilita jednotlivých skupin pracovníků:

Odešel byste ze závodu, kdybyste tím dosáhl(a):

1. lepšího pracovního prostředí
2. lepšího jednání ze strany nadřízených
3. kratší pracovní doby
4. zkrácení cesty do práce
5. možnosti vzdělávat se
6. vyššího platu o Kčs 100,—
7. vyššího platu o Kčs 200,—
8. vyššího platu o Kčs 300,—
9. lepšího bytu
10. zajímavější práce

Ze všech pozitivních odpovědí se 25,2 % týkalo nejvyššího zvýšení platu (300 Kčs), avšak 24,2 % zvýšení volného času. (V tomto podniku převládají zaměstnané ženy.)

Co ukazují tato zjištění? Potvrzují světový trend růstu plurality hodnot: v průmyslově rozvinutých zemích přestává mzda být absolutně rozhodujícím faktorem sociální mobility. Zejména v lépe placených skupinách se její váha relativizuje ve prospěch hodnoty volného času (např. u manažerských kádrů a zaměstnaných žen).

III. Vytváření, řízení a vedení pracovní skupiny

Pracovní skupina je determinována především technologií a organizací výrobního procesu. Z nich vyrůstá formální struktura skupiny. Zároveň, jak je známo, se v pracovní skupině vytváří síť neformálních vazeb. Vznik těchto vazeb je dán faktem společné práce: u pracovníka vzniká vědomí, že by nemohl vykonat svůj pracovní úkol bez kooperace s jinými, že jeho výdělek je závislý na činnosti (přítomnosti, absenci) ostatních. V průběhu doby vzniká řada společných zájmů, přátelských vztahů či averzí, společných mimopracovních činností. V tomto procesu se vytváří systém společných hodnot.

Pro jednotlivého pracovníka je pracovní skupina významná v několika rovinách: *ekonomicky* — zde realizuje svou pracovní

sílu a získává výdělek (systém prémie i kolektivních odměn), zde se kvalifikuje a získává výrobní zkušenosti atd., *sociálně* — je členem týmu, má možnost opory (kamarádi, odborová, stranická organizace), nabývá určité prestiže, zaujímá sociální pozici a hraje určitou sociální roli atd., *ideologicky* — formuje se zde jeho hodnocení podnikových i celospolečenských problémů, dochází k názorovým sporům, získává informace atd., *psychicky* — realizuje vlastní osobnost, ztrácí pocit osamocení, hodnotí se srovnáním s členy skupiny, získává sebedůvěru atd.

V pracovní skupině se potom rodí rozhodnutí některého člena nebo části skupiny fluktuovat, či naopak přivést své přátele „mezi nás“, ironizovat vlastní podnik a jeho vedení, či naopak šířit jeho dobrou pověst i v bydlišti. Zde je počátek pozitivních i negativních sociálních procesů (konflikt, frustrace, konsensus, obecný souhlas, jednota v názorech atd.) v podniku. Výsledek — sociální činnost — je manifestací procesů, které dlouhou dobu a v skrytých formách averzí, či shodných zájmů existovaly.

Studium dílny jako malé sociální skupiny má zásadní význam, chceme-li zvědečtit řízení této skupiny. Zakladatel praxeologie prof. Kotarbiňski řekl: „Organizování spočívá v tom, že z daného souboru lidí, z jejich seskupení, se vytváří kolektiv, nebo že se *zvýšuje* stupeň organičnosti tohoto souboru“.¹

Z poučky vyplývá význam *řídícího subjektu* v pracovní skupině (mistra v dílně, předáka v partě), který na tento proces přeměny lidí ze souboru osob v kolektiv denně působí. První závěr, který se nabízí, je ten, že tedy výběr tohoto pracovníka by měl být výsledkem systematické a dlouhodobé práce, a nikoli pouze výsledkem náhlého organizačního opatření. Světové zkušenosti ukazují, že dnes se za pomoci řady metod — mimo jiné i sociometrických — zjišťují pracovníci s talentem pro organizačtorskou práci.

Ne každý může být mistrem. Předpokladem pro tuto funkci je především sociabilita — na rozdíl od introvertnosti a individualismu — a dále schopnost rychlé sociální adaptace. V průmyslově vyspělých zemích se obvykle vybírají pracovníci do funkce předáka z lidí střed-

¹ A. Kotarbiňski, *Traktat o dobré robotce*, Lodž 1955, s. 109

ního věku, tedy lidí zkušenějších, kteří mají určitou přirozenou autoritu. Těm se pak umožňuje získání kvalifikace i zapracování. Pokud jde o kvalifikaci, správně se usuzuje, že odborné školy a kursy připravují tento typ pracovníka dostatečně technicky a ekonomicky, že však je třeba za pomoci sociologů a psychologů kvalifikovat ho i pro oblast personální politiky.

Mnohdy mistr postupuje při jednání se členy pracovní skupiny v přímém protikladu k prokázaným poučkám sociologie a psychologie. Nediferencuje třeba osobnosti pracovníků, jedná často stejně se všemi. Je experimentálně zjištěno, že výtka či pochvala v soukromém rozhovoru má mnohem menší intenzitu v působení na člověka než výtka či pochvala před celou skupinou. Mistr by měl vědět, proč, kdy a vůči komu použije té či oné formy. Často se také stává, že vedoucí kolektivu přenáší prostě formy jednání z jednoho sociálního prostředí (např. učňů) na druhé (kvalifikovaní pracovníci) a stává se i směšným.

Podle Zeigernickové myslí pracovník více na nedokončenou práci než na hotovou a odvedenou a je frustrován přerušováním této práce. Organizátor kolektivu by tudíž neměl posílat na jiný úkol pracovníka právě dokončujícího jeden úkol, což je častá praxe. A ještě častější je nedbalost a necitlivost k sociálnímu klimatu: řídící pracovník vejde na pracoviště a bez zjištění konkrétního stavu uděluje příkazy nebo chce získat pracovníka pro určitý úkol. Mohla však předcházet situace, která měla zcela negativní vliv na jeho záměr.

Dosud jsme uvažovali o pracovní skupině z hlediska úlohy *řídícího subjektu*. Druhým pólem téhož procesu je samo *vytváření pracovních skupin*. Při zavádění nových provozů se tvoří zcela nové pracovní skupiny. V již zavedených provozech však jde o proces přetváření a cílevědomého budování kolektivů. Perspektivním úkolem v moderním průmyslu bude neponechávat tvoření pracovních skupin jen živelnému procesu, neskládat skupiny jaksi jen kvantitativně podle potřeb provozních a technologických, ale zavádět i zde o vědecké poznatky opřený systém mezilidských vztahů. V SSSR se již uplatňují sociometrické studie při vytváření mimořádně exponovaných skupin. Tako-

vými skupinami jsou například posádky antarktických výprav, kde problém interpersonálních vztahů má zásadní důležitost a celý kolektiv je dlouhodobě připravován i po stránce souhry jednotlivých členů. Avšak i v některých čs. podnicích se objevují snahy optimalizovat sociální strukturu pracovníků.

V západních průmyslových zemích je tato cílevědomá linie při strukturování pracovní skupiny realizována v tzv. teamworku.

Jeden z velmi informovaných teoretiků týmové práce, M. F. Fogarty, uvádí ve své knize *Personality and Group Relations* (London 1956), že pro tvoření pracovních týmů je mimořádně důležitý proces přijímání pracovníků do práce a zejména zdůrazňuje význam sociální adaptace pro vytváření pozitivního sociálního klimatu ve skupině.

IV. Sociální klima v socialistickém podniku

Pojem „klima“ je odvozen z oblasti přírodních věd. V sociologii má tato analogie vyjádřit, že i v sociálních vztazích je klima realitou obklopující celou skupinu, ovlivňující její činnost i interpersonální vztahy, je faktorem vůči jednotlivému členu skupiny objektivním.

Velmi významná je teorie sociálního klimatu ve vztahu k malým pracovním skupinám. V nich pracovník tráví zdánlivě jen malý podíl počtu hodin týdně, jenže každý dobře ví, že podíl práce v životě člověka zdaleka nemůžeme vyjádřit jen mechanicky, počtem hodin, že práce je velmi podstatnou složkou celého lidského života. Člověk se pro ni musí neustále kvalifikovat, ona dokonce určuje i formy a aktivity volného času a úspěchy či problémy na pracovišti se odrážejí nejen v životě každého pracovníka, nýbrž i v životě celých rodin.

Práce je přitom vždy jevem sociálním, je vždy procesem, který vykonává člověk spolu s jinými a pro společnost — již z tohoto konstatování plyne, jaký význam má klima, v němž je práce každodenně konána.

Jde především o fyzické prostředí (práce v horku, v mrazu, v hluku, v příliš ostrém světle, dusivých výparech atd.). Jde o podmínky prvotní, které v nejlepším případě mohou unavovat, v nejhorším případě pak přivolat nemoc, úraz i smrt.

Vedle těchto podmínek existuje i sociální a psychické prostředí každodenní práce. Tak např. lidé si nedůvěřují, čekají, kdo a odkud je nějak zasáhne a něco zlého způsobí. Podezřívání, napětí, nedůvěra, hádky a křik — přerůstající až v otevřený konflikt mezi lidmi — to jsou symptomy negativního sociálního klimatu v pracovní skupině.

Sovětští sociální psychologové prováděli v tomto směru průzkum, z kterého vyvodili, že v konfliktní pracovní skupině, při jinak stejných pracovních podmínkách např. technických, je pracovní výkon trvale o 6—23 % nižší.

Sociální klima v pracovních skupinách je velmi významný a národohospodářsky důležitý sociální jev. Proto se také intenzivně studuje a zkoumá. Jde zejména o to postihnout ty vnitropodnikové faktory, které nejvíce působí na sociální klima a v procesu řízení je cílevědomě ovlivňovat. Je velmi mnoho činitelů, které ovlivňují sociální klima pracoviště. Lidé přemýšlejí o svém životě, o světě, o mezinárodní situaci, promítají se tedy do klimatu pracoviště i nejširší souvislosti. Tím spíše ovšem osobní problémy, správné či nesprávné odměňování, atd. Platí tedy, že základem pozitivního sociálního klimatu v pracovní skupině je nejširší ekonomická a politická báze, správné řešení těch základních otázek, které se týkají všech pracovníků. To je oblast makrosociální.

Sociální klima se však od sebe liší dokonce i v jednotlivých dílnách stejného podniku, v jednotlivých třídách té které školy atd. Dá se téměř říci, že každá pracovní skupina má typické sociální klima. Co způsobuje tuto skutečnost?

Analýza se musí týkat všech členů skupiny: mnoho záleží na tom, kteří jednotlivci se v pracovní skupině sešli. Ne nadarmo se přikládá tolik váhy metodám výběru pracovníků.

Všechny výzkumy potvrzují, že velmi zásadní úlohu ve vytváření pozitivního a inspirujícího sociálního klimatu v sociální skupině má ten, kdo celou skupinu vede: v dílně mistr, ve třídě učitel atd. Každý člověk si tuto skutečnost také velmi dobře uvědomuje, mnohdy se celá pracoviště posuzují podle osobnosti vedoucího.

Vzniká otázka, jaký to bývá člověk, který dovede lidi přitahovat, který kolem

sebe dovede vytvořit nejen chvilkovou náladu, nýbrž trvale dobrý optimistický tón, který se tedy ukáže být tmelem kolektivu a inspirátorem pozitivního sociálního klimatu pracovní skupiny?

Sotva lze považovat za dobrého takového vedoucího pracovníka, který myslí jen na realizaci své osoby, prestiže, a lidé ve skupině jsou mu jen nutným prostředkem k dosažení tohoto cíle.

Nelze očekávat vytváření aktivního klimatu ani od člověka, který je plachý či uzavřený, takže pro něho samého — a často pak i pro celou skupinu — je jeho vedoucí postavení utrpením.

Je nutno uznat, že i k vedení lidí musí být talent. Platí, že rodilý vedoucí musí pociťovat vnitřní uspokojení z toho, že vede kolektiv — že se tedy musí realizovat mezi lidmi. Vedoucímu nestačí jen mít rád lidi: je třeba umět tento vztah reprodukovat, a to kvalifikovaně. Je třeba umět svůj pozitivní vztah k životu, k lidem, k velkým humánním cílům předat, učinit prvkem řídicí činnosti. To není lehké a prostředkem k tomu rozhodně nejsou jen slova či úsměv. Jde o komplexní, vyrovnaný a optimistický styl vedení.

Optimismus vedoucího pracovníka cítí lidé jako vyjádření jistoty. Vědí, že má více informací než oni, předpokládají, že z titulu své funkce ví, co se chystá pro budoucnost. Jeho klid a cílevědomost se promítají do celé skupiny, reprodukuje se v sociálním klimatu.

Někdy se vedoucí pracovník vybírá a hodnotí zejména podle toho, jak dokáže rozvíjet pozitivní sociální klima na svém pracovišti. Dokonce se stále častěji považuje za hlavní právě tato funkce vedoucího. Mnoho jiných funkcí může převzít moderní technika. Kybernetické přístroje dokáží lépe než mistr kontrolovat nejen počet, nýbrž i kvalitu výrobků. Ale nikdy nelze očekávat, že jakýkoli přístroj bude schopen řešit tak závažné otázky, jako je rozvíjení iniciativy lidí, inspirace a odstranění neurotizace v práci kolektivu.

V. Podnik a širší komunity

Řekli jsme již, že socialistický podnik je organickou součástí celé socialistické ekonomiky. Protože podnik je jedním z nejvýznamnějších systémů sociálních skupin socialistické společnosti, existuje v socio-

logii podniku nejen oblast podnikových mikrovztahů (např. vytváření kolektivů v dílnách, správných vztahů mezi vedením a provozy apod.), ale i oblast podnikových makrovztahů (např. podnik a jeho pozice v kraji, podnik a dynamika města, ekologické problémy podniků atd.).

Zásadní význam má snaha docílit, aby pracující správně chápali svůj vztah k socialistickému podniku, tj. aby nepovažovali podnik pouze za místo, které jim poskytuje výdělek, nýbrž za socialistické pracoviště, socialistický kolektiv, v němž se podílí člověk na rozvoji společnosti a celého života, tedy i na rozvoji vlastní životní úrovně. Aby každý chápal podnik i jako místo ověřování svých kvalit a schopností, rozvoje celé své osobnosti.

Existuje řada možností, jimiž se v řízení může správně chápání podniku jako sociálního subjektu socialistické společnosti vytvářet a posilovat. Tak např. beseda s veterány podniku, aktivní využívání tradice dobré práce, pěstování hrdosti na výrobky podniku.

Zároveň s posilováním prvků tradice je ovšem zejména třeba více docenit význam perspektivy podniku: organizovat výklad technických pracovníků o chystaných změnách ve výrobních procesech a technologii v příštích letech, výklad ředitele o úloze podniku v celém hospodářství, ozřejmit kolektivu zaměstnanců celého podniku jeho podíl na určité výrobě v rámci celé RVHP apod.

Ekonom, sociolog nebo psycholog mohou vysvětlit směr, v němž se budou zvyšovat kvalifikační nároky na práci v podniku, odborová organizace ukázat, jak se v kolektivu podniku myslí na lidi, co se od nich chce a jak jsou jim zajištěny podmínky toho dosáhnout.

Cílevědomá výchova k hrdosti na svůj podnik a jeho výsledky má veliký význam pro řadu praktických otázek (např. vytváření veřejného mínění proti fluktuaci), zejména ovšem pro otázky přímé vazby mezi zájmy podniku a spotřebiteli, mezi pověstí podniku a poptávkou po jeho zboží, mezi podnikem a trhem.

Podnik musí systematicky studovat potřeby lidí dnes i v perspektivě, znát veřejné mínění a zvuk tovární značky mezi potenciálními kupci, na základě rozboru stanovit celou metodiku působení na

určité skupiny obyvatel v propagaci atd.

Využití poznatků sociologie při řízení socialistického podniku má mimořádně příznivé perspektivy. Jde ovšem o širokou škálu problémů, z nichž jsme se dotkli pouze některých. Jejich řešení je otázkou soustavné práce a spolupráce teoretiků a praktiků ve všech socialistických zemích.

Резюме

И. Когоут: Социология и руководство социалистическим предприятием

Для социологии предприятие является системой социальных отношений. Руководство эффективно только в том случае, если оно комплексное; следовательно оно должно быть способным охватить не только область технологии, экономических отношений, но в первой очереди область социальных отношений. Это предполагает познать социальную структуру предприятия и создать нечто вроде социальной карты предприятия для того, чтобы руководящий работник мог выступать в социальной области осознающим, предвидящим и целеустремленным.

Социалистическое предприятие, будучи капиталовложением, является составной частью государственного плана, следовательно объектом общественного интереса, а не объектом интересующим только частную фирму. Поэтому социологические анализы должны были бы предшествовать его строительству (количество рабочих сил, структура по возрасту, по квалификации, транспорт, местная сеть обслуживания итп.).

Для открытия производственного цикла требуется принятие, адаптация и интеграция целых групп работников. Очевидна необходимость применения социологии и социальной психологии. Особенно руководство рабочими группами, влияние которых чрезвычайно велико на трудовую инициативу отдельных лиц, на стабилизацию кадров, на разработку системы ценностей и на мотивацию лиц, программно связано на социалистическом предприятии с использованием наук о человеке, в первой очереди социологии и психологии.

В этом отношении имеет исключительное значение изучение факторов, создающих благоприятную социальную атмосферу в рабочих группах и на всем предприятии.

Социалистическое предприятие является динамической ячейкой и более широких коммунит: городов, районов, областей. Социология имеет возможность предоставить руководящему штабу предприятия валидные информации о реальном знании предприятия, его целей, о возможностях для работающих и о значении для внутреннего и внешнего рынка по отношению ко всей общественности. Этим она дает и необходимые информации о том, как руководить на более научной основе отношением: предприятие-общественность.

Summary

Jaroslav Kohout: Sociology and the Management of a Socialist Enterprise

For sociology, the enterprise means a system of social relations. The management is effective only if it is complex: it must, therefore, be capable of scientific intervention not only in the area of technology and economic relations, but also in the area of social relations. This presupposes the knowledge of the social structure of the enterprise and the ability to work out some kind of social map of the enterprise, which contribute to making the manager's movement in the social field enlightened, premeditated and purposeful.

The socialist enterprise — already as an investment — forms a part of the State plan, i.e. it is in the sphere of interest of all the society, not only of a private firm. This is why already its construction (i.e. the number of labour forces, the age structure, the qualification structure, commutation, local services, etc.) should be preceded by sociological analyses.

The start of the production cycle requires also the engagement, adaptation and inte-

gration of whole groups of workers. Here the necessity of applying sociology and social psychology is evident. In the socialist enterprises, it is especially the management of those working groups whose influence on the individuals' initiative, on the stabilization of the personnel, on the elaboration of value systems and on the individuals' motivation is extraordinarily significant that — in accordance with the respective program — is connected with utilizing the sciences of man, especially sociology and psychology.

In this connection, the study of factors creating a positive social climate in the working groups and in the whole enterprise is of extraordinary importance.

The socialist enterprise is a dynamic cell of even wider communities — towns, districts, regions. Sociology is able to provide the managerial staff of the enterprise with valid information on the factual knowledge of the enterprise, its goals, opportunities for its employees and its importance for the market both at home and abroad, in the general public. Thus it also offers the information necessary for putting the control of the relation between the enterprise and the public on a more scientific basis.

1. Úvod

Etnikum je zkoumáno různými vědními disciplínami z různých hledisek a tudíž i různými metodami těmto vědám vlastními. Sociologický pohled je pak jednou specifikací obecného pohledu na etnikum jako na konkrétní, historicky danou objektivní realitu a vymezení té její stránky, která je pro sociologii jako vědní disciplínu charakteristická. Jde-li o poznání sociologických aspektů etnika a z toho plynoucí možná doporučení aplikačních závěrů na decisní a přístupové úrovni společenské praxe státních institucí, je nutné zkoumat celý historický vývoj a konkrétní podmínky vzniku etnika a jeho současného stavu. Nám jde v této stati o jednu z etnických skupin a jedno z etnik, etnikum Romů, které je územně definováno v ČSSR. Sociologie tu je adekvátní vědou pro zkoumání jeho současného stavu, jeho historické podmíněnosti a příčin všech jeho rozporných aspektů i nežádoucích společenských jevů. Pro sociologický pohled a možnosti empirického zkoumání je nutné vytvořit konceptuální teoretický systém, který v rámci obecné teorie umožňuje měřitelnost jednotlivých aspektů společenské situace. Zatím se problematikou etnika zabýval převážně vědecký komunismus (a z jiného hlediska pochopitelně také etnologie); zde se pokoušíme zařadit problematiku etnika do systému sociologie. Výsledky sociologického bádání se tu mohou a budou doplňovat s teoriemi a poznatky vědeckého komunismu, tj. vycházet z nich a zároveň přinášet materiály pro jejich další rozpracování.

V předkládané práci se pokoušíme formulovat takový pojmový rámec (založený na obecně chápané komunikační situaci), který má umožnit převod obecné teorie do formy nutné a vhodné pro operacionalizaci pojmu etnika a jeho empirickou měřitelnost a poznatelnost sociologickými prostředky. Po sběru empirického materiálu a jeho analýze pak tento pojmový

rámec umožňuje správnou interpretaci výsledků v rámci obecné teorie a jejich využitelnost pro rozvíjení obecné teoretických poznatků. Takovýto konceptuální rámec je nutný i pro správné hodnocení získaného materiálu pro aplikační účely.

V článku tedy předkládáme teoretická a metodologická východiska sociologického přístupu k výzkumu romské problematiky a nikoli konečnou formulaci teorie etnika (i když výsledky by k ní měly přispět). Nejprve se (v části druhé) pokoušíme definovat, co rozumíme etnikem a uvádíme některé úvahy, z kterých naše obecné vymezení plyne; ač specifikován na Romy, je pojem etnikum zaveden obecně a lze jej použít i pro jiná sociologická zkoumání. Obecné úvahy o komunikaci jsou rovněž specifikovány na náš problém. Definice etnika určuje obecně metodologický přístup k jeho zkoumání ve třech jeho dimenzích (komunikačních formách). Z hlediska komunikačního vztahu nás pak zajímají dvě, v našem přístupu základní komponenty — ochota a schopnost komunikovat. Ve třetí části je krátce rozvedena a konkretizována druhá etapa dlouhodobého projektu pro výzkum Romů. Mluvíme-li o „specifické romského etnika“ v ČSSR, musíme konkrétně vědět, v čem ono specifikum je, vymezit toto konkrétní etnikum a jeho znaky. To je účelem našeho připravovaného šetření. Ve čtvrté části stručně uvádíme některé aspekty metod a technik, které považujeme za adekvátní tomuto dílčímu výzkumu.

2. Vymezení etnika

Na první pohled se tzv. „cikánská otázka“ jeví jako problém skupiny lidí, kteří se neumějí nebo nechťejí přiměřeně uplatnit ve společenských rolích, neumějí a nechťejí uznávat běžné behaviorální normy (= normy chování v nejširším slova smyslu) a svou neintegrovatostí ohrožují funkční systémy společnosti, a to jak systém ekonomický, tak systém společenských inter-

relaci. Protože aspekt neintegrovánosti Romů je nejočividnější a nejtíže pocíťován, je tendence redukovat společenskou problematiku Romů na otázku víceméně deviantní sociální vrstvy, determinované výlučně postavením neintegrovaného morfému ve společenské struktuře tohoto státu.

Je ovšem patrné, že nehledě k antropologickému typu se Romové od ostatní populace liší i znatelnou množinou komunikačních svébytností, a to i Romové „integrování“, kteří postavení nepřizpůsobené sociální vrstvy nesdílejí. Skutečnost, že se téměř všichni Romové větší či menší měrou projevují skrze svou specifickou komunikační symboliku ukazuje, že jsou jí víceméně determinováni, že se jí neumějí nebo nechtějí vzdát, že pro ně má nějakou hodnotu. Jestliže funkce, či hodnota specifické komunikační symboliky determinuje nějakým způsobem všechny Romy nehledě na jejich společenské postavení, pak je právě tato determinace rozhodující, ona určuje specifikum skupiny.

Co rozumíme komunikační symbolikou? Chápeme ji jako množinu zástupných skutečností, množinu specifických forem, v nichž lze předávat obsah zpráv tak, aby byl komunikátory pokud možno jednoznačně chápán. Dimenze specifické komunikační symboliky je dána prahy komunikačního prostoru, ve kterém fungovala a funguje: prostor je horizontálně určen počtem komunikátorů, vertikálně je vymezen strukturovanými komunikačními rovinami odpovídajícími uspořádání úhrnu společenských rolí komunikátorů a kauzálně korelovanými s funkcemi této struktury. Časová dimenze pozitivně ovlivňuje kontinuitu a stabilizaci svébytné komunikační symboliky. Kontinuitu a stabilitu komunikační symboliky určuje zároveň geograficko-ekologická a sociální distance od komunikačních prostorů odlišitelných jinou komunikační symbolikou.

Domníváme se, že komunikační symboliku, která se ve svébytném komunikačním prostoru vertikálně vymezeném víceméně ucelenou strukturou základních existenciálních rolí a horizontálně určeném dostatečným počtem komunikátorů vyvíjela a fungovala natolik dlouho, že se stabilizovala jako odlišná od jiných komunikačních symbolik, lze pojímat jako etnikum.

Etnikum diferencujeme podle fenomenálně odlišitelných forem:

— forma verbální — jazyk

— forma behaviorální — normativní „chování“, které pojímáme v nejširším slova smyslu: sem lze zahrnout normativní životní styl skupiny spojený se specifickou hodnotovou orientací, zvyky, chování a obecně postoje petrifikované ve formě „národních vlastností“ a podobně.

— forma kreativní — to, co bylo vytvořeno a je vytvářeno jako přenosná, tradovatelná „konzerva“ pro sdělení časově či prostorově vzdáleným komunikátorům, konzerva pro uchovávání specifické existenční zkušenosti skupiny a konečně i zvláštní dovednosti, které příslušníci skupiny v průběhu generací nabyli, vytvářející opakovaně ony specifické formy.

Romové jsou tedy odlišitelní od ostatní populace jistou mírou a jistým charakterem svébytného etnika, etnikem jsou zároveň větší či menší mírou determinováni, etnikum primárně určuje specifický charakter skupiny. Mírou a způsobem, jakým ostatní společnost na romské etnikum reaguje, jak si uvědomuje jeho funkční a aspirační hodnotu pro Romy, jaké k romskému etniku zaujímá postoje, tou mírou se romské etnikum stává faktorem vzájemných interrelací, faktorem potenciálního konfliktu nebo naopak potenciální integrace.

Romové tedy koexistují s ostatní společností nikoli jako pouhá sociální vrstva, nýbrž jako etnická skupina — při čemž pojem etnický chápeme v této souvislosti meritorně, ve smyslu našeho vymezení, nikoli jako specifické umístění ve škále politických statusů. Protože je tato koexistence nezbytná, nezrušitelná a určená nevyhnutelným přibližováním odlišných komunikačních prostorů jak v distanci ekologické, tak v distanci sociální, je možno formu takovéto koexistence pojímat jako komunikaci. Máme za to, že společenská problematika Romů je v podstatě problém komunikace majoritní společnosti (majoritní jak početně tak mírou diferencovanosti a komplexnosti funkčních struktur) a minoritního společenství s odlišným etnikem.

Komunikaci chápeme v nejširším slova smyslu jako dorozumívání. Výsledek do-

rozumívacího procesu se pohybuje v prostoru dorozumívání, jehož kladný prah můžeme nazvat dorozuměním (případně dohodou — to je v podstatě integraci) a jeho záporný prah nedorozuměním (nebo konfliktem — stavem neintegrace). Míru dorozumění/nedorozumění určují dvě vzájemně se podmiňující komponenty:

- schopnost/neschopnost dorozumět se,
- ochota/neochota dorozumět se.

Míra dohody se nám zdá podmíněna významem, jaký je komunikačními partnery dohodě přičítán, tedy hodnotou, jakou pro ně dorozumění má. Schopnost závisí na vhodnosti interpretačních kódů, kterými partneři disponují a které volí k tomu, aby porozuměli odlišné komunikační symbolice a tak jednoznačně pochopili obsah podávaných zpráv.

Logicky lze usuzovat, že hodnota dohody pro minoritní skupinu tkví v míře, jakou je odkázána na majoritní společnost při uspokojování základních existenčních potřeb. Na první pohled se zdá, že majoritní společnost na minoritní společenství odkázána není, že základní existenční potřeby je schopna uspokojovat sama fungováním své komplexní struktury, tedy že dohoda pro ni nemá žádný význam, žádnou hodnotu, a že je tedy výlučně v zájmu minoritní skupiny, aby projevila ochotu a naučila se dorozumívát. Toto zdání je způsobeno skutečností, že existenční hodnota se ve své zjevné formě projevuje výrazněji než ve své formě skryté a že se často přehlíží souvislost mezi zjevnou a skrytou formou téže hodnoty. Za skrytou formu existenční hodnoty považujeme míru, v jaké je existence majoritní společnosti ohrožena neintegrací minoritní skupiny, míru, jakou ona neintegrace narušuje funkční systémy společnosti. Hodnotou, jež má svou zjevnou a skrytou formu, je dána bezpodmínečná účast obou partnerů na dorozumívání a má-li dorozumívání směřovat k svému hornímu prahu, tedy k dohodě (k integraci), pak by se pozitivně a ve velké míře měly uplatňovat tyto složky:

- $R_1 \rightarrow G$ (ochota Romů dorozumět se s „gádži“ = neromskou částí společnosti)
- $R_2 \rightarrow G$ (schopnost Romů dorozumět se s „gádži“)

$G_1 \rightarrow R$ (ochota majoritní společnosti dorozumět se s Romy)

$G_2 \rightarrow R$ (schopnost majoritní společnosti dorozumět se s Romy).

Chceme-li tedy zjistit, proč se výsledky komunikace mezi Romy a majoritní společností pohybují spíše u své dolní dimenziální meze, proč dochází k opětovným „nedorozuměním“, měli bychom vyzkoumat, jak fungují ony čtyři složky komunikačního procesu a čím je dorozumívání narušováno.

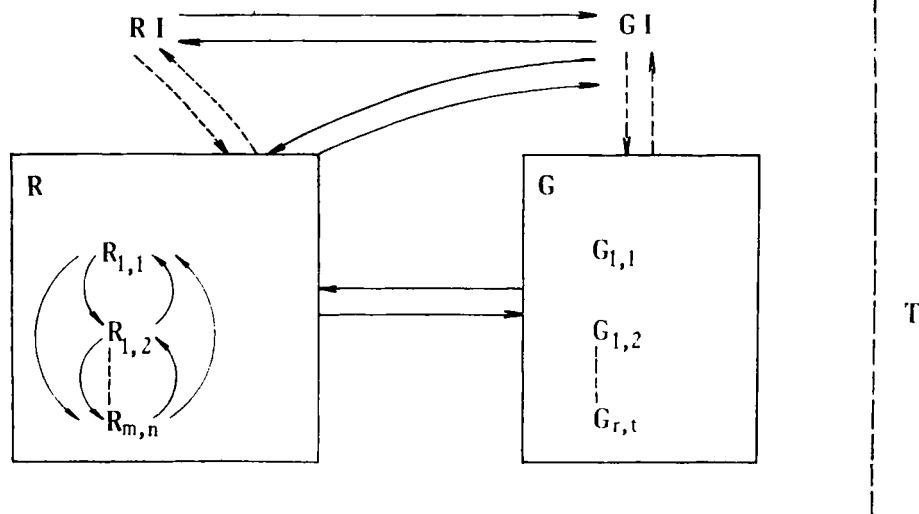
Zatím jsme jak s Romy, tak s majoritní společností operovali jako s nediferencovanými populacemi. Obě zkoumané populace ovšem diferencované jsou. Nás budou zajímat odlišitelné kategorie, které mohou mít vztah ke komunikaci a ovlivnit její proces. Diferenciaci majoritní společnosti vymežíme souvztačně k diferenciaci skupiny Romů.

Domníváme se, že ochotu a schopnost dorozumět se může ovlivňovat množství uskutečněných komunikací, které souvisí s mírou ekologické a sociální distance. Proto chceme u R zkoumat ekologickou a sociální identitu. Ekologickou identitu vymežíme v typech odlišných mírou ekologického kontaktu, jehož dimenziálními prahy jsou koncentrace a disperze. Typy sociální identity budou určeny umístěním ve škále rolí a statusů.

Jeví se nám vhodné určit rozlišení G odpovídající této ekologicko-sociální diferenciaci R na základě ekologicko-sociálního charakteru komunikačního prostoru G (= například: město, vesnice; ekonomicko-kulturní charakter lokality, atd.).

Konečně další kategorizace, která nám připadá relevantní, je odlišení podle reprezentace spojené s možností řídit, arbitrárně určovat formu komunikace. Ve škále statusů a rolí vydělíme řídicí role, jejich představitele a podíl této kategorie na komunikačním procesu budeme zkoumat zvlášť. U složky G lze tuto kategorii označit jako státní instituce (G_1), čemuž u složky R bude odpovídat reprezentativní instituce Romů, Svaz Cikánů-Romů v ČR a v SSR (R_1).

Aby bylo možné postihnout tendence spontánní sociální změny a zároveň faktory, které ovlivňovaly vývoj až do současné doby, je třeba sledovat i kategorie časové, tedy sledovat projevy relevantních složek a jejich fungování v konceptuálně

vymezených časových jednotkách, kterými mohou být například generace.

Romská populace **R** se rozpadá na skupiny (strata, oblasti) R_{es} podle ekologického (e) a sociálního (s) určení ($l = 1, 2, \dots, m$; $s = 1, 2, \dots, n$). Tyto skupiny mezi sebou komunikují navzájem. **R** jako celek je ale ovlivňována a řízena státními institucemi (**G I**) a Svazem Romů (**R I**). Tyto dvě složky našeho schématu jsou však také v komunikační interakci, a to vzájemné. Neromská populace (**G**) je chápána jako diferencovaná a stratifikovaná, pro naše účely však pouze ve vztahu k **R**. Konkrétní komunikační vztahy mezi R_{es} a G_{ij} budou specifikovány později.

Celé schéma je umístěno v čase (**T**) a je na hodnotě tohoto parametru závislé. S jeho změnou se mění i kvalita vztahů ve schématu a současný stav (T_0) je závislý na předcházejícím historickém vývoji ($T < T_0$). Orientované plné křivky naznačují směr komunikace, který je zkoumán. Znovu zdůrazňujeme, že každá z těchto dílčích komunikačních cest má dvě komponenty, ochotu a schopnost; jejich stav i vzájemný soulad či rozpor je předmětem našeho výzkumného zájmu. Čárkované křivky znamenají, že bude sledován pouze vzájemný vliv institucí a populace co se týče názoru a pojmání romské problematiky a akce, které jsou v těchto směrech vedeny.

Domníváme se, že řadou dílčích výzkumů, které by měly objasnit komunikační situaci mezi Romy a ostatní společností, lze zjistit, jak fungují diferencovatelné komunikační složky, případně která jakým způsobem a jakou měrou dorozumívání narušuje a naopak, která směřuje proces komunikace k dorozumění, dohodě. Tak by bylo možno najít regulátory k optimalizaci společenské situace, k integraci.

Budeme tedy sledovat kde existují a jak silné jsou skutečné komunikace, jejichž existence je hypotetizována v našem schématu, a které komponenty (ochota či schopnost) dominují.

3. Romské etnikum

Vycházejíce z našeho pojetí společenské problematiky Romů, volili jsme jako druhý dílčí výzkum při zkoumání komunikace mezi **R** a **G** výzkum romského etnika. (Prvním dílčím výzkumem bylo monografické šetření Romů v Rakusích na Slovensku, které prováděla M. Hübschmanová). Chceme postihnout stávající míru uplatnění tří diferencovatelných forem etnika v komunikačních okruzích uspořádaných podle sociální časo-prostorové distance/proximity komunikátorů a míru angažovanosti Romů na uchování či naopak opuštění vlastní komunikační symboliky. Výsledkem výzkumu by tedy mělo být zjištění determinace Romů vlastním

etnikem jakožto komunikační funkcí a aspirační hodnotou; pojmato inverzně: zjištění míry etnické asimilace Romů a tendence k další asimilaci či naopak k zachování jednotlivých forem etnické svébytnosti. Důležitý aplikační aspekt podobného zjištění spočívá v tom, že se ukáže, jakým způsobem lze využít romského etnika při komunikaci Romů s ostatní společností, tedy jak může romské etnikum sloužit jako potenciální integrační faktor.

Výzkum romského etnika volíme jako prvořadý úkol, neboť nás k tomu vedou jak logické dedukce, tak teoretické hypotézy, ke kterým jsme dospěli na základě empirických poznatků.

a) Je-li etnikum vymezeno specifickou komunikační symbolikou a je-li bezkonfliktní komunikace závislá na míře schopnosti a ochoty partnerů pochopit a vzít na vědomí předávanou „zprávu“, pak etnická determinace — a pojem determinace můžeme chápat etymologicky i sémanticky jako jisté ohraničení, „omezení“ — ovlivňuje nějakým způsobem a nějakou mírou schopnost i ochotu komunikovat v „ne-vlastní“ komunikační symbolice. Máme-li poznat faktory schopnosti a ochoty ke komunikaci, musíme mimo jiné poznat i roli onoho „omezení“ komunikační symbolikou — tedy roli etnické determinace.

b) Romské etnikum jako společenský faktor dosud nikdy zkoumáno nebylo — alespoň pokud je nám známo — a proto považujeme za nutné začít právě tímto výzkumem.

c) Některé nepřímé údaje i empirická pozorování svědčí o tom, že na etnikum je nahlíženo nepřiměřeně jeho roli. Nové přístupy by proto měly být podloženy validními poznatky sociologického zkoumání, a to především zkoumání o roli etnika jako determinačního faktoru. Dosavadní vývoj tzv. „cikánské otázky“ a jeho analýza byly publikovány částečně jinde [M. Hübschmannová (1970a), (1970b), J. Sus (1963)], proto se tu nezabýváme touto stránkou věci; analýza vývoje však

je nejsilnější argumentací pro uváděnou dílčí etapu. Ve společenské praxi se pak zatím žádné z odlišitelných forem romského etnika (a to ani jazyka, ani normativních behaviorálních projevů, ani kreativních forem) nevyužilo pro integraci Romů a nevyužilo se ani jejich aspiračních snah na zachování vlastní etnicity a svébytnosti.^{1, 2} Determinace Romů vlastním etnikem se projevuje v nejrozličnějších životních situacích — škola, zaměstnání, okolí, bydliště atd. Tím, že uvažujeme a zdůrazňujeme determinovanost Romů nepopíráme fakt, že jsou zasazeni přirozeným procesem asimilace. V žádném případě nelze však považovat romské etnikum za bezvýznamné a odumírající.

Procesu asimilace podléhají různou měrou a v různých formách všechny etnicity při komunikaci s nositeli odlišné komunikační symboliky. Je zřejmé, že množství uskutečněných komunikací je v pozitivní korelaci s připodobňováním komunikačních symbolik a je zjevné, že minoritní skupiny, a to minoritní jak počtem, tak diferencovaností a komplexností vlastních funkčních struktur, mají v ideálních podmínkách bezkonfliktní komunikace, neizolování sociální distancí, silnou tendenci přejímat komunikační symboliku majoritní společnosti, mají tedy tendenci se asimilovat. Míru asimilace můžeme tedy inverzně vyjádřit jako míru etnické determinace. Domníváme se ovšem, že záměrná, manipulační asimilace je svým způsobem vyjádřením a uskutečňováním sociální distance a tím tedy proti vlastnímu záměru proces přirozené asimilace brzdí.

Hypotézy, které jsme postavili na základě empirických zkušeností, řady pilotáží, analýzy některých demografických a statistických údajů a informovanosti o současném stavu „řešení cikánské otázky“ nás vedou k přesvědčení, že výzkum romského etnika je předním úkolem širšího sociologického výzkumu společenské problematiky Romů.

Z toho, co jsme řekli rozvíjejíce naši teorii o faktorech působících v procesu komunikace mezi dvěma komunikátory

¹ Explicitním vyjádřením těchto snah byla snaha romské inteligence založit vlastní organizaci umožňující aktivní sebeuplatnění ve společnosti a rozvíjení vlastní kultury a vyústění této snahy ve vytvoření Svazu Cikánů-Romů v ČR a Svazu Cikánů-Romů v SSR. Ze stanov Cikánů-Romů v ČR (30. 8. 1969) citujeme: „... Svaz bude maximálně vytvářet podmínky pro vyšší angažovanost Cikánů-Romů na budování a rozvoji socialismu v ČR ... rozvíjet specifické kulturní prvky rom-

ského folklóru formou zájmových amatérských souborů, zejména v oborech: hudba, tanec, zpěv, divadlo ...“ (s. 3).

² V SSSR, kde na 220 miliónů obyvatel připadá 170 tisíc Romů, mají Romové kulturní autonomii už od roku 1929; v Moskvě funguje Státní romské divadlo, v Leningradě Státní soubor cikánských písní a tanců a další místní skupiny; Romové mohou publikovat ve vlastních dialektech.

s odlišnou komunikační symbolikou a odlišným postavením ve společném referenčním celku vyplývá, že při zkoumání etnické determinace je třeba sledovat korelace těchto tří dimenzí:

- ekologické a sociální postavení respondenta,

- stávající uplatnění tří forem etnika (verbální, behaviorální, kreativní) jakožto komunikační funkce v komunikačních okruzích uspořádaných podle sociální časoprostorové proximity/distance respondenta ve vztahu k referenčním komunikátorům,

- míra angažovanosti na uchování různých forem etnika ve výše uvedených okruzích.

Ekologické a sociální postavení respondenta

Při našich pilotážích provedených ve 27 lokalitách ČSSR v různých ekologických prostředích a v různých společenských vrstvách Romů jsme kladli respondentům otázku: „Kdybyste se mohl znovu narodit, chtěl byste se narodit jako Rom nebo jako gádžo?“ (Te šaj úlonas mek jekhvar, kamenas bi te uľol Romeske abo gádzeske?) Absolutní většina respondentů nehledě na společenské postavení ani věk se v odpovědi přihlásila k „romství“ — chtěli se znovu narodit jako Romové, nehledě k nižšímu etnickému statusu, který si uvědomují. Pro různé respondenty ovšem „romství“ představovalo různou hodnotu a jinou funkční determinaci; anebo opačně možno říci, různí Romové byli různou mírou a různým způsobem „asimilováni“. Pilotáže tedy ověřily naši předběžnou hypotézu, že ekologické a sociální postavení spoluurčuje množství uskutečněných komunikací mezi R a G a tedy ovlivňuje míru etnické determinace.

Je zřejmé, že jedna romská rodina obklopená neromským prostředím a nucena komunikovat s G v „ne-vlastní“ komunikační symbolice bude na vlastní komunikační symbolice fakticky (a možná i vztahově) méně závislá než Romové koncentrovaní ve větší aglomeraci a komunikující převážně uvnitř vlastní komunity.

Přesná mapa zachycující míru disperze/koncentrace Romů nebyla dosud vytvořena, nicméně lze se značnou pravděpodobností odlišit různé typy ekologických formací RG (podle různé míry ekologicky daného kontaktu R — G) podle existujících demografických údajů.

Míra ekologického kontaktu není jediným faktorem určujícím množství uskutečněných komunikací mezi R a G, toto množství může být ovlivněno mírou sociální distance mezi R a G a domníváme se, že sociální distance je v nějaké korelaci s ekonomicko-kulturním charakterem lokality; v našem prvním výzkumu se tedy sociální distancí přímo zabývat nebudeme, ale některé relevantní údaje o ní chceme zjistit identifikací ekonomicko-kulturního charakteru ekologického prostředí respondenta a další údaje pravděpodobně získáme otevřenými otázkami.

Při výběru respondentů podle ekologického postavení se tedy budeme řídit mírou koncentrace/disperze R a ekonomicko-kulturním charakterem ekologického prostředí G.

Vliv sociálního postavení R na míru uskutečněných komunikací s G je také patrný. Historické postavení R jako skupiny bylo prakticky postavením kasty, a to kasty nejnižšího statusu občanského i etnického. Po roce 1945 byl sice občanský status Romů proklamativně zrovnoprávněn, nicméně etnický status zůstal nadále velice nízký a znevažovaný tradiční neinformovaností a pověrami majoritní společnosti. Zvýšení individuálního statusu předpokládalo často nutnost zřici se etnické identity. (Viz J. Sus /1963./) Tím tedy sociální postavení může u některých respondentů ovlivnit etnickou determinaci jako aspirační hodnotu.

Kastovní postavení Romů a vůbec historické ekologicko-sociální podmínky vedly sice k uchování svébytné komunikační symboliky, nicméně tím, že skupina určená kastovním postavením nediferencovala vlastní funkční struktury, zůstávala i komunikační symbolika ve všech svých jevových formách značně méně diferencovaná než komunikační symbolika majoritní společnosti. Proto se romské etnikum ve svém současném stavu může jako komunikační prostředek dokonale uplatnit pouze v omezeném komunikačním prostoru. Společenské postavení respondenta spojené s nutností komunikovat v komunikačním prostoru určeném větší existenčně-kognitivními parametry pak předpokládá nutnost dorozumívat se v určitých okruzích prostřednictvím cizí komunikační symboliky (prostřednictvím etnika majoritní společnosti), což může ovlivnit fak-

tickou i vztahovou determinaci vlastní komunikační symboliky i v těch komunikačních okruzích, ve kterých romské etnikum je způsobilé fungovat.

Sociální postavení respondenta budeme tedy zkoumat podle ekonomického, materiálního a kulturního statusu.

Uplatnění tří forem etnika

O tomto bodě bylo již mnohé řečeno v předcházejících částech stati. Zbývá dodat, že na sociálně prostorové škále a časo-prostorové škále vymezujeme komunikační okruhy řazené podle proximity/distance komunikátorů k respondentovi. U forem verbální a behaviorální komunikace budeme sledovat sociálně prostorovou distanci, u formy kreativní převážně sociálně časovou distanci.

Uvědomujeme si, že nejtěžší postihnutelné bude etnikum ve svém behaviorálním projevu. To proto, že behaviorální komunikační symbolika nemá tak přesně ohraničené a odlišitelné strukturální komponenty, ani tak jednoznačný obsah jako například jazyk a jeho skladebné složky. Jak už jsme naznačili, bude velice obtížné diferencovat chování normativní, podmíněné fungováním specifických skupinových struktur a spojené s hodnotovou orientací skupiny od chování, případně „petrifikovaného chování“ (vlastností, které vznikají reakcí na opakované postoje a akce ze strany majoritní společnosti), nebude jednoduché odlišit chování podmíněné společenskou frustrací od individuálně deviantního chování, atd. V tomto prvním výzkumu neusílujeme o to všechny tyto odlišnosti a jejich genetické faktory poznat a objasnit. Domníváme se, že otevřenými otázkami získáme údaje k utvoření hypotéz o specifické hodnotové orientaci Romů, jejichž verifikace může být úkolem dalšího výzkumu.

Angažovanost na uchování či opuštění etnika

V této zkoumané kategorii jsme si vymezili čtyři typy respondentů podle míry angažovanosti na uchování či opuštění vlastního etnika. Projekčními uzavřenými otázkami budeme zkoumat příslušnost respondentů k těmto typům, otevřenými dotazy chceme získat představu o charakteru společenské frustrace Romů způsobené tradičně derogativním postojem k jejich etniku.

4. Výběrový soubor a sběr dat

Výzkum, jenž byl popsán v předcházející části a jenž je druhým v řadě výzkumných akcí zapadajících do obecné teoretické koncepce části druhé, naráží na mnoho technicko-metodických obtíží. Základní soubor definujeme dostupnou výběrovou oporou s tím, že nepodchycené části budou šetřeny zvlášť, později, protože soubor nelze předem jednoznačně definovat. Pro tuto druhou sondu bude provedeno terénní šetření, dotaz u 350 „přirozených autorit“ v rozšířených romských domácnostech. Postoje ostatních členů domácnosti budou zjišťovány odchylkovým způsobem, tj. dotazem na souhlas či nesouhlas s projevem hlavního respondenta. Číslo 350, zvolené pro toto šetření, považujeme za dolní hranici pro velikost výběrového souboru; bylo motivováno jediné finančními a organizačními omezeními. Větší soubor by umožňoval důkladnější a reprezentativnější výběrový plán, dovolující podchytit více proměnných.

Uspořádání výběru je poměrně jednoduché. V určených oblastech se vybírají prvestupňové a druhostupňové jednotky, okresy a obce, s pravděpodobností úměrnou odhadnutým velikostem příslušných romských komunit. V každé obci se pak bere konstantní počet rodin. To vede k výběru, u něž má každá výběrová jednotka stejnou pravděpodobnost, že bude zahrnuta do souboru. To zde platí jen přibližně (z několika důvodů), ale variabilita pravděpodobnosti zahrnutí jednotek do výběru je tak malá, že vážení výsledků při zpracování dat a odhadu populačních charakteristik lze zanedbat. Nutnost volit pouze 350 skupinek pro sběr dat umožňuje pouze velmi jednoduchou stratifikaci a je zřejmé, že verifikace složitějších výzkumných hypotéz bude provedena až postupně v dalších sondách projektu. (Detailní informace o výběru budou publikovány zvlášť.)

Výzkum romské problematiky je finančně a organizačně podstatně náročnější než běžný sociologický výzkum. To plyne právě ze specifika romského etnika. Špatné historické zkušenosti romské populace s přihlášením se k „cikánství“ omezuje podstatně použití běžných standardních metod úspěšně využitelných ve většině ostatních výzkumů. Metody a techniky

sběru dat, které byly přijaty pro tento výzkum byly vyzkoušeny jednak v dosti důkladné pilotáži a hlavně pak plynou z předcházejícího šetření celého projektu (monografický výzkum v Rakusích na Slovensku — viz M. H. /1970a/). Nelze ovšem tvrdit, že přijaté metody jsou optimální, nýbrž jde jen o první aproximaci optima.

Uvádíme zde některé z aspektů, které komplikují sběr dat.

- a) *Jazyk*: Pro naše účely je velmi důležité, aby si respondent mohl vybrat jazyk dotazu; část populace se lépe a pohodlněji vyjadřuje romsky a hlavně má ke své mateřštině vztah, část mluví raději česky nebo slovensky.
- b) *Gramotnost a vzdělání*: Tento aspekt vylučuje použití techniky dotazníku zasilaného poštou. Romové, kteří se velmi dobře vyjadřují orálně, mají velmi malou zkušenost s písemným vyjadřováním myšlenek.
- c) *Apriorní nedůvěra*: Zkušenosti Romů s neromy jsou bohužel velmi špatné a proto se Romové bojí být upřímní, bojí se institucí a nedůvěřují. V minulosti na jakoukoli otevřenost značně dopláceli. Je proto nesnadné navázat vzájemný kontakt.
- d) *Subetnicitní hlediska a vztahy uvnitř komunit*: V komunitách Romů (obzvláště v českých zemích) se střetávají skupiny různého lokálního a subetnického původu, které se od sebe distancují.
- e) *Mobilita a migrace*: Romské obyvatelstvo migruje velice rychle po celém území republiky a proto je nejisté spoléhat na jakékoli opory pro výběrová šetření; statistiky i opory velmi rychle zastarávají a jsou jen velmi přibližné.
- f) *Přirozená autorita v romské rozšířené domácnosti*: V romské domácnosti nelze provést rozhovor s kýmkoli. Domníváme se, že je třeba vybrat přirozenou autoritu, která se tu vyskytuje. Také není možné provádět rozhovor s jedním členem domácnosti izolovaně od ostatních.
- g) Romové představují sociologicky *nezmapovaný terén*, kromě několika malých sond nebyla populace vůbec zkoumána; při sběru dat výběrového charakteru považujeme proto za užitečné získávat i informace o ekonomickém

a materiálním stavu, v němž Romové žijí.

- h) Na základě zkušenosti můžeme předpokládat relativně značnou *délku rozhovoru*, a to i při poměrně malém počtu otázek. Důvodem je to, že Romové jsou skvělí vypravěči a rádi vypravují (podaří-li se získat jejich důvěru).
- i) *Rozptýlenost a koncentrace romské populace*: Romové jsou rozptýleni jednak v malých skupinách po vesnicích a osadách a jednak se soustřeďují v průmyslových střediscích, kde vytvářejí i celé romské ulice. Jelikož prostředí město — venkov podstatně ovlivňuje většinu šetřených znaků, je zapotřebí tento faktor do výzkumu zahrnout. Rozptýlenost venkovské části populace značně zvyšuje organizační potíže, zvyšuje cestovní náklady a vynucuje použití automobilu.

Vzhledem k tomu, že chceme zajistit skutečnou reprezentativnost našeho výběrového plánu a že chceme získat opravdu validní a spolehlivá data schopná zobecnění, navrhujeme některé techniky, které i když nejsou standardní a nepatří ani k nejlevnějším, zdají se být prozatím nejvhodnější odrážejícími naše metodologické apriorní poznatky a předpoklady.

V celém šetření dělíme znaky do typů podle dvou hledisek, a to jednak z hlediska časového a dále pak z hlediska, v němž nás zajímají dvě kategorie. Znaky a údaje *faktické* a znaky a údaje *vztahové*. Faktické znaky jsou objektivně zjištělné. Jde o jevy, které nastaly, nastávají, nebo k jejichž budoucí realizaci lze nalézt hmatatelné důkazy již nyní. Takovéto znaky je možné zjišťovat přímo i nepřímou; buď dotazem respondentovi či analýzou spisů a úředních záznamů, vizuálním zjišťováním (vybavení domácnosti) *apod.* Tyto znaky se pak týkají respondentovy minulosti, vypovídají tudíž o jeho osobní historii, o jeho migraci, sociální mobilitě a celkovém faktickém vývoji. Přítomné faktické znaky popisují daný stav, současný status jak ekonomický, tak společenský, současně materiální vybavení, trávení volného času *apod.* Budoucí faktické znaky pak vyjadřují aktivní aspirace respondenta, jsou faktické proto, že aspirace jsou hmatatelně prokazatelné (např. úsporami na knížce *apod.*). Jde tu tedy o projekci do budoucna; tato

Znaky	Minulost	Přítomnost	Budoucnost
faktické	historie, vývoj	stav, status, vybavení	předurčená budoucnost aktivní aspirace
vztahové	hodnotící soudy, postoje k minulosti	postoje, hodnocení, spokojenost	přání, očekávání, hodnocení do budoucna

skupina také zahrnuje znaky, které plynou z rozhodnutí jiných subjektů o respondentu (např. nástup vojenské služby či vojenského cvičení, možnost nastěhovat se do nového bytu k jistému datu, nutnost přestěhovat se z bytu proto, že se bude renovovat celá ulice apod.).

Znaky *vztahové* jsou takové znaky, které vyjadřují respondentův osobní vztah k faktům, jeho hodnocení, postoje. Zatímco u faktických vztahů vystupuje respondent jako objekt, o němž může podat informace někdo jiný, u vztahových znaků vystupuje nezástupný subjekt, který musí vyjádřit sám své vlastní hodnotící soudy. Minulé vztahové znaky vyjadřují hodnocení vlastní minulosti, vlastních činů a hodnocení jiných v minulosti realizovaných jevů. Přítomné vztahové znaky vyjadřují postoje k přítomným dějům a jevům a jejich hodnocení. Budoucí vztahové znaky vyjadřují přání a očekávání, hodnocení budoucích jevů apod.

Dvě hlediska našeho dělení znaků mohou být naznačena v tabulce 1.

Typologie znaků je zde uvedena proto, že je výhodné s ní pracovat a že tato výhoda se projevuje zvláště příznivě v procesu operacionalizace. Dále toto dělení už samo předurčuje různé metody zjišťování. Z metodologického hlediska se nám zvolená typologie jeví výhodná také proto, že v různých typech znaků se výrazně projevují různé možné chyby měření.

Zatímco faktické znaky chceme zjišťovat v našem výzkumu mnoha způsoby — přímým pozorováním, dotazem respondentovi, dotazem jiným příslušníkům rodiny, případně analýzou spisů — znaky vztahové hodláme šetřit převážně nepřímými otázkami, které jsou dichotomizovaně uzavřené a vždy doplněné otevřeným dotazem „Proč?“. Celý průběh rozhovoru se nahrává na magnetofonový pásek (po-

kud respondent nemá námítky). Některé údaje (faktického charakteru) se zapisují na záznamový list.

Nároky na tazatele jsou značně vysoké a i jejich školení bude náročné. Předpokládá se, že tazatelé budou pracovat v dvoučlenných týmech a že alespoň jeden z nich umí romsky (většinou bude jeden z tazatelů Rom). Tazatelé nezastupují žádnou oficiální organizaci, kromě pořádkující instituce, Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV. Úkolem jednoho z tazatelů je nahrát rozhovor podle předem připraveného schématu otázek, druhý tazatel si zapisuje zařízení, zjišťuje některé faktické znaky.

Volba jazyka musí vyplynout přirozeně z neformálního seznamovacího rozhovoru, který je velmi důležitý pro další úspěch výzkumu a nesmí být nepřirozeně zkracován. V něm požádá tazatel o paramisi (pohádku), písničku, příběh apod., které zaznamenává na magnetofonový pásek. Takto získaný materiál slouží nejen k navázání kontaktů, ale bude použit k obsahové analýze při dalších fázích dlouhodobého výzkumného projektu.

Celý rozhovor má tři fáze: a) navázání kontaktu, přátelské povídání, písničky apod., b) vlastní dotaz, c) rozloučení. Třetí fáze, byť pochopitelně nejkratší, nesmí být násilně ukončena a je velmi důležité, aby návštěva skončila přátelsky a přirozeně.

Po skončení rozhovoru bude magnetofonový záznam překódován na záznamové archy a odpovědi na otevřené otázky budou přepsány a přeloženy. Při zpracování dat se počítá s využitím statistické analýzy, s využitím některých škálovacích technik, metod obsahové analýzy (metoda inverzního dotazníku modifikovaná na tento typ dat) atd. Vybraný soubor bude sloužit zároveň jako panelový základ pro

длугодобé а оракованé шéтрéни миграце а mobility.

Snadno metodologicky napadnutelný fakt malého výběrového souboru byl již zdůvodněn organizačními a finančními okolnostmi. Musíme však navíc zdůraznit, že v tomto stavu nevidíme zásadní překážku. Domníváme se totiž, že předpokládaná posloupnost na sebe navazujících šetření a sond tento nedostatek vyváží a že hypotézy formulované v jednotlivých etapách budou upřesňovány a verifikovány či odmítány v dalších etapách.

6. Závěr

V textu jsme se zabývali obecně teoretickými otázkami našeho přístupu k sociologickému zkoumání romské populace. Tento přístup je založen na nejobecnějším chápání komunikační situace. Z něho pak plyne obecná metodologie zkoumání etnika, která je založena na „metodě tří forem etnika“ (resp. tří forem komunikace) a na zkoumání dvou aspektů komunikačního vztahu — ochotě a schopnosti komunikovat. Naši snahou nebylo prezentovat detailně dlouhodobý výzkumný projekt, ale pouze jeho druhou sondu, její účel a některé aspekty metod a technik sběru dat.

Výsledky našeho výzkumu by tedy měly přispět z dalšímu poznávání obecných zákonitostí působících při procesu komunikace; dále se domníváme, že by poznatky tohoto výzkumu mohly sloužit i při rozpracování teorie národa, národnosti a etnické skupiny a konečně — což je z hlediska současné společenské situace hlavní: doufáme, že na základě zjištění etnické determinace Romů bude možno naznačit, jak romského etnika využít v přirozeném procesu společenské integrace.

Literatura

- [1] M. Hübschmannová (1970a), *Několik poznámek k postavení Romů v ČSSR*, Sociologický časopis ročník 6, č. 2.
- [2] M. Hübschmannová (1970b), *Společenská problematika Romů v ČSSR — Demografie* ročník 12 č. 3, s. 232.
- [3] J. Sus (1963), *Cikánská otázka v ČSSR*, SNPL.

Резюме

М. Гюбшманнова - Й. Ржегак: Этникум и коммуникация

При изучении социологических аспектов ромской проблематики необходимо создать в пределах общей теории концептуальные, теорети-

ческие рамки, делающие возможным операционализацию понятия и измеримость отдельных признаков. В предлагаемой работе мы стремимся к такого рода системе понятий, основанной на общей коммуникационной ситуации. Оттуда истекает методологический прием для обследования ромской популяции. Нам думается, что при поисках регуляторов для оптимализации общественного положения ромов и для подхода к ним недооценивается роль этникума. Этникум мы считаем важным общественным фактором, применимым для бесконфликтной и естественной интеграции ромов в общество.

Так как постулированным общественным изменением является интеграция ромов и остального общества, мы попытались определить теоретически, что такое интеграция, и операционально включить это понятие в цельную структуру общественной проблематики ромов, которую можно постепенно вводить в отдельные, частичные обследования. Так как ромы детерминированы некоторым образом и в некоторой мере своим собственным этникумом, использование фактора «этникум» для этого процесса зависит от познания характера и размеров этнической детерминации.

Неизбежное сосуществование ромов и остального общества мы считаем специфической формой коммуникации. Мы понимаем коммуникацию в самом широком смысле как согласие. Результат процесса согласия находится в пространстве, положительным пределом которого является договор — это в сущности интеграция — и отрицательным пределом которого является несогласие — это конфликт, состояние неинтеграции. Степень согласия/несогласия определяется думая взаимно обуславливающимися компонентами — это способность/неспособность договориться и готовность/неготовность договориться. Степень согласия, нам кажется, обусловлена значением, которое партнеры коммуникации ему придают, значит ценностью, которую согласие представляет для них. Ценность согласия имеет явную и неявную форму: группа, представляющая меньшинство, зависит при удовлетворении своих основных потребностей для своего существования от мажоритарного общества — в этом отношении ценность согласия выступает более выразительно; под неявной формой мы понимаем степень, в какой существование мажоритарного общества находится под угрозой из-за неинтеграции меньшинства. Участие обоих партнеров в согласии определяется экзистенциальной ценностью коммуникации.

При согласии играет роль «язык», понимаемый в широчайшем смысле как символ коммуникации.

Этникум мы понимаем как своеобразную символику коммуникации, которая в коммуникационном пространстве, вертикально ограниченном более или менее цельной структурой основных экзистенциальных ролей и горизонтально определенном достаточным количеством коммуникаторов, развивалась и действовала настолько продолжительно, что она стабилизировалась в виде символической, отличающейся от других коммуникационных символической.

Этникум мы дифференцируем в зависимости от феноменально различных форм: это вербальная форма (язык), бихевиоральная форма (нормативное поведение в самом широком смысле), креативная форма (то, что было создано и создается в виде переносной «консервы» для общения по времени или пространству отдаленным коммуникаторам).

Мы хотим постигнуть этническую детерминацию путем определения трех феноменальных форм этникума в коммуникационных областях, упорядоченных в соотношении с социальной и пространственно-временной дистанцией/проксимитой коммуникаторов, и путем определения, в какой мере ромы ангажированы в деле сохранения своей коммуникационной символики или в деле отказа от нее.

Чтобы этническая детерминация явилась динамическим, социальным фактором, надо, по нашему мнению, изучать каузальную корреляцию этнической детерминации и экологическо-социальной идентичности респондентов.

Методы исследования ромского этникума: основной комплекс определяется путем доступной отборной опоры с тем, что части, которые не были включены, будут обследованы отдельно, позже, потому что комплекс нельзя заранее однозначно определить. Для этого зонда будет проведено обследование на месте, осуществится опрос у 300 «естественных авторитетов» в расширенных домашних хозяйствах ромов. Другие члены хозяйств будут опрашиваться путем искания отклонения. В данных областях избираются единицы первой и второй степеней, районы и села, с правдоподобностью соответствующей определенным размерам ромских коммунит. В каждом селе избирается константное количество семей.

Исследование проблематики ромов предполагает большие требования, чем обычное социологическое исследование, как со стороны финансов, так со стороны организации; это истекает из специфичности ромского этникума. Применение обычных, стандартных методов ограничено существующим образом, так как ромы получили плохой исторический опыт от того, что они заявили, что они «цыгане». Для установления контакта надо, чтобы спрашивающий приспособился как можно больше коммуникационной символике респондента, значит, кроме иного того бы он говорил по-ромски в тех случаях, когда ромский язык ближе ромам фактически и с точки зрения отношений. Дальше надо избрать ряд непрямых (проекционных) вопросов. Имея в виду низкую грамотность части респондентов, придется записывать на магнитофоне стандартизованный разговор, переписывать и анализировать его

В течение всего обследования мы делим признаки с двух точек зрения: 1) с точки зрения времени, 2) с такой точки зрения, где нас интересуют две категории — факты и соотношения. Фактические признаки объективно определены, признаки по соотношениям выражают личное отношение респондента к фактам, его позиции и оценки. Это деление мы считаем выгодным в процессе операционализации; это деление предназначает тоже различные методы выяснения.

Общественную проблематику ромов мы понимаем как специфический вид коммуникации между мажоритарным обществом и этнической группой, представляющей меньшинство, когда состояние меньшинства заключается с одной стороны в горизонтальном положении (численность), с другой стороны в вертикальном положении (дифференцированность и комплексность функциональной субсистемы, формой которой является своеобразный этникум).

Мы полагаем, что в результате исследования этой специфической коммуникации можно постепенно обнаружить причины неинтеграции, а последовательно путь к интеграции. Первой и первоочередной задачей исследования мы считаем обследование специфической, коммуникационной символики ромов — значит обследование этникума как коммуникационной функции и аспирационной ценности, в результате чего возможно будет определить и роль этникума как потенциального интеграционного фактора.

Summary

M. Hübschmannová—J. Řehák: The Ethnics and Communication

In investigating the sociological aspects of the Roms' (Gipsy) problems, it is necessary to create, within the framework of a general theory, a theoretical frame facilitating the operationalization of the concept and the measurability of the separate features. In the present paper, attempts have been made to elaborate such a conceptual system based on a generally conceived communication situation. This system then represents the basis of the methodological approach to the research into the Roms' population. The authors regulators of the optimalization of the Roms' social situation and for an adequate approach to them, the role of the ethnics is being underestimated. They consider the ethnics to be a relevant social factor which may contribute to a conflictless and natural integration of the Roms.

Due to the fact that the integration of the Roms and the other society is the postulated social change, the authors have attempted theoretically to define what integration is, and operationally to include this concept into the total structure of the Roms' social problems, which can gradually be induced by separate partial researches. The Roms being in some way and to some extent determined by their own ethnics, the possibility to utilize the factor of the ethnics in this process depends on the knowledge of the character and of the degree of ethnic determination.

The inevitable co-existence of the Roms and the rest of society is regarded as a special form of communication. Communication is conceived in the broadest sense of the word as an exchange of informations. The result of the communication process is moving within a space the positive threshold of which may be called understanding (i. e. agreement, integration), and the negative

threshold misunderstanding (i. e. conflict, a state of non-integration). The degree of understanding/misunderstanding is determined by two components mutually conditioning each other: the ability/inability to communicate and the willingness/unwillingness to communicate. To our opinion, the measure of understanding is conditioned by the significance attributed to it by the communication partners — i. e. by the value which understanding has for them. The value of understanding has its manifest form and its concealed form: in satisfying its fundamental existential needs, the minority group is entirely dependent upon the majority group — in this sense the value of understanding appears more expressively; the extent to which the existence of the majority group is endangered by the non-integration of the minority group is regarded as the concealed form of the existential value. The participation of both the partners in the process of exchanging ideas is given by the existential value of communication.

It is the "language" — conceived in the widest sense of the word as the communication symbolics — that plays a major role in communication.

The ethnics is conceived as a self-existent communication symbolics which — within the communication space limited vertically by a more or less integrated structure of the basic existential roles, and determined horizontally by a sufficient number of communicators — has developed and operated for a sufficiently long time to become stabilized as different from other communication symbolics.

The ethnics is differentiated in terms of phenomenally distinguishable forms: the verbal form (language), the behavioural form (normative behaviour in the widest sense of the word), the creative form (that which has been and is being created as a transmissible "conserve" to be imparted to communicators distant in time or in space).

The authors intend to discover the ethnic determination by ascertaining the existing degree to which the three phenomenal forms of the ethnics assert themselves in the communication circles organized according to the social distance/proximity of the communicators in time and space, and by ascertaining the extent to which the Roms are interested in maintaining or, on the contrary, in abandoning their own communication symbolics.

If the ethnic determination is to manifest itself as a dynamic social factor, we consider it necessary to investigate the causal correlation of the ethnic determination and of the respondents' ecological and social identity.

The methods of research into the Rom ethnics are as follows: the basic set is defined by an accessible sampling frame on the supposition that the parts not involved will be investigated separately later on as the set cannot be unambiguously defined in advance. For the purposes of this pilot sur-

vey a field investigation will be carried out, i. e. three hundred "natural authorities" within the broader Rom households will be interviewed. The other household members will be examined as regards their agreement/disagreement with these "authorities" opinion. Primary sampling units and secondary sampling units — districts and communities — are selected within the appointed areas with a probability proportionate to the estimated sizes of the respective Roms' communities. In each community, a constant number of families is taken into consideration.

The research of the Rom problems is, from both the financial and the organizational points of view, substantially more exacting than the routine sociological research, which is due to the specific character of the Rom ethnics. Unfavourable historical experience of the Rom population with registering as "Gipsies" substantially limits the application of the current standard methods. For the purposes of establishing contact, it is necessary for the interviewer to adapt himself as much as possible to the respondent's own communication symbolics — i. e., besides other things, to speak the Roma language wherever this language is nearer to the Romas in both the factual and the relational respects. Further, it is necessary to choose a whole number of indirect (projective) questions. In view of the low literacy of a part of the respondents, the standardized interview will be recorded on the tape recorder, transcribed and analysed.

In the entire investigation, the variables are divided into types according to two viewpoints: the viewpoint of time and the viewpoint involving two categories which are of interest to us, i. e. the factual and the relational category. Factual variables are objectively ascertainable; relational variables are those which express the respondent's personal relation to the facts, his attitudes and valuations. This division is considered to be advantageous in the process of operationalization; it also predetermines the various methods of ascertainment.

Thus the social problems of the Roms are conceived as a specific sort of communication between the majority society and the minority ethnic group, while the minority character lies partly in the horizontal position (number), partly in the vertical position (differentiation and complexity of the functional subsystem, the self-existent ethnics being its form).

The authors express their opinion that, by investigating this specific communication, it is possible gradually to find the reason for non-integration and thus also the way to integration. They consider the research into the Roms specific communication symbolics — i. e. into the ethnics as a communication function and an aspiration value — to be the first and primary research task the fulfilment of which will make it possible to determine the role of the ethnics as a potential integration factor.

I.

Rozčlenění rozsáhlého pole rodinných aktivit podle jednotlivých funkcí představuje jeden z možných i plodných přístupů k sociologické analýze rodiny — vedeme-li ovšem v patrnosti meze vyplývající ze specifiky této metody (vyjadřuje především diferencovanost moderní společnosti a prolínání autonomizujících se systémů) a nezapomínáme-li na skutečnost, že rodina se svojí polyfunkčností vůči společnosti do určité míry blíží fenoménu „suprafunkcionálnímu“, že totiž plní velkou část funkcí, které vůbec existence společnosti vyžaduje. Rodina je základní formující jednotkou společnosti a do jisté míry je také jejím „mikrokosmem“ — představuje tak i pro jednotlivé přístupy prakticky nevyčerpatelný objekt zkoumání.

Ve výčtu rodinných „funkcí“ zpravidla nacházíme i funkci ekonomickou, často s většími či menšími výhradami. Tyto výhrady jsou velmi důležité, protože nás upozorňují na celkovou problematičnost zařazení této charakteristiky, na nejasnosti, jež jsou s ní spojeny. Samotný pojem ekonomické funkce rodiny totiž označuje oblast bez jasných kontur, která musí být přesněji historicky a společensky specifikována a hlouběji vnitřně diferencována. V průběhu lidských dějin se povaha ekonomické funkce rodiny měnila, přičemž — jak na to upozorňuje řada autorů — změny uvnitř rodiny a v náplni rodinných aktivit jsou důsledkem změn v jejím ekonomickém postavení, které samo je zase — v neopominutelné interakci — funkcí společenských proměn v důsledku průmyslových a sociálních revolucí. Hluboké vnitřní změny rodiny i změny její celkové podoby provázely přesun těžiště jejích ekonomických aktivit z produktivního systému společnosti do spotřební sféry. Tento přesun ovšem neznamenal ztrátu významu rodiny pro ekonomický systém společnosti či zánik její ekonomické funkce.

Zde ovšem musíme provést jedno důležité rozlišení. Ekonomická funkce rodiny může být chápána a vykládána na jedné straně především z hlediska zařazení rodiny a jejích aktivit do ekonomického makrosystému, z hlediska plnění jeho požadavků, funkčnosti a disfunkčnosti existujícího typu a diferenciací rodiny vůči potřebám dynamiky ekonomického systému společnosti. Na druhé straně pak můžeme ekonomickou funkci rodiny rozumět především abstrakci rodiny jako mikrojednotky ekonomického rozhodování a ekonomických aktivit. Je pochopitelné, že oba aspekty disponují jen relativní autonomií, že se jejich atributy v nejdůležitějších momentech prolínají — nicméně oba reprezentují rozdílné pohledy, jejichž odlišnost je třeba respektovat jak v historické, tak i strukturální analýze (historie ekonomické funkce rodiny je právě především historií jejich diferenciací).

Jestliže chceme analyzovat ekonomickou funkci rodiny z prvního uvedeného hlediska, pak nám jde především o tyto skutečnosti:

1. jak rodina umožňuje a stimuluje rekrutaci pracovní síly v potřebném množství a kvalitě (tedy populační a kvalifikační funkce rodiny);

2. jak rodina svým chováním na trhu přispívá ke stabilitě měny a formování výrobních fondů krátkodobou a dlouhodobou akumulací svých peněžních prostředků (zde můžeme hovořit o jakési reziduální „kapitalizační“ funkci rodiny);

3. do jaké míry rozsah a struktura její spotřeby odpovídá potřebám stability a dynamiky produktivního systému společnosti v jednotlivých fázích ekonomického vývoje (konzumní funkce rodiny).

Jestliže nám půjde o charakteristiku ekonomické funkce rodiny z druhého hlediska, soustředíme se především na následující problémové okruhy:

1. jak rodina rozvrhuje nákup zboží a služeb na trhu a vlastní práci (tzn. půjde nám o stupeň marketizace rodiny, její integrovanost do ekonomických struktur společnosti, míru potvrzení delimitace rodinného a ekonomického systému);

2. jak se rodina rozhoduje, pokud jde o příjem na hlavu, jak rozvrhuje podíl ekonomické aktivity a ekonomické závislosti ve své struktuře (rozhodnutí o zaměstnání manželky či dalších členů rodiny, rozhodnutí o narození a vzdělání dětí);

3. jak rodina rozděluje disponibilní prostředky na akumulaci a na spotřebu, jaké jsou hlavní struktury jejích spotřebních rozhodnutí, povaha tržní aktivity, jaká je její orientace ve formování osobního vlastnictví.

Postupná autonomizace ekonomického systému společnosti vůči systému rodinnému tedy vedla k přesunu těžiště ekonomických rozhodnutí rodiny do oblasti regulace ekonomické aktivity, aktivních či pasivních rozhodnutí o počtu dětí a jejich vzdělání, do oblasti spotřeby. Je ovšem třeba poznamenat, že i s přesunem do konzumní sféry si rodina zčásti zachovává přímý vztah ke společenské produkci.¹ Můžeme připomenout naturální hospodářství, jehož ekonomický efekt byl podceněn v neprospěch společnosti, nejruznější svépomoci, významné zejména při bytové výstavbě v některých oblastech našeho státu, na obrovský rozsah domácí práce, jejíž ekonomická hodnota *stricto sensu* nemusí být uznána, která má však přesto bezprostřední vliv na kvantum a strukturu poptávky po zboží a službách na trhu (každé její zmenšení zvyšuje nároky na makroekonomický systém).²

Považujeme tedy spotřebu — na kterou chceme v dalším textu především zaměřit pozornost — za autenticky ekonomickou aktivitu, za konstitutivní prvek jak vůči ekonomickému makrosystému společnosti, tak vůči ekonomickému mikrosystému rodiny.

Zde si musíme uvědomit, že Karel Marx

psal ve svém monumentálním díle teorii *kapitálu* a kritiku *politické* ekonomie — volil tedy pro svoji analýzu ty struktury, které měly a mají rozhodující význam pro dynamiku společnosti a její transformaci. Z hlediska těchto struktur pak také analyzoval celý ekonomický a sociální systém kapitalistické společnosti. Netvrdil ovšem, že vyčerpává celou sféru „ekonomického“, když záměrně akcentoval její produktivní složku.³ Komplementem produktivního systému společnosti je spotřební sféra — jeho finalita i předpoklad. Marx poukázal na její ekonomickou povahu, když se zabýval trojí modifikací „totožnosti“ výroby a spotřeby. Jde zde 1. o bezprostřední totožnost, kdy proti výrobní spotřebě stojí spotřební výroba; jakýkoli druh spotřeby vyrábí člověka po některé stránce; proti zvěcnění člověka ve výrobě stojí zosobnění věci ve spotřebě; 2. o vzájemnou zprostředkovanost, respektivní produkci — výroba vytváří pro spotřebu její předmět, spotřeba vytváří pro výrobu její předmět ideální, tzn. potřebu; 3. o totožnost vzájemným dovršením: „Spotřeba dovršuje akt výroby teprve tím, že dovršuje výrobek jakožto výrobek, že jej ruší... Na druhé straně vyrábí výroba spotřebu tím, že vytváří určitý způsob spotřeby a dále tím, že vytváří přitažlivost spotřeby, samu schopnost spotřeby jakožto potřebu“.⁴

Z této „totožnosti“ či „komplementarity“ jednotlivých složek pochopitelně neplyne jejich rovnocennost, víme však, že *jednoznačný* akcent na produktivní složku není povahy strukturální, nýbrž historické. Ekonomický vývoj společnosti, po celou dosavadní historii lidstva v zajištění „vzácnosti“ (jakkoli je dnes v některých společnostech proklamováno její ohrožení), ukazuje zřetelně na prioritu produkce v ekonomickém systému společnosti. Ani jednoznačná priorita ovšem neznamená jedinečnost a tak jestliže je dnes věnována individuální spotřebě stále větší pozornost v ekonomii,⁵ tím spíše by se jí měla vě-

¹ Americký ekonom L. G. Reynolds přisuzuje rodině produktivní funkci v poněkud jiné oblasti než zde máme na mysli: „Z ekonomického hlediska je domácnost organizací produkující uspokojení (*satisfaction-producing organization*) právě tak jako je podnik organizací produkující zboží“ (L. G. Reynolds, *Economics*, R. D. Irvin Inc. 1968, s. 136). Není snad třeba připomínat, jak hrubě se zde rozdměňují zafixované pojmy, zejména pojem „ekonomického“.

² Většina prodávaných spotřebních statků představuje vlastně jen jakousi „surovinu“ životní úrovně a životního stylu rodiny — podrobněji

v tomto směru argumentuje J. Musil (*Sociologie soudobého města*, Praha 1967, s. 233–234).

³ „Výsledek, k němuž docházíme, není, že výroba, rozdělování, směna a spotřeba jsou totožné, nýbrž, že všechny tvoří články totality, rozdílů uvnitř jednoty“ (K. Marx, B. Engels, *Spisy* sv. 13, Praha 1963, s. 674).

⁴ K. Marx, B. Engels, *cit. d.*, s. 669.

⁵ Konstituování ekonomiky rodiny jako další „odvětvové“ ekonomiky ovšem nevyžaduje, aby byl rodině přiznáván ekonomický význam v tom stupni, v jakém to činí L. G. Reynolds, který říká, že „domácnost je základní jednotkou ekono-

novat ekonomická sociologie — konstituující se disciplína, která by naopak měla spíše stimulovat ekonomické analýzy tohoto problému.

M. Weber postuloval strukturální souvislost výrobní a spotřební sféry, když definoval „ekonomicky orientované jednání“ jako jednání, které „podle svého všeobecného smyslu je orientováno na uspokojování požadavků užitných hodnot“⁶ a uvedl do paralely na jedné straně *Erwerben* („tvorbu zisku“), kapitál a zisk, a na straně druhé *Haushaltung* („realizaci rozpočtu domácnosti“), majetek a příjem. Jako „typická měřítka“ racionality (tzn. jednotlivého principu celé ekonomické sféry) pak pro oblast spotřeby nachází 1. plánovité rozdělení mezi přítomnost a budoucnost těch užitečností, s jejichž dispozicí může ekonomický aktér počítat a 2. plánovité rozdělení disponibilních užitečností mezi různá potenciální užití podle pořadí jejich oceňovaného významu — tzn. racionální časové a věčné strukturování rozpočtových aktivit rodiny.⁷

Na jedné straně někteří autoři diskutují realnost rozlišení,⁸ na druhé straně i strukturální sjednocení obou sfér je problematické — přinejmenším na základě principu racionality, protože invaze iracionality do sféry spotřeby je dnes příliš zřejmá (jde jak o iracionální reakce na racionální situace, tak ovšem i o zcela racionální reakce na iracionální situace). Zde není místo pro rozsáhlou diskusi o tomto problému — Marxův přístup poskytuje solidní východisko pro zdůraznění skutečnosti, že spotřeba není pouhou „destrukcí užitných hodnot“ a pouze jednoznačnou finalitou ekonomické činnosti společnosti, nýbrž že je také ekonomickou funkcí, jejíž nositelé mohou významně ovlivňovat stav a dynamiku produktivního systému. Její povahu ovšem nelze určit *ex ante*, nýbrž teprve na základě podrobného, historicky a společensky diferencovaného studia. Podstatná je zde skutečnost, že rodina neztrácí svoji ekonomickou funkci, když přestává být základní výrobní jednotkou společnosti.

Ovšem i pokud jde o konzumní sféru, došlo v průběhu vývoje v ekonomické funkci rodiny k významným změnám — do značné míry byla oslabena kontinuita obydlí i vlastnictví důležitých spotřebních předmětů (vybavení domácnosti, zařízení bytu, předměty osobní potřeby apod.). Zmenšil se rozsah konzumní jednotky, její pole rozhodování se široce uvolnilo v sociálním prostoru i času, množství i frekvence konzumních rozhodnutí se mnohonásobně zvýšila — mimo jiné i v souvislosti s rozšiřováním sféry volného času, která je z velké části strukturována právě spotřebou a její dynamikou. Lze říci, že přesun akcentu v ekonomické funkci rodiny v tomto směru implikoval její nebyvalou privatizaci hraničící se sociální a ekonomickou anonymitou. Rodina se na jedné straně dostává do téměř bezvýhradné závislosti na produktivním a distributivním systému společnosti a na straně druhé je jako převážně konzumní jednotka nepoměrně volnější, mobilnější a autonomnější. Zdá se, jakoby odindividualizování produkce bylo do určité míry vyrovnáváno ve spotřební sféře, která se v souvislosti s ekonomickým vývojem stále silněji privatizuje a zároveň s tím i osamostatňuje jako autonomní ekonomická potence.

II.

Zvyšující se váha finální, individuální spotřeby je prokazatelným atributem ekonomického vývoje. Obecně je tak možno říci, že i makroekonomický význam spotřebitele stoupá s růstem významu spotřeby v ekonomické statice i dynamice, přičemž tento význam roste s ekonomickou vyspělostí, s bohatstvím společnosti. Markantní zvýšení váhy spotřebitelských „investic“ ve Spojených státech představuje základ známé Katonovy argumentace o „mocném konzumentovi“, který se prý stává přinejmenším rovnocenným partnerem podnikatelů v ekonomickém systému americké společnosti. G. Katona vychází z údajů,⁹ uvedených v tabulce.

mie. Její rozhodnutí o výdajích determinují požadavky po spotřebních statcích a nepřímo i požadavky po surovinách a výrobních faktorech. Její rozhodnutí o úsporách ovlivňují stupeň tvorby kapitálu. Její rozhodnutí o tom, kdo z rodiny má pracovat a kolik má každý pracovat, určují nabídku práce“ (L. G. Reynolds, *cit. d.*, s. 136).

⁶ M. Weber, *Grundrisse der Sozialökonomik III – Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen 1921, s. 31.

⁷ M. Weber, *cit. d.*, s. 45–47.

⁸ Například M. Halbwachs říká, že „rozlišení mezi ekonomikou kolektivní a ekonomikou soukromými, jakými jsou domácnosti, je zcela relativní“ (M. Halbwachs, *L'évolution des besoins dans les classes ouvrières*, Paris 1933, s. 11). Také M. Weber podotýká, že *Haushalten* a *Erwerben* nepředstavují vylučující se alternativy.

⁹ G. Katona, *The Mass Consumption Society*, McGraw Hill 1964, s. 20.

Tabulka 1

v mld dolarů	1950	1958	1962
výstavba závodů a náklady jejich zařízení	29,0	40,5	50,1
spotřebitelské výdaje na předměty dlouhodobé spotřeby	30,4	37,6	47,5
náklady výstavby bytů	14,1	18,0	23,3

Oprávněnost téze o „mocném konzumentovi“ je pochopitelně velmi diskutní. Obdobné údaje z jiných pramenů poukazují spíše na „mocnou vládu“, jejíž váha roste na trhu rychleji než význam spotřebitelů. Nicméně uvedená data odrážejí nesporně existující trend, ať už mu přiznáme jakoukoli intenzitu. Důležitější však v tomto směru je otázka faktické realizace tohoto potenciálu, který se jen těžko může stát „mocí“ a skutečným konkurentem obou „starších partnerů“, jestliže se jedná o myriády atomizovaných spotřebitelů. Katonovo východisko tak představuje jeden extrém linie, na jejímž druhém konci stojí Packardova představa bezmocného spotřebitele, zcela vydaného na pospas „tajným přesvědčovatelům“, psychologickým pánům trhu, kteří s ním jen dovedně manipulují.¹⁰

Je zřejmé, že skutečnost zpravidla neodpovídá extrémním schémátům. Ať by se váha spotřebitelských výdajů zvýšila na trhu jakkoli, nevyplývala by z této skutečnosti žádná rozhodující „moc“ spotřebitelů, pokud by se jejich zájmy neinstytucionalizovaly a neorganizovaly způsobem paralelním k „mocem“ již existujícím, což přes určité pokusy v tomto směru je zatím nepředstavitelné. Na druhé straně konzument nemůže být plně manipulovatelný ani kdyby sám chtěl nebo zcela ztratil vlastní vůli — brání tomu ekonomické, sociální i přirozené meze. Z obou zde uvažovaných hledisek — sociologického a ekonomického — ostatně ani není třeba, aby se spotřebitel plně prosadil v makroekonomice nebo aby se makroekonomika plně prosadila ve sféře individuální spotřeby. Jde spíše o to, do jaké míry se obě sféry vzájemně pronikají, do

jaké míry musí vzájemně respektovat své požadavky a potřeby.

V marxistické literatuře byla tato otázka diskutována jako problém „suverenity spotřebitele“ a „trhu kupujícího“.¹¹ Zatímco realizace suverenity spotřebitele, jež by se vztahovala k celé makroekonomické sféře, je z hlediska socialistické ekonomiky nereálným a neracionálním požadavkem, stává se partnerství kupujícího nezbytným atributem vyšších fází ekonomického vývoje socialistické společnosti. Jestliže vlastní realizace nároků a potřeb racionalizace a modernizace spotřeby leží v rukou výrobců, je na druhé straně na spotřebitelích, aby tyto procesy stimulovali a potvrzovali jejich oprávněnost. Pokud není dosaženo vysoké úrovně uspokojování potřeb, pokud nemá spotřebitel „právo veta“, jež by mu bez následků pro uspokojení vlastních potřeb a přání dovolovalo odmítnout prakticky kterýkoli výrobek či službu, je odsuzován k nežádoucí pasivitě, která je ovšem pasivitou jen v jednom smyslu — v souvislosti s ní totiž musí zase vynakládat jiný druh aktivity s nemalými nároky na volný a dokonce i pracovní čas, aby alespoň částečně dosáhl adekvátního uspokojení svých potřeb. Taková nežádoucí spotřebitelská aktivita pochopitelně snižuje produktivní potenciál času a promítá se svými důsledky hluboko do sociální sféry.

Údaje o převaze spotřebitelských výdajů v makroekonomických bilancích disponují značnou dávkou zřejmosti a průkaznosti — na druhé straně ovšem je společenská a ekonomická funkce spotřeby a spotřebitelů relativně nezávislá na realizaci podobné převahy, na realizaci „trhu kupujícího“ či „mocného spotřebitele“ apod. Spotřební sféra může pozitivně či negativně působit na produktivní a distributivní systém společnosti skoro za všech podmínek — regulaci své akumulace, regulaci poptávky ve věcné, prostorové i časové struktuře. Vztah produktivní a spotřební sféry v sobě přitom zahrnuje určité proporce objektivních ekonomických struktur a jejich vnímání, objektivního a subjektivního aspektu ekonomického života. Vedle konceptualizace ekonomického bytí v podobě ekonomických struktur tak mů-

¹⁰ V. Packard, *The Hidden Persuaders*, David McKay 1957.

¹¹ Rozsáhlé pasáže z některých sovětských a pol-

ských prací o tomto problému byly publikovány v: *Vědecké informace Ústavu marxismu-leninismu pro vysoké školy*, Ekonomie 1967.

žeme postavit konceptualizaci ekonomického vědomí jako relativně autonomního ekonomického faktoru a ekonomické funkce. O jeho teoretické i aplikované studium se ve svých pracích velmi záslužně pokusil rumunský sociolog Mihail Cernea, který říká: „Praktická ekonomická aktivita se subjektivním způsobem odráží v sociálním vědomí a přispívá (nikoli sama, avšak významným způsobem) k formování určitého ekonomického vědomí. Ekonomické postoje subjektů se pak zase samy mění pod vlivem změn v jejich způsobu myšlení.“¹² Přitom odpovídající ekonomické bytí, „materiální objektivní realitu, která formuje obsah těchto fenomenů, představuje ekonomický život se svými aspekty — máme zde na mysli ideje týkající se vlastnictví, směny, vztahu poptávky a nabídky, rozdělování, spojení, realizace rodinných rozpočtů, trhu a jeho mechanismů“.¹³

Marxistická analýza ekonomického vědomí jako nedílné součásti společenského vědomí se stává stále více naléhavým programem sociologického i sociálně psychologického studia — zejména ve sféře individuální akumulace a spotřeby se v naší společnosti v poslední době ukázalo, jak může nepříznivá dynamika ekonomického vědomí působit. Jestliže se spotřebitel cítí nejistý, jestliže nemá důvěru v peníze a trh, pak jedná způsobem, který je v rozporu s potřebami hospodářské stability a ekonomického vývoje společnosti. V tomto směru se náš spotřebitel stává protikladem spotřebitele amerického — pokud zde můžeme se značnou dávkou skepse přijmout jeho obraz předkládaný G. Katonou. Podle jeho názoru americký spotřebitel zastavuje důležité nákupy, když ceny stoupají a odkládá je na dobu hospodářské prosperity: „Spotřebitel — říká Katona — nemá sklon k extrémnímu jednání. Nemí pěstcem, kterým hýbají páni trhu a reklamy, neřídí se mechanicky zprávami o hospodářské situaci. Když jsou časy dobré a zdá se, že všichni chtějí kupovat, dostává se brzo do jeho postojů opatrnost; a když doléhá nebo se blíží recese, nemízi u něho dlouhodobá důvěra. Sociální učení je pomalé a náhlé

obraty postojů vzácné. Spotřebitel tak přispívá ke stabilitě ekonomiky“.¹⁴

Katonův spotřebitel se tak díky svému konzervativismu stává autonomně jednající a pozitivně působící ekonomickou potenci. Ani našeho spotřebitele nelze pochoptitelně pokládat za pasivní moment ekonomického systému, i on působí jako ekonomické aktivum, v tomto případě ovšem — soudíme-li podle zkušeností posledních dvou let — spíše negativně. Lze o něm říci, že naopak má sklon k extrémnímu jednání, že se řídí informacemi o hospodářské situaci, a to dokonce informacemi nejružnějších stupňů serióznosti. I v jeho postojích nalezneme opatrnost, která se ovšem projevuje spíše tak, že vrhá své úspory na trh. Československý spotřebitel — jak ho známe z poslední doby — tedy nepřispívá ke stabilitě trhu, peněz a celé ekonomiky, chová se výrazně „antiekonomicky“.

Toto je tedy druhá, méně zjevná bilance, v níž má sféra spotřeby svoji váhu, a jejíž proporce se promítají jak do oblasti makroekonomické, tak i do oblasti sociální. Z marxistické teorie základny a nadstavby vyplývá akcent vyzdvihující význam právě té části společenského vědomí, která je bezprostředním odrazem ekonomických — tzn. výrobních, rozdělovacích, směnných a spotřebních — procesů. Mezera v odpovídajícím teoretickém i aplikovaném výzkumu v tomto směru nemůže zůstat bez vlivu na řízení hospodářského vývoje socialistické společnosti.

III.

Subjektem většiny spotřebních aktivit — často zamlčovaným a opomíjeným — je zpravidla rodina. Rodina má pochopitelně ve sféře spotřeby své reprezentanty (více či méně specifikované pro jednotlivé typy spotřebních rozhodnutí), kteří se mohou více nebo méně shodovat s těmi, kdo v jednotlivých případech rozhodují. Podíly účastí jednotlivých členů rodiny jsou historicky i sociálně diferencovány — dochází zde k posunům mezi účastí „hlavy rodiny“ a jeho manželky na řízení „ekonomiky rodiny“,¹⁵ upadá váha slova starší

¹² M. Cernea, *Contribution de la sociologie économique à la connaissance de la pratique économique socialiste*, Revue Roumaine des Sciences Sociales, Sociologie 1968, s. 97–98.

¹³ M. Cernea, *Sociology, Economic Psychology and Economic Consciousness*, The Romanian Journal of Sociology, IV–V, s. 212.

¹⁴ G. Katona, *cit. d.*, s. 333.

¹⁵ E. Zah n vyzdvihuje ekonomickou roli ženy v soudobé západní rodině takto: „Život rodiny se stále více stává výrazně hospodářským podnikáním, přičemž vedení tohoto podniku má žena. Je manažerem, obchodním vedoucím domácnosti. Její sociální emancipace se přitom projevuje v tisící malčkostech, jako jsou třeba administrativní úkoly, které na ni muž „deleguje“. Dosud měl ro-

Tabulka 2. Decilové rozložení měsíčních individuálních příjmů, příjmů domácností a příjmu na hlavu v ČSSR (1966)

Rozložení obyvatelstva	Podíl na celkových individuálních příjmech v %	Průměrný příjem v decilu v Kčs	Podíl na celkových příjmech domácností v %	Průměrný příjem domácnosti v decilu v Kčs	Průměrná velikost domácnosti v decilu v osobách	Podíl na celkových příjmech na hlavu v %	Průměrný příjem v decilu v Kčs
nejnižších 10 %	2,9	350	1,9	427	1,35	3,8	340
2	3,4	413	3,9	874	1,84	5,7	510
3	6,3	761	5,9	1315	2,25	6,9	608
4	7,7	935	7,6	1696	2,87	7,8	691
5	9,1	1100	9,2	2042	3,36	8,8	780
6	10,6	1286	10,7	2379	3,60	10,1	893
7	12,0	1455	12,0	2672	3,74	11,1	985
8	13,6	1647	13,4	2997	4,03	12,4	1101
9	14,2	1717	15,4	3435	4,38	14,5	1282
nejvyšších 10 %	20,2	2447	20,0	4472	5,01	18,9	1683
Celkem	100,0	1211	100,0	2231	3,24	100,0	711

generace (dříve často rozhodující, protože byla v souladu s odlišnou povahou rodinného vlastnictví a spotřeby majetkoprávně podložena), svoji rostoucí váhu získává v tomto směru mládež (která často disponuje relativně nejvyššími příjmy na hlavu) a dokonce i děti, jejichž nároky a přání nacházejí stále širší možnosti realizace. V naší společnosti je problém určení mechanismů ekonomického rozhodování v rodině strukturovaný o to složitěji, oč více se zde k obecnému trendu zvyšování životní úrovně a rozsáhlým inovacím v konzumní oblasti a jejímu místu ve společnosti připojují určité specifiky vyplývající z revolučních přeměn v sociální a ekonomické sféře.

Základní rámce, jež vytvářejí hranice a pole ekonomické aktivity rodiny v oblasti spotřeby, jsou do minulosti vyznačeny existujícím rodinným vlastnictvím a peněžní akumulací (není snad třeba vyzdvihovat, jak je sociálně a historicky diferencována hloubka tohoto rozměru), do přítomnosti vymezeny běžnými příjmy a do bližší či vzdálenější budoucnosti naznačeny očekávanými reálnými příjmy. Všimněme si zde existující diferenciaci uvedeného „přítomnostního“ aspektu.

Rodina disponuje určitou kupní silou, která vzniká jako funkce velikosti rodiny (resp. podílů její ekonomicky aktivní a ekonomicky závislé části), zařazení ekonomicky aktivních členů na škálách příjmové diferenciaci (dosud značně odlišných pro ženy a muže) a sociální intervence společnosti, která mj. mírní důsledky přerozdělování příjmů v rodině. Diferenciaci, která takto vzniká, lze těžko vyjádřit jediným ukazatelem. Porovnejme zde tři základní pohledy: diferenciaci individuálních příjmů, diferenciaci celkových příjmů československých domácností a konečně diferenciaci příjmů na hlavu.¹⁶

Každý z použitých ukazatelů představuje jiný pohled na příjmovou diferenciaci a situovanost československých domácností. Diferenciace individuálních příjmů představuje nejen distribuci příjmového prestiže, nýbrž především distribuci hlavních zdrojů ekonomiky domácností. V závislosti na ekonomické struktuře rodiny se ovšem zařazení na škále individuálních příjmů více či méně dále modifikuje. Rozložení domácností podle jejich celkových příjmů ukazuje na jedné straně značnou omezenost pole působení jiných diferenciací v příjmech domácností, než je diferenciaci

dinné peníze muž. Nyní se – přinejmenším v Americe – ukazuje spíše opačná tendence: žena má na starost bankovní spojení a zná situaci muže podrobněji než on sám, dává mu jeho měsíční

kapesné“ (E. Zahn, *Soziologie der Prosperität*, München 1964, s. 65).

¹⁶ Prameny: *Materiály mikrocensu 1966* (SSÚ Praha).

vyplývající z jejich velikosti, resp. počtu vydělávajících členů. Na druhé straně je z tohoto hlediska československá společnost diferencována nejsilněji, dokonce v porovnání s některými — individuálně podstatně diferencovanějšími — západními společnostmi (např. s Francií) společností „nerovnější“. V tomto případě ovšem jde o nerovnost převážně fiktivního charakteru, která v sobě násobí efekty příjmové a rodinné diferenciaci.¹⁷

Ukazatel příjmů na hlavu představuje opět jiný aspekt příjmové úrovně rodin, který značně redukuje z velké části fiktivní diferenciaci vyplývající především z rozdílů ve velikosti rodin a podílu ekonomicky aktivních (zkracuje ji na polovinu), na druhé straně však zase zakrývá reálné rozdíly „hlav“ a reálné rozdíly stejných příjmů na hlavu v různých velkých rodinných rozpočtech (vyplývající mj. z rozsáhlých fixních nebo stupňovitě rostoucích nákladů) a vytváří tak fikce jiného druhu. Žádný z příjmových ukazatelů pak ovšem nemůže postihnout diferenciaci důležitých kontextů a referencí příjmu, jak je představují fáze rodinného života, oblastní rozdíly (týkající se různé úrovně naturálního hospodářství, rozdílných životních nákladů a koneckonců i diferencovaných úrovní potřeb), majetkové rozdíly, jež mohou pocházet i z jiných zdrojů, než je samotný „výkon“ rodiny apod. Příjmové charakteristiky, které je pro získání úplnějšího obrazu nezbytné konfrontovat, tak postihují jen jednu stránku rodinné ekonomiky, jejíž povaha se mění v závislosti na zařazení do různých časových souvislostí, do odlišných ekonomických situací i sociálních prostředí.

Faktické pole spotřebních aktivit rodiny je tedy už jen z materiálního hlediska strukturováno velmi složitě. Pro některá spotřební rozhodnutí tvoří podklad velikost celkového rozpočtu rodiny, pro jiná kalkulace příjmu na hlavu, pro většinu z nich (jak to ukázaly výsledky mikrocensu 1967) příjem hlavy rodiny, který představuje nejen materiální základ spotřeby, nýbrž do značné míry reprezentuje i její stylotvorný kontext. V závislosti na diferencovaných rozpětích jednotlivých distribucí — jak jsme je uvedli v tabulce — pak mohou být také různé diferenco-

vány jednotlivé sféry či typy spotřebních rozhodnutí. Existující difference potom ovlivňují směr a povahu dispozic s kupní silou. V životním cyklu rodiny existují chvíle velkých ekonomických rozhodnutí, které se týkají pořízení bytu a jeho vybavení, rozhodnutí o dětech, později o jejich vzdělání. Významná jsou rozhodnutí o pořízení nákladných součástí vyšší životní úrovně, jak je představují auto, chata či jiná „sekundární rezidence“, rozhodnutí o způsobu trávení dovolené atd. Není jistě třeba uvádět, do jak značné míry se řada těchto rozhodnutí vzájemně vylučuje — většina z nich vyžaduje značné náklady, které jsou navíc zpravidla dlouhodobé nebo i permanentní povahy —, jak četná z nich definují místo rodiny ve společnosti z hlediska důležitých charakteristik společenského zařazení i sociální dynamiky. Toto je ovšem jen jakási „strategie“ ekonomických aktivit rodiny — každodennost jejího života je vyplněna nesčetnými spotřebními rozhodnutími o nákupech a úsporách, jejichž tíživost byla v naší společnosti v posledních dvou letech násobena tržní a cenovou nejistotou, jež často diktovala nebo stimulovala jednání z hlediska společnosti iracionální a pro ekonomiku škodlivé.

Životní cyklus „rodinné ekonomiky“, jak vyplývá z pohybu jejích příjmů a výdajů,¹⁸ je tedy polem pro střetání hodnot nejruznějšího druhu a nejruznější provenience. Řešení úskalí z něho vyplývajících je tím obtížnější, oč méně poskytuje příjmová úroveň v naší společnosti větší rozpočtovou volnost. Statistika rodinných účtů ukazuje, že průměrná dělnicko-zaměstnanecká rodina vydávala v roce 1967 kolem 35 % příjmu na hlavu na potraviny, kolem 10 % na odívání a kolem 5 % na předměty dlouhodobé spotřeby. Vzhledem k poměrně nižší cenové hladině u potravin a relativně vyšším cenám oděvů a předmětů trvalého užívání svědčí tyto koeficienty o značné napjatosti rozpočtů, srovnáme-li je s rozpočty průměrných rodin ve vyspělých západoevropských státech (zde se výdaje na potraviny dostávají vesměs pod 30 %, zatímco výdaje na odívání činí kolem 15 % a výdaje na předměty trvalého užívání kolem 10 %, přičemž cenové hladiny zboží krátkodobé a

¹⁷ Viz. J. Večerník, *Problémy příjmové diferenciaci*, Sociologické studie, ÚSPV Praha 1969.

¹⁸ Tento cyklus — v podobě oscilace kolem linie

chudoby — poprvé explicitně formuloval Rowntree (*Poverty, a Study of Town Life*, London 1902).

dlouhodobé spotřeby jsou méně vzdáleny; podstatně vyšší podíl zde ovšem z rozpočtu vyčerpávají náklady na bydlení). O poměrné napjatosti rozpočtů — i v porovnání se sousedními socialistickými státy, zejména s NDR — svědčí také koeficienty příjmové elasticity poptávky po jednotlivých skupinách výrobků.¹⁹

Ve sféře rodinné ekonomiky se tak mohou vytvářet napětí vyplývající z realizace potřeb vztahujících se k získání či zlepšení bytu, jeho vybavení, získání předmětů formujících „standardní balík“ moderní rodiny; těmto napětím odpovídají na druhé straně aktivity, které se snaží jednotlivé potřeby uspokojit, často na úkor některé jiné složky poslání rodiny vůči společnosti či vůči jejím vlastním členům. Čím obtížnější a náročnější jsou základní aktivity spojené s realizací rodinného rozpočtu, tím jsou méně „hodnotné“, tím více se z nich vytrácí kreativní aspekt důležitý pro celou společnost, pro její otevřenost do budoucnosti v nejrůznějších směrech. Naše společnost — nemusíme snad podotýkat, že tato zjištění platí jen do určité míry a v určitém smyslu — je tak spotřební společností *sui generis*. Spotřeba — snažící se dosáhnout uspokojení vysoké úrovně potřeb — v ní vyžaduje příliš mnoho aktivity, jež jde nepřímou i přímo na úkor společenské produkce, přičemž i efektivnost samotné této aktivity je nízká. Tyto specifické rysy spotřeby v československé společnosti mohou být jen dalším důvodem pro vyčlenění ekonomické funkce rodiny jako samostatného objektu zkoumání.

Rodina je tedy jednotkou, v jejímž rámci se přijímají a realizují ekonomická rozhodnutí prvořadě důležitosti pro její vlastní život a přežití i pro existenci a budoucnost celé společnosti. „Existuje problematika vedení domácnosti — říká holandský sociolog Ernst Zahn — jež je vysloveně problematikou podnikové ekonomiky a jež by měla dostat odpovídající místo v celkovém sociologickém studiu rodiny. Rodinné domácnosti jsou expanzivními firmami v malém, jež jsou s podnikem přinejmenším srovnatelné. Jsou to dynamické podniky, rozšiřující se v raných fázích rodinného cyklu a konsolidující se v letech pozdějších. Chtějí být právě

tak racionálně plánovány a moudře spravovány jako výrobní závody zapsané v podnikovém rejstříku“.²⁰

Toto hodnocení, vysoko vyzdvihující ekonomickou autentičnost rodinných aktivit, je pochopitelně nejen přeceňující, nýbrž také velmi nepřesné. Uvedli jsme zde tuto myšlenku, abychom ještě jednou zdůraznili, že jakkoli historické změny ve společenském postavení rodiny nevedly k zániku její ekonomické funkce, znamenaly přece jen významnou diferenciaci této funkce, její distribuci mezi společenské makrosystémy a mikrosystémy. Ani reálná organizace rodinné ekonomiky, ani její teoretické a aplikované studium tedy nemůže reprodukovat ekonomické metody *stricto sensu*. Je to ekonomická sociologie, jež zde může hlavním podílem přispět k adekvátní analýze problému.

IV.

V rodině tedy nacházíme jakousi mikro-jednotku realizující autenticky ekonomické aktivity, jako je produkce (jež je minimální pro směnu, zachovává si však svůj význam pro vlastní spotřebu), dispozice materiálními a peněžními prostředky, úsilí zaměřené k úsporám, spotřeba apod., to vše v rozlehle časové dimenzi, jejíž pozadí tvoří prostředky akumulované v osobním a rodinném vlastnictví a jejíž přítomnost je kalkulována s větší či menší perspektivou; i v širokém prostoru sociálním, kritérii jehož využití mohou být reference k jiným sociálním vrstvám, skupinám či dokonce společnostem, úsilí o získání statusových atributů v oblasti spotřeby, využití volného času, využití možností vzdělání a kultivace apod.

Právě toto hledisko diferencovaného využití sociálního „prostoru a času“ v rodinných rozpočtech bylo již vícekrát analyzováno a byl také uznán jeho význam pro tvorbu a manifestaci sociální diferenciace. V předchozím textu jsme naznačili jako primární referenci „rodinné ekonomiky“ ekonomický makrosystém. Tyto aktivity ovšem mají rovněž autenticky sociální povahu, definují pozici rodiny na rozhraní ekonomického a sociálního systému společnosti.

Interpretace výzkumů spojených s mikrosensem 1967 poměrně přesvědčivě ukázala,

¹⁹ Viz *Incomes in Postwar Europe: A Study of Policies, Growth and Distribution*, Geneva 1967, kap. 10, s. 20–21.

²⁰ E. Zahn, cit. d., s. 65.

jak intenzivně se v rodinných strukturách „přetavují“ charakteristiky definující sociální pozici jedince i rodiny, zejména pokud jde o znaky konstitutivní pro tvorbu životní úrovně a životního stylu. Sociální povaha „rodinné ekonomiky“ — počínajíc rozsahem spotřební jednotky přes proporce ekonomické aktivity až k myriádám spotřebních rozhodnutí — více nebo méně modifikuje sociální pregnantu jedinců, kterou nabývají v „nerodinných“ strukturách společnosti — stává se tak autonomním statusotvorným faktorem. Tato relativní autonomie je právě v socialistické společnosti akcentována řadou skutečností — původně dominující profesionální status hlavy rodiny, který spolu s příjmem vcelku suverénně definoval spotřební a stylotvorný status celé rodiny (což je stále charakteristické pro vyspělé kapitalistické společnosti) je zde (byť bez ohrožení jisté priority) na jedné straně rozmělněn, na druhé straně obohacen díky markantnímu zvýšení ekonomické role manželky, případně i dalších členů domácnosti. Poněkud zjednodušeněji a jasněji řečeno — v západních společnostech existuje výrazně vyšší kongruence (či spíše závislost) mezi příjmem hlavy rodiny, příjmem na hlavu, rodinným vlastnictvím a úrovní spotřeby; rodinné struktury mají tedy v této oblasti menší „akční rádius“ (to také vysvětluje výše uvedenou skutečnost, že v některých západních společnostech existuje sevřenější rozpětí celkových příjmů domácností než u nás). Naproti tomu v naší společnosti zasahuje rodinná struktura do tvorby ukazatele příjmu na hlavu (který zde přijímáme jen jako hrubé, orientační vyjádření základního materiálního podkladu rodinné spotřeby) přinejmenším stejně silně jako individuální příjmová diferenciaci hlav rodin. Přitom navíc musíme vzít v úvahu tu skutečnost, že samotný individuální příjem hlavy rodiny představuje poměrně silný korelát ostatních charakteristik sociální pozice, které mj. spoludefinují rodinnou strukturu, že tedy na této straně dochází ke kumulaci faktorů.

Tento aspekt ovšem není jen aspektem diferenciací — multiplikace sociálních dimenzí definujících pozici jednotlivce a rodiny ve společnosti, jejich vzájemné

vazby a průniky v sobě obsahují i významný integrativní potenciál, který modifikuje i násobí integraci, jež se formuje téměř výhradně po „eticko-ekonomické“ linii. Tento termín, který F. Alberoni použil pro charakteristiku společných rysů teorií spotřeby T. Veblena a J. S. Duesenberryho,²¹ označuje těsnou závislost mezi majetkem či příjmem a sociálními hodnotami relevantními pro tvorbu sociálního statusu. Právě tato linie je v socialistických společnostech významným způsobem rozrušena, je multiplikována dalšími rovinami sociální integrace — jednou z nich je právě ona autonomní potence rodinných struktur. Spotřební „ekonomika rodiny“ tak není jen výsledkem na ní nezávislých statusotvorných procesů, nýbrž sama se na nich podílí tak, že duplikuje či dokonce multiplikuje procesy vytváření sociálního postavení jedince a rodiny, že definuje další momenty, jež je třeba brát v úvahu. Je to ovšem jen jedna ze specifík, více či méně radikálních odlišností sociální integrace a diferenciaci v socialistické společnosti.

*

Snažili jsme se zde alespoň dílčím a spíše náznakovým způsobem poukázat na některé důležité problémy, které v sobě zahrnuje analýza ekonomické funkce rodiny. Mohli jsme si ovšem všimnout jen některých partií, především otázky ekonomické funkce rodiny jakožto funkce spotřební, rodiny jako spotřební jednotky společnosti.

Rozsáhlý program studia ekonomické funkce rodiny by měl zahrnout přinejmenším následující problémové okruhy:

1. vzájemné vztahy a interakce produktivního a konzumního systému ve společnosti;
2. role spotřeby v procesech formování a realizace životní úrovně a životního stylu a definování sociálního postavení jednotlivců a rodin;
3. rodina jako ekonomická jednotka — charakteristiky získávání prostředků, mechanismy rozhodování, rodinný rozpočet a jeho realizace, ekonomické role členů rodiny v pracovně profesionální sféře, na trhu a v oblasti spoření;

²¹ Viz F. Alberoni, *Consumi e società*, Bologna 1968. Alberoni ovšem omezuje platnost této charakteristiky na americkou společnost, poukazuje na od-

lišnou povahu sociální integrace v západoevropských zemích, zejména v Itálii.

4. rodinný systém a ekonomický vývoj — vzájemný vztah a plnění respektivních potřeb.

V každé z dílčích analýz by pak měl být statický i dynamický pohled, integrativní i diferenciativní aspekt problému, jeho normativní a reálná podoba. Ekonomický vývoj — jako základní podmínka rozvoje rodiny i celé společnosti — by pak vůbec měl představovat základní referenci studia všech vymezených problémových okruhů.

Резюме

И. Вечерник: К проблеме экономической функции семьи

В связи с экономическими и социальными революциями меняется облик семьи и происходит знаменательное передвижение ее экономической активности из области общественной продукции в область потребления. Из этого конечно не следует, что отрицает экономическая функция семьи. Понятие экономической функции имеет двойной характер — с одной стороны можно его понимать прежде всего с точки зрения включения семьи и ее активности в экономическую макросистему, с точки зрения функциональности существующего типа и дифференциации семьи по отношению к потребностям экономического развития. С другой стороны можно под экономической функцией понимать абстракцию семьи как микроединицы экономического выбора и экономической активности, прежде всего в области потребления. Потребление по указанию К. Маркса является подлинно экономической активностью, одним из звеньев экономического цикла. Семья, будучи преимущественно потребительской единицей, с одной стороны становится почти вполне зависимой от продуктивной системы общества, с другой стороны, благодаря этому, она является несравнимо более свободной, подвижной и автономной. Деиндивидуализация продукции регулируется таким образом в некоторой мере в сфере потребления, которая все больше становится частной и одновременно тоже самостоятельной в качестве автономной, экономической потенции.

Значение потребления в макроэкономических балансах можно рассматривать по двум референциям. С одной стороны можно выходить из фактической доли расходов потребителей на рынке (из увеличения этой доли не следует однако делать автоматические выводы о «власти потребителей», как это делает Катона); с другой стороны — в общем независимо от первого феномена — можно наблюдать, каким образом потребитель, располагая собственными средствами, с точки зрения времени и предметов влияет на стабильность рынка и на общую экономическую динамику. С социально-экономической точки зрения и не надо, чтобы потребитель применял свое влияние в макроэкономике; дело скорее в том, в какой мере макроэкономика влияет на индивидуальное потребление и в какой мере надо принимать

потребителя в расчет как «социального деятеля».

В большинстве случаев субъектом потребительской активности является как правило семья, автономная, экономическая единица, располагающая определенными материальными и денежными средствами и непрерывно решающая о расходах и сбережениях. Ее доходы, с высокой дифференциацией — здесь приводятся отличия дифференциаций доходов у глав семьи, дохода на душу населения и общих доходов домашних хозяйств — вместе с основными характеристиками рынка ограничивают поле ее деятельности, которая дальше специфицируется как в зависимости от отношений к разным социальным группам, так в зависимости от отношений к разным этапам жизненного цикла семьи.

Важной референцией «семейной экономики» является естественно и социальная система. Эта определенная специфичность социалистического общества, что семейные структуры входят в его социальную дифференциацию как относительно автономный фактор, представляющий дальнейший момент в определении социальной позиции. Эта линия конечно мультиплицирует одномерную интеграцию, характерную для некоторых обществ Запада.

Широкая программа изучения экономической функции семьи, которую можно было бы осуществить прежде всего с точки зрения нужд экономического развития, должна была бы включать по крайней мере следующие области проблем:

- 1) Интеракция продуктивной и потребительской системы в обществе;
- 2) роль потребления в процессах формирования и реализации жизненного уровня и образа жизни и определение социального положения индивидов и семей;
- 3) семья как экономическая единица;
- 4) семейная система и экономическое развитие.

Summary

Jiří Večerník: Contribution to the Problem of the Economic Function of the Family

In connection with the economic and social revolutions, the form of the family is subject to change. An important shift of its economic activities from the area of social production into that of consumption is taking place. This, however, does not entitle us to deduce that the economic function of the family is fading out. The concept of the economic function has a double character: On the one hand, it may be conceived primarily from the aspect of including the family and its activities in the economic macrosystem, from the aspect of the functional effectiveness of the existing type and the differentiation of the family as regards the needs of the economic development. On the other hand, the economic function may be conceived as the abstraction of the family as a micro-unit of economic decision-making and of economic activities,

mainly in the sphere of consumption. Consumption — as was pointed out by Marx — is an authentically economic activity, one link in the economic cycle. The family as a primarily consumption unit then becomes, on the one hand, unconditionally dependent upon the production system of the society, on the other hand, however, it is — thanks to this very fact — incomparably more free, mobile and autonomous. The de-individualization of production is, to a certain extent, counterbalanced in the sphere of consumption which increasingly assumes a private character, simultaneously becoming independent as an autonomous economic potency.

The significance of consumption in macro-economic balances may be examined in a twofold reference. On the one hand, we may proceed from the actual share of the consumers' expenses on the market (however, no automatic conclusion concerning the "consumers' power" may be drawn from the increase in this share — as was the case with Katona); on the other hand — and, in the main, independently of the first phenomenon — we may take into consideration the consumers' influence exerted by means of both their material and time dispositions of their own means upon the stability of the market as well as upon the general economic dynamics. From the socio-economic point of view, it is not even necessary for the consumer to assert himself in the macro-economics; it is rather a matter of the extent to which the macro-economics asserts itself in individual consumption and of the extent to which the consumer must be reckoned with as a "social factor".

As a rule, it is the family — the autonomous economic unit disposing of certain material and financial means and continually making decisions about expenses and savings — that is the subject of the majority of consumption activities. Its income in a multiple differentiation (here we indicate the differences by differentiating the income of the individuals per head and of the households), together with the basic characteristics of the market, circumscribe the field of its activity which is further specified both by the relations to various social groups and by the relations to various stages of the family's life cycle.

Another important reference of the "family economics" is, beyond doubt, the social system. It is, in a way, specific to the socialist society that its social differentiation involves the family structures as a relatively autonomous factor representing a further moment in the definition of the social position. This line, of course, also implies the one-dimensional integration characteristic of some western societies.

An extensive program of studying the economic function of the family — which should be realized primarily from the viewpoint of the needs of economic development — should involve at least the following problem areas: 1. the interaction between the production and the consumption systems in society; 2. the role of consumption in the processes of forming and realizing the living standard and the style of life and the definition of the social positions of both individuals and families; 3. the family as an economic unit; 4. the family system and the economic development.

O jednom přístupu k analýze prvotní sociologické informace

B. G. MIRKIN
Novosibirsk

1. Práce rozvíjí nový přístup k matematické analýze a zpracování prvotní sociologické informace. Tento přístup se vyznačuje těmito zvláštnostmi:

- je aplikovatelný na zpracování kvalitativních dat;
- je založen na přísně axiomatickém přístupu;
- umožňuje řešit širokou škálu úloh pro zpracování sociologických dat standardními metodami;
- umožňuje ruční výpočty.

Některé z popsanych metod byly již aplikovány v praxi s dobrými výsledky.

2. Prověřované sociologické údaje je možné znázornit tímto způsobem:

Mějme konečnou množinu objektů $\Omega = \{e_1, e_2, \dots, e_n\}$, přičemž každý objekt $e_k \in \Omega$ je charakterizován hodnotami znaků (proměnných) $P_1, P_2, \dots, P_n$. Znaků mohou být např. výška, pohlaví, profese, spokojenost s vykonávanou prací atd.

Předpokládáme, že každý znak P_i může nabývat m_i hodnot:

$$p_i^1, p_i^2, \dots, p_i^{m_i} \quad (i=1, \dots, n).$$

Každý objekt e_k je tedy charakterizován uspořádaným souborem $p(e_k) = \langle p_1(e_k), \dots, p_n(e_k) \rangle$, kde $p_i(e_k)$ jsou hodnoty znaku P_i ($i = 1, 2, \dots, n$), odpovídající objektu e_k .

Každý znak P_i generuje rozklad množiny Ω na m_i tříd, z nichž do jedné patří objekty e_k , pro něž $p_i(e_k) = p_i^1$ atd.; poslední třída je složena z takových objektů e_k , pro něž $p_i(e_k) = p_i^{m_i}$. Rozklad tohoto typu budeme označovat P_i .

Je užitečné rozlišovat tyto typy znaků:

P nazveme kvantitativním znakem, jsou-li jeho hodnotami $p^1, p^2, \dots, p^m$ čísla. Takovými znaky jsou např. výška, mzda, apod. P nazveme pořadovým znakem, jestliže jeho hodnoty $p^1, \dots, p^m$ nejsou čísla, ale charakterizují nám rozdílný stupeň projevu tohoto znaku, takže mezi nimi existuje přirozené uspořádání dané stup-

něm projevu znaku. Pořadovými znaky jsou např. kvalifikace (od „nízké“ do „vysoké“), spokojenost s vykonávanou prací (od „velmi spokojen“ do „velmi nespokojen“). P je klasifikačním znakem, jestliže jeho hodnoty nejsou čísla a nejsou vázány přirozeným uspořádáním. Do klasifikačních znaků je možné zahrnout pohlaví, profesi, příčiny opuštění daného města atd.

Existující metody zpracování údajů sociologického zkoumání jsou v podstatě spjaté s problematikou zpracování kvantitativních znaků. Pořadové znaky se při zpracování obvykle převádějí na kvantitativní (ne vždy evidentně) bodovým ohodnocením a pak se aplikují statistické metody.

Statistické zpracování takových obodovaných znaků (např. výpočet střední hodnoty, disperze apod.) vzbuzuje silné námitky, protože obecně řečeno přiřazené body charakterizují pouze uspořádání hodnot znaku a aplikace aritmetických operací na ně vyžaduje zdůvodnění pro každý konkrétní případ. Studium otázek spjatých s takovým zdůvodněním si vyžádalo přezkoumat a výrazně prohloubit koncepci měření. Výsledky získané v r. 1963 byly shrnuty ve sborníku [2], ze kterého je dobře zřejmé, že rozpracování takového zdůvodnění je zatím v počátečním stadiu.

Ještě nejasnější jsou otázky související se zpracováním klasifikačních znaků. Někdy se hodnoty klasifikačního znaku předběžně uspořádají (s přiřazením bodů) v souvislosti s některou obsahovou hypotézou nebo míněním expertů. V některých případech se použijí statistické ukazatele, které mají smysl i pro klasifikační znaky (např. modus nebo entropie rozdělení). Jindy zavádíme speciální ukazatele zdůvodněné heuristicky. Např. nejvíce upotřebitelnými ukazateli závislosti klasifikačních znaků jsou koeficienty kontingence Pearsona a Čuprova [1], které v podstatě ohodnocují statistický význam odlišnosti empirického rozdělení od rovnoměrného teore-

tického rozdělení. Takových heuristických ukazatelů je možné zavádět mnoho, ovšem kterému dát přednost — to jasné není.

Existující metody zpracování údajů jsou z těchto důvodů v podstatě zaměřeny na kvantitativní znaky. Badatele to nutí využít pro komplexní zpracování údajů především kvantitativní nebo pořadové, „bodové“ znaky.

A zatím klasifikační znaky hrají významnou úlohu při charakterizování sociologických objektů. Proto tedy je rozpracování speciálního aparátu pro hodnocení klasifikačních znaků přitažlivé. Aparát takového typu by měl z jednotlivého hlediska řešit široký okruh úloh.

Poznamenejme, že při zpracování dat je v terminologii klasifikačních znaků v řadě případů potřebné ke sjednocení výsledků využít kvantitativní a pořadové znaky jako klasifikační (analogicky je tomu tak, když převádíme znaky jiných typů na kvantitativní). Přitom ztrácíme část informace. Zpravidla je však počet hodnot znaků sociologických objektů nerosovatelně menší než úhrn N sledovaných objektů, a proto základní informace o znacích je obsažena v jim odpovídajících rozkladech a ztráta informace je malá. Současně existující metody zpracování dat, které převádějí znaky na čísla, nesou s sebou dodatečnou informaci o kvantitativních znacích, jejíž spolehlivost je většinou velmi málo opodstatněna.

Možný způsob vytvoření aparátu pro zpracování klasifikačních znaků, který dává jednotné metody řešení širokého okruhu úloh, budeme uvádět v dalším.

3. Informace o klasifikačním znaku P , získaná zkoumáním množiny $\mathfrak{N}$, je uchována rozkladem P , na třídy objektů odpovídajících jedněm a týmž hodnotám znaků. Proto se problém studia znaků převádí na studium odpovídajících rozkladů.

Za základní nástroj zpracování klasifikačních znaků budeme považovat kvantitativní míru těsnosti rozkladů dané množiny $\mathfrak{N}$. Míru těsnosti rozkladů P, Q označíme $d(P, Q)$ a požadujeme, aby splňovala jisté podmínky.

Jednou z těchto podmínek je požadavek, aby $d(P, Q)$ měla základní vlastnosti geometrické délky. Požadavek tohoto typu je zdůvodněn potřebami další práce s veličinou $d(P, Q)$ vzhledem k tomu, že použití matematického aparátu je neefektivnější a přirozené pro míry mající vlastnosti geometrické délky. Je možné namítnout, že taková podmínka nesusuvisí s vnitřními vlastnostmi znaků nebo objektů, a je dokonce možné, že v jistých případech je s nimi nekonzistentní. A priori však není možné takovou nekonzistenci objevit a její eventuální projev, zvláště při praktické aplikaci „geometrických“ měr, je sám o sobě důležitým výsledkem. Přednosti pohodlného zpracování jsou však zatím rozhodující. Uvedeme přesnou formulaci první podmínky.

Axióm 1. Míra $d(P, Q)$ má tyto vlastnosti geometrické délky:

a) $d(P, Q) \geq 0$ a $d(P, Q) = 0$ tehdy a jenom tehdy, jestliže $P = Q$ (tzn. třídy P jsou identické s třídami Q);

b) $d(P, Q) = d(Q, P)$;

c) pro libovolné rozklady P, Q, R $d(P, Q) \leq d(P, R) + d(R, Q)$, přičemž přesné rovnosti je dosaženo tehdy, jestliže rozklad R leží mezi rozklady P, Q .¹ [3]

Následující axióm je diktován nutností zajistit rovnoprávnost všech objektů $e_k \in \mathfrak{N}$ vzhledem k míře $d(P, Q)$, a to bez ohledu na jejich vnitřní specifiku.

Axióm 2. Získáme-li rozklad P' z rozkladu P permutací některých objektů a rozklad Q' z Q toutéž permutací, pak $d(P' Q') = d(P, Q)$. Nyní potřebujeme, aby při dílčí totožnosti rozkladů P, Q bylo možné pro výpočet vzdálenosti P, Q použít těch tříd, které nejsou totožné.

Axióm 3. Jsou-li rozklady P, Q všude totožné s výjimkou množiny $E \in \mathfrak{N}$, která je jejich segmentem,² pak $d(P, Q)$ počítáme tak, že bereme v úvahu pouze rozklad na množně E .

Axióm 4. Maximální vzdálenost mezi rozklady množiny $\mathfrak{N}$ je rovna $\frac{N(N-1)}{2}$.³

¹ To znamená, že pro libovolné dva objekty $e_k, e_l \in \mathfrak{N}$:

a) patří-li do jedné třídy v rozkladu P a v rozkladu Q , pak patří do jedné třídy rozkladu R ;
b) nalézají-li se v různých třídách jak v rozkladu P , tak i v rozkladu Q , pak se nalézají v různých třídách rozkladu R [3].

² Segmentem rozkladu nazýváme množinu, která je sjednocením jistých jeho tříd.

³ Bylo by možné brát libovolné jiné číslo; použité číslo vede k výhodnému tvaru vzorce pro $d(P, Q)$.

Platí následující výsledek [3]:

Míra $d(P, Q)$ těsnosti rozkladů splňující axiomy 1–4 existuje a je jednoznačně definována.

Můžeme se přesvědčit, že axiomy 1–4 jsou splněny pro následující míru

$$d(P, Q) = \frac{1}{2} \sum_{k,l=1}^N |p_{kl} - q_{kl}| \quad (*)$$

$$\text{kde } p_{kl} = \begin{cases} 1, \text{ jestliže } e_k, e_l \text{ jsou v jedné třídě } P; \\ 0, \text{ jestliže } e_k, e_l \text{ jsou v různých třídách } P \end{cases}$$

q_{kl} je definováno analogicky pro Q .

Pokládáme-li tedy axiomy 1–4 za přirozené, pak $d(P, Q)$ vypočítáme ze vzorce (*): v důsledku platnosti věty žádná jiná míra nespĺňuje všechny axiomy 1–4 současně.

Máme-li kombinované seskupování podle znaků P, Q , takže N_i označuje počet osob odpovídajících i –té hodnotě znaku P , N_{ij} počet osob odpovídajících j –té hodnotě znaku Q a N_{ij} počet osob odpovídajících i –té hodnotě znaku P a j –té hodnotě znaku Q současně, pak míru $d(P, Q)$ můžeme počítat z následujícího vzorce ekvivalentního vzorci (*):

$$d(P, Q) = \frac{1}{2} \left(\sum_i N_i^2 + \sum_j N_j^2 - 2 \sum_{ij} N_{ij}^2 \right) \quad (**)$$

kde součet jde přes všechny hodnoty i, j znaků P, Q .

Užití vzorce (**) umožňuje ruční výpočet veličiny $d(P, Q)$ pro množiny složené z tisíce objektů.

4. Nyní vyšetřme v terminologii míry $d(P, Q)$ některé úlohy a metody jejich řešení, se kterými se setkáváme při zpracování údajů sociologického výzkumu.

10 Klasifikace

Pod termínem klasifikace (taxonomie) rozumíme obvykle rozklad zkoumaného souboru na skupiny objektů „podobných si“ vzhledem k vybranému systému znaků. V naší terminologii klasifikací rozumíme rozklad množiny $\mathcal{N}$ na třídy objektů $e_k \in \mathcal{N}$ „blízkých si“ vzhledem k systému znaků $P_1, \dots, P_n$.

Jestliže systém sestává z jednoho znaku P_1 , pak je klasifikací příslušný rozklad P_1 , jestliže existují dva znaky P_1 a P_2 , je klasifikací rozklad, který je v určitém smyslu průměrem rozkladů P_1 a P_2 .

Pro větší přesnost vezmeme rozklad Π ležící mezi (ve smyslu poznámky 1) rozklady P_1 a P_2 , takový, aby absolutní hodnota difference mezi $d(\Pi, P_1)$ a $d(\Pi, P_2)$ byla minimální. Nulové hodnoty nemůže nabývat, protože prostor rozkladu je diskrétní.

Jestliže tento postup zobecníme, pak v analogii se zjišťováním těžiště v eukleidovském prostoru můžeme říci, že těžištěm je rozklad Π ležící mezi P a Q ; je-li přiřazena rozkladu P váha p a roz-

$$\text{kladu } Q \text{ váha } q, \text{ je pak } \left| \frac{d(P, \Pi)}{d(\Pi, Q)} - \frac{p}{q} \right|$$

minimální.

Těžiště systému složeného ze tří rozkladů P_1, P_2, P_3 , je potom možné určit jako těžiště rozkladu P_1 s vahou 1 a rozkladu Π s vahou 2, kde Π je těžištěm rozkladů P_2 a P_3 (s totožnými vahami). Podobně je možné určit těžiště systému složeného z n rozkladů.

V obecném případě n znaku $P_1, P_2, \dots, P_n$ to umožňuje pro klasifikaci použít těžiště množiny rozkladů $P_1, P_2, \dots, P_n$.

Poznamenejme, že hledání těžiště je v důsledku platnosti vzorce (**) převedeno na jistou manipulaci s kombinačními skupinami znaků $P_1, \dots, P_n$. Na rozdíl od dnes existujících způsobů [4] nevyžaduje daná metoda odhad těsnosti mezi zkoumanými objekty $e_k \in \mathcal{N}$. V současných metodách je naopak zjištění vzdálenosti mezi $e_k \in \mathcal{N}$ základní obtíží vzhledem k tomu, že je pro ně nezbytná souměřitelnost různých znaků.

20 Hodnocení závislosti znaků

Obsažnější úvahy ukazují, že blízké znaky jsou charakterizovány blízkými rozklady. Vezmeme proto míru těsnosti znaků $\delta(P, Q)$ úměrnou míře těsnosti odpovídajících rozkladů $d(P, Q)$. Pro větší snadnost vybereme koeficient úměrnosti tak, aby maximální vzdálenost mezi znaky byla rovna 1. Pak v souhlase se vzorcem (*):

$$\begin{aligned} \delta(P, Q) &= \frac{2d(P, Q)}{N(N-1)} = \\ &= \frac{1}{N(N-1)} \sum_{i,j=1}^N |p_{ij} - q_{ij}| \end{aligned}$$

Skutečnost $\delta(P, Q) \approx 0$ znamená, že znaky P, Q se vzájemně dublují;

$\delta(P, Q) \approx 1$ znamená, že znaky P, Q jsou nezávislé.

Poznamenejme, že $\delta(P, Q)$ je v podstatě statistický odhad pravděpodobnosti

$\delta^*(P, Q)$ toho, že v základním souboru se libovolné 2 objekty nalézají v jedné třídě jednoho z rozkladů P, Q a v různých třídách jiného rozkladu.

Analogicky k výsledkům stati [5] můžeme dokázat, že difference $|\sqrt{N}|\delta - \delta^*|$ konverguje k normálnímu rozdělení s nulovou matematickou nadějí a konečnou disperzí (A. V. Bekker).

3⁰ Hodnocení významnosti znaků

Mějme na množině $\mathfrak{N}$ dán jistý rozklad R . Je pochopitelné, že význam znaku P pro rozklad R se projeví tím více, čím blíže si budou rozklady P, R . Z toho plyne, že významnost znaku P vzhledem k rozkladu R je nepřímo úměrná vzdálenosti $d(P, R)$.

Absolutní významnost znaku P je jeho významnost vztažená ke klasifikaci popsané v 1⁰. Jak je zvykem, chápeme zde významnost znaku ve smyslu jeho informativnosti. V konkrétních výzkumech se však často taková významnost traktuje ve smyslu „síly vlivu“ znaku P na faktor vytvářející rozklad R . Že takový přístup není neopodstatněný, potvrzuje se v konkrétních situacích tím, že neodporuje vytvořeným představám.

4⁰ Faktorová analýza

Studujme úlohu měření relativně nezávislých faktorů v daném systému závislých znaků. Úloha tohoto typu se pro kvantitativní znaky řeší obvykle metodami faktorové analýzy: k daným znakům P_i vytváříme

lineární kombinace R_j (faktory), mezi nimiž je korelace nulová [6].

V případě klasifikačních znaků budeme postupovat následovně: Sestavíme matici $\delta(P_i, P_j)$ vzdáleností mezi znaky a rozdělíme znaky P_i na skupiny (je možné i s neprázdným průnikem), uvnitř kterých jsou si znaky maximálně blízké, a na další, kde jsou si maximálně vzdáleny. To je možné provést např. známými metodami taxonomie [4]. Získané skupiny jsou hledanými faktory. Jsou sice pouze relativně nezávislé, ale ve faktorové analýze platí: rovná-li se korelace nule, jde pouze o nutnou, a nikoliv postačující podmínku nezávislosti. Rozklady odpovídající příslušným faktorům získáme jako těžiště množiny znaků vytvářejících faktory. Známe-li tyto rozklady, můžeme ohodnotit významnost znaků ve faktorech (to zn. „faktorové zatížení“ znaků) v soulase s 3⁰.

Literatura:

- [1] Yule G. and M. G. Kendall, *An Introduction to the Theory of Statistics*, 14 th ed; Ch. Griffin and Co, London 1950.
- [2] *Hanbook Mathematical Psychology*, ed R. Luce, B. Bush, E. Galanter, vol. 1. New York—London, J. Wiley and Sons, 1963.
- [3] Миркин Б. Г., Черный И. Б.: „Об измерения расстояния между разбиениями конечного множества“. — В кн.: *Математические методы моделирования и решения экономических задач*. Новосибирск, „Наука“, 1968.
- [4] *Распознавание образов в социальных исследованиях*. Новосибирск, „Наука“, 1968.
- [5] L. Goodman, W. Kruskal, *Measures Association for Cross Classifications, III: Approximate Sampling Theory Journ. Amer. Stat.*, 1963, N 2, p. 310—365.
- [6] Лоули Д., Максвелл А. *Факторный анализ как статистический метод*. М., 1967.

Faktorová analýza

Nematematický úvod do studia problému

JIŘÍ LINHART

Fakulta sociálních věd a publicistiky UK, Praha

DALIBOR HOLDA

Ústav sociálních výzkumů mládeže a výchovného
poradenství, Praha

I. Úvodní poznámky

1. *Faktorová analýza* je matematicko-statistická metoda umožňující analýzu vnitřní struktury matice interkorelací (kovariancí). Svými tvůrci, Ch. Spearmanem, K. Pearsonem, L. I. Thurstonem, M. Hotellingem, G. M. Thomsonem a C. Burtem, byla původně určena k analýze dat z oblasti psychologie. V současné době se však poměrně často užívá mimo rámec této vědní disciplíny, především v sociologii, ekonomii, biologii a medicíně.

Faktorová analýza patří do komplexu tzv. multivariačních postupů, kam spolu s ní patří též regresní analýza, path analýza, diskriminační analýza, analýza variance a analýza hlavních komponent. Vztahy mezi faktorovou analýzou a metodou hlavních komponent jsou tak těsné, že většina autorů pojednává zároveň o metodě hlavních komponent i o faktorové analýze. Obě metody se však liší jak svým matematickým aparátem, tak i logikou analýzy a obě metody samozřejmě vedou i k poněkud odchylným interpretacím studovaných vztahů.

2. Situace, ve které se badatel rozhodne použít metody faktorové analýzy ve své výzkumné práci, je přibližně následující: badatel má určitý počet proměnných (testů) $x_1, x_2 \dots X_m$. Těmito proměnnými (testy) mohou být jednak určité psychologické testy (první data, na která byla faktorová analýza hromadněji použita, jsou právě výsledky psychologických testů z oblasti měření inteligence) nebo např. údaje o velikosti příjmu, stupni vzdělání, složitosti práce, úrovni spotřeby. Tyto proměnné má badatel vyjádřeny buď intervalovými, ordinálními nebo dichotomickými nominálními znaky. Badatel stanoví vzájemné korelace proměnných a sestaví je do korelační tabulky s tolika řádky a sloupce, kolik je proměnných. Zpravidla předpokládá, že mu tyto proměnné (testy)

charakterizují a operacionalizují určitý obecný problém (např. „inteligenci“ respondentů nebo jejich socioekonomický status), nemusí to však být podmínkou. V rámci těchto dat si může badatel klást řadu otázek.

Pro lepší pochopení logiky faktorové analýzy si uvedeme několik jednodušších úvah nad materiálem; tyto úvahy mají bezprostřední souvislost s dále vyloženým matematickým aparátem faktorové analýzy.

3. Zakladatelem faktorové analýzy je Ch. Spearman, který se pokusil objasnit interkorelace testů inteligence. Předpokládal, že každá baterie testů je vysvětlitelná dvěma typy faktorů:

1. faktoru, společného pro všechny testy zahrnuté do matice (obecný faktor),
2. faktorů specifických, jichž je tolik, kolik je testů (proměnných) zahrnutých do korelační matice, a jež jsou specifikou určitého testu.

Tuto úvahu si ozřejmíme na elementárním vymyšleném příkladu. Předpokládejme, že jsme korelační tabulku (tabulka 1) získali experimentálně.

Tabulka 1

Test	1	2	3	4
I.	—	0,00	0,00	0,00
III.	0,00	0,00	—	0,00
IV.	0,00	0,00	0,00	—

Jestliže se pak pokusíme na tuto korelační tabulku aplikovat výše uvedenou úvahu, zjistíme, že v dané korelační matici není obsažen žádný společný faktor; všechny faktory jsou specifické.

Naproti tomu korelační tabulka 2 by obsahovala pouze faktor společný a žádné faktory specifické. Jednodušeji řečeno: testy v tabulce 1 neměří žádnou společnou

vlastnost; matice proměnných obsahuje tolik vlastností, kolik je proměnných.

Tabulka 2

Test	1	2	3	4
I.	—	1,00	1,00	1,00
II.	1,00	—	1,00	1,00
III.	1,00	1,00	—	1,00
IV.	1,00	1,00	1,00	—

Naproti tomu proměnné obsažené v tabulce 2 měří (a všechny se stejnou přesností či nepřesností) pouze jednu vlastnost a jsou navzájem zcela zaměnitelné. Celá baterie testů je zaměnitelná libovolnou proměnnou obsaženou v této baterii.

Tabulka 3

Test	1	2	3	4
I.	—	0,91	0,01	0,10
II.	0,91	—	0,11	0,15
III.	0,01	0,10	—	0,71
IV.	0,10	0,15	0,71	—

V tabulce 3 je znázorněna poněkud složitější situace. Korelace mezi testy 1 a 2 je na jedné straně sice velmi vysoká, právě tak jako korelace mezi testy 3 a 4, není však rovna 1, právě tak jako korelace mezi testy 1 a 2 na jedné straně a testy 3 a 4 na straně druhé není rovna 0, ale je o něco vyšší.

Znamená to, že dvojice testů 1 a 2, resp. 3 a 4 měří sice vždy něco společného, zároveň však měří i něco, co v druhém testu není obsaženo a co můžeme považovat buď za šum způsobený chybami měření nebo za příměs nějaké jiné, další vlastnosti. Tato baterie testů tedy obsahuje (samozřejmě v různé míře) oba typy spearmanovských faktorů: faktor společný pro všechny testy a faktory specifické a typické pouze pro jednotlivé proměnné zahrnuté do matice. Na tomto příkladu také vidíme i zjednodušení typické pro původní koncepci faktorové analýzy. Vidíme, že proměnné zahrnuté do matice se vlastně rozpadají do dvou skupin:

1. skupinu testů (proměnné 1 a 2),
2. skupinu testů (proměnné 3 a 4).

Uvnitř těchto skupin existují vysoké korelace, avšak korelace meziskupinové jsou velmi nízké. Tato skutečnost samozřejmě ovlivňuje odhad společného faktoru, a to tak, že snižuje odhad váhy společného faktoru v baterii testů.

Modernější přístupy faktorové analýzy používají k analýze baterie testů ještě dalšího pojmu — pojmu skupinového faktoru. Skupinový faktor zahrnuje tu část celkové variance proměnné, která je společná alespoň dvěma testům.

II. Matematická formulace

1. Pokusme se nyní formulovat úlohu faktorové analýzy exaktněji. [1] Všimněme si dvou odlišných přístupů k výše uvedeným problémům.

Cílem faktorové analýzy je vyřešit základní rovnici

$$x_i = \sum_{r=1}^k 1_{ir} f_r + e_i (i = 1, 2 \dots m) \dots [1],$$

kde x_i je i -tá proměnná analyzované baterie testů,

f_r je společný faktor

k je počet zjištěných faktorů a

e_i je zbytek (neobjasněná korelace, chyba), který lze připsat na vrub pouze určité proměnné.

Koeficient 1_{ir} se chápe zpravidla jako kvantifikace vlivu r -tého faktoru na i -tou proměnnou zahrnutou do interkorelační matice (tzv. factor loading, česky nejlépe „faktorová zátěž“). Smysl výše uvedené rovnice je zhruba v následující úvaze: Při pohledu na korelační matici si může badatel položit otázku, zdali existuje taková náhodná proměnná, jejíž odečtení z matice interkorelací by znamenalo, že celá matice korelací by byla vyplněna pouze nulovými korelacemi.

Jinými slovy řečeno, kdybychom odstranili z matice vliv této hypotetické proměnné f_r , korelace mezi proměnnými by byly rovny nule; mezi proměnnými by nebyl žádný jiný vztah než ten, který zprostředkovává hypotetická proměnná f_r . Tato situace zpravidla nenastává. Po „odečtení“ vlivu hypotetické proměnné f_r zůstává v korelační matici ještě celá řada korelací, které se nule neblíží. Je tedy nutno z této matice odečíst další hypotetickou proměnnou (náhodnou veličinu f_2 , případně f_3 , až ... f_k).

K řešení výše naznačené úlohy se pak používá řady specifických metod a technik výpočtu, z nichž nejčastější je metoda centroidní a metoda maxima věrohodnosti. Technickými detaily se zde nezabýváme, zájemce odkazujeme na literaturu (Lawley, Maxwell 1963, Thurstone 1947, Harman 1965, Horst 1967). Počet faktorů, který různými metodami získáme, je vždy menší než počet proměnných zahrnutých do korelační (kovarianční) matice.

Nejobecněji řečeno, cílem faktorové analýzy je rozložit kovarianci proměnných na:

- faktory společné,
- faktory specifické, charakteristické pro jednotlivé proměnné,
- faktory náhodné, interpretované zpravidla jako chyby v měření.

2. Metoda hlavních komponent se naproti tomu neorientuje na analýzu korelací (kovariancí), ale na analýzu rozptylu určité proměnné, kterou rozkládáme na „p“ nezávislých komponent.

Základní rovnice vypadá takto:

$$x_i = \sum_{r=1}^m w_{ir} z_r \quad | i, r = 1, 2 \dots m | \dots | 2 |,$$

kde z_r označuje r -tou komponentu a w_{ir} váhu r -té komponenty v i -té proměnné.

Z korelační matice jsou komponenty extrahovány v pořadí, v jakém vyčerpávají množství variance z proměnných, tj. nejprve je extrahována ta komponenta, která vyčerpává nejvíce variance, pak ta,

kteřá vyčerpává nejvíce variance po komponentě č. 1, atd. Množství vyčerpané variance se vyjadřuje v procentech.

Jestliže tedy ve faktorové analýze je faktory vysvětlena pouze ta část variance určité proměnné, která je vysvětlitelná z korelací, tj. faktory (společná variance), a zbytek je vysvětlitelný pouze z proměnné samé (specifická variance) nebo hypoteticky nějakými jinými proměnnými, jež nejsou v matici zahrnuty, pak při metodě hlavních komponent je vysvětlena variance z c e l a beze zbytku.

Procento vyčerpání variance lze přiřknout určité proměnné, pokud se badatelé podaří dešifrovat vztah mezi proměnnou a komponentou. Variance vyčerpání určitou komponentou zahrnuje jak společnou, tak i specifickou varianci (ve smyslu faktorové analýzy).

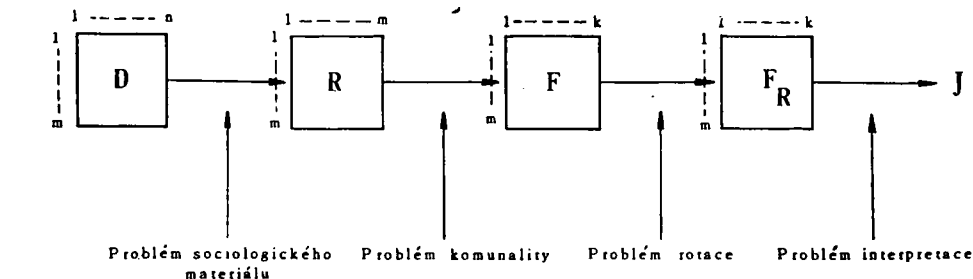
V případě, že na diagonálu korelační matice dosadíme místo jedniček nejvyšší korelace příslušného řádku matice (nebo jinak odhadnutou komunalitu), získáme pomocí matematického aparátu metody hlavních komponent výsledky blízké faktorovému šetření.

V dalším výkladu se budeme zabývat pouze faktorovou analýzou, nikoliv metodou hlavních komponent.

III. Základní etapy aplikace faktorové analýzy

1. Uvedená základní formulace problému faktorové analýzy však nepokrývá všechny etapy aplikace faktorové analýzy na sociologická data. Aplikační schéma je v komplexnosti obsaženo v obrázku 1.

Obrázek 1

m ..... počet proměnných (proměnnými budeme označovat testy, otázky apod.)
 n ..... počet respondentů
 k ..... počet faktorů

D ..... matice dat
R ..... korelační matice
F ..... faktorová matice
F_R ..... matice rotovaných faktorů
I ..... interpretace

Z obrázku 1 je patrné, že praktická aplikace faktorové analýzy na sociologické problémy má tyto etapy:

1. shromáždění dat
2. sestavení korelační matice
3. odhad komunalit
4. výpočet tzv. faktorové matice (výpočet faktorů)
5. rotace faktorů.

2. Charakteristika dat:

Na tomto místě není možno se touto otázkou zabývat podrobně. Podotýkáme však, že výchozí data musejí být validní, použité testy (stupnice) jednoznačně interpretované a s vysokým stupněm reliability. Použité stupnice by měly mít intervalový charakter a normální rozložení. Lze však použít i stupnic ordinálních, popř. dichotomických dat nominálních. Co se týká charakteristiky populace, není možno zde stanovit žádné přesnější instrukce nebo kritéria. Výběr populace je zcela určen charakterem řešeného problému.

3. Sestavení korelační matice:

V podstatě jde o rutinní záležitost. Předpoklady faktorové analýzy jsou nejlépe vystiženy Pearsonovým koeficientem lineární korelace, lze však v podstatě použít jakéhokoli koeficientu lineární korelace, a to např. Spearmanova koeficientu pořadové korelace, Kendallova (τ) koeficientu pořadové korelace, tetrachorické korelace, nejruznějších koeficientů asociace pro tetrachorické tabulky apod. Za určitých podmínek lze použít např. i seriálních koeficientů korelace v kombinaci s nějakým jiným korelačním koeficientem, zpravidla však je matice zaplněna korelačními koeficienty stejného typu. Vzhledem k tomu, že se při faktorové analýze nepřihlíží k výběrové chybě koeficientů korelace, je třeba, aby korelační koeficienty byly získány z co možno největšího výběrového souboru (alespoň ze souboru 100 lidí), pokud používáme R-techniky faktorové analýzy.

4. Odhad komunalit:

Většina metod výpočtu faktorů používá tzv. odhadu komunalit. Pojetí komunalit je patrné z následující rovnice:

Označíme si tu část rozptylu proměnné, která je pokryta společnými faktory jako

h_i^2 , a budeme ji nazývat komunalitou. Zbytek rozptylu vyčerpaný faktory specifickými a náhodnými označíme u_i^2 a nazveme jej unicitou.

Potom: $h_i^2 + u_i^2 = 1 \dots [3]$

Před provedením vlastního výpočtu faktorů neznáme velikost komunalit a můžeme ji pouze s větší či menší přesností odhadnout. Způsobů, jak odhadnout komunalitu, je několik. Uvedeme zde jen dva nejpoužívanější.

Nejjednodušším odhadem komunalit je dosazení nejvyšší korelace z příslušného řádku, resp. sloupce, na diagonálu korelační matice. V případě, že nejvyšší korelační koeficient v příslušném řádku (sloupci) má záporné znaménko, do diagonály matice jej zapíšeme se znaménkem kladným.

Poměrně nejpřesnější metodou odhadu je tzv. metoda malého centroidu. Při použití této metody postupujeme podle následujícího algoritmu:

1. pro každou proměnnou sestavíme submatici o příslušné proměnné a třech dalších proměnných, které s touto proměnnou mají nejvyšší korelace;

2. na diagonálu této submatice dosadíme nejvyšší korelaci z řádku, resp. sloupce této submatice;

3. sečteme všechny korelace včetně hodnot diagonály; výsledek označíme N;

4. sečteme pro proměnnou, jejíž komunalitu odhadujeme, hodnoty všech korelací v příslušném řádku submatice. Výsledek označíme R;

5. odhad komunalit vypočteme pomocí vzorce:

$$h_i^2 = \frac{R}{N} \dots [4]$$

Kromě těchto metod existuje řada dalších metod odhadu; např. metoda výpočtu průměrné korelace, metoda využívající vícenásobné korelace apod.

O těchto metodách se může čtenář poučit nejlépe v Harman 1960, Thurstone 1947.

Praxe ukazuje, že všechny metody dávají dosti podobné odhady komunalit. V praxi se obvykle neukazuje potřeba nějakým způsobem tyto odhady zpřesňovat. Řešitel si však musí uvědomit, že na odhadu komunalit závisí přesnost konečných výsledků.

5. Výpočet faktorové matice

Problematikou vlastního výpočtu faktorů se zde nemůžeme zabývat vzhledem k omezenému rozsahu článku. Není to nutné ani vzhledem k tomu, že pro většinu používaných metod výpočtu (např. pro centroidní metodu, pro metodu hlavních komponent atd.) existují spolehlivé programy. Tyto programy pracují v podstatě bez zásahu badatele. Činnost badatele, pokud používá nejobvyklejších postupů výpočtu, se omezuje na tyto předběžné úkony:

Předání matice korelačních koeficientů

V některých programech, které jsou k dispozici ve výpočetních střediscích, je vlastní program pro výpočet faktorové analýzy zařazen do bloku programů, přičemž součástí tohoto bloku je i vlastní výpočet korelační matice. V některých případech je jako vstupu použito korelačních tabulek, popřípadě neutříděných dat. Praxe však ukazuje, že nejvhodnější je přímé zadání interkorelační matice.

Určení metody odhadu komunalit

V řadě případů je vhodné dodat matici již s diagonálou obsazenou odhady komunalit.

Určení a) počtu faktorů, které chceme z matice abstrahovat,

b) metody odhadu statistické průkaznosti faktorů.

Počet faktorů udáváme tehdy, když faktorovou analýzu používáme jako verifikující techniku striktně formulovaných teoretických předpokladů nebo při komparativních výzkumech. Počet je vždy relativně nízký.

Známe-li počet proměnných a chceme-li odhadnout počet faktorů, který v nejlepším případě můžeme z nich extrahovat a spolehlivě identifikovat, použijeme vzorce:

$$r = \lfloor \sqrt{2m+1} - \sqrt{8m+1} \rfloor \cdot \frac{1}{2} \dots \lfloor 5 \rfloor$$

Naopak, známe-li určitý počet faktorů a snažíme-li se získat odhad minimálního počtu proměnných, postupujeme podle vzorce:

$$m = \lfloor 2r+1 \rfloor + \lfloor \sqrt{8r+1} \rfloor \cdot \frac{1}{2} \dots \lfloor 6 \rfloor$$

Vztah mezi počtem faktorů a počtem proměnných pro „m“ a „r“ je znázorněn v tabulce 4.

Z důvodů stability řešení se doporučuje volit m dvakrát až třikrát větší, než je uvedeno v tabulce.

Matematické metody odhadu statistické průkaznosti nejsou obecné a používané. Pro některé metody výpočtu faktorů vůbec chybí. Zpravidla se stanoví nejmenší množství vyčerpané variance, kterou faktor musí vyčerpat, aby měl pro badatele nějaký význam. Toto množství variance se stanoví buď odhadem nebo tak, že badatel nejprve nechá vyčerpat veškerou společnou varianci (komunalitu) a získá tak maximálně možný počet faktorů, a pak na základě této informace rozhodne, které faktory potřebuje k další analýze dat.²

Specifické nároky nejrůznějších postupů faktorizace interkorelační matice nalezneme v tabulce 5 a v citované literatuře.³

Splní-li badatel tyto předpoklady, pak již výpočet běží zcela bez zásahu badatele. Faktorová analýza nevyžaduje předběžného rozlišení proměnných na proměnné závislé a nezávislé, nevyžaduje stanovení kauzálních řetězců, nevyžaduje od badatele rozhodnutí, zda některá proměnná v baterii testů je „důležitější“ než proměnná jiná.

IV. Rotace faktorů

Rozložení vah jednotlivých faktorů vzhledem k proměnným, získané libovolnou metodou výpočtu (podotýkáme, že rozložení vah je z praktického hlediska stabilní a nezávislé na použité metodě výpočtu, přičemž ovšem dochází k nume-

Tabulka 4

Počet faktorů	r	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Počet proměnných	m	3	5	6	8	9	10	12	13	14	15

Tabulka 5: Přehled metod výpočtu faktorů (nejpoužívanější způsoby)

Způsob výpočtu		Fak- torový model	Předběžné odhady		Před- běžné grupo- vání proměn- ných	Množství vyčerpané variance	Rozeznávané charakteristiky
			komu- nality	počtu faktorů			
1	Metoda hlavních komponent	2	ne	ne	ne	klesá s pořa- dovým číslem faktorů	všechny obecné faktory
2	Metoda hlavních faktorů	1	ano	ne	ne	klesá s pořa- dovým číslem faktorů	všechny obecné faktory
3	Centroidní metoda	1	ano	ne	ne	klesá s pořa- dovým číslem faktorů	všechny obecné faktory
4	Metoda maxima pravděpodobnosti	1	ano	ne	ne	klesá s pořa- dovým číslem faktorů	všechny obecné faktory
5	Minres	1	ne	ano	ne	klesá s pořa- dovým číslem faktorů	všechny obecné faktory
6	Metoda mnoho- násobných skupin	1	ano	ano	ano	všechny fak- tory jsou stejně silné	pouze skupino- vé faktory (šikmé řešení)
7	Jednofaktorové řešení	1	ne	ano	ano	všechny fak- tory jsou stejně silné	rozlišující skupiny faktorů
8	Dvoufaktorové řešení	1	ne	ano	ano	první faktor je silnější	jeden obecný faktor
9	Bifaktorové řešení	1	ne	ano	ano	první faktor je silnější, ostatní stejně	jeden obecný a m skupino- vých

rickým rozdílností) nemusí být vždy z hlediska interpretace nejvýhodnější. Badatel používající metodu faktorové analýzy má zpravidla již před použitím faktorové analýzy určitou představu o tom, jakým způsobem mají být váhy faktorů rozloženy. Tato představa je založena na teoretických předpokladech, znalostech korelací mezi testy a prostém zdravém úsudku.

Cílem rotace je tedy: ověřit matematicky korektní transformaci výsledků faktorové analýzy výchozí koncepcí, popř. upravit ji tak, aby shoda mezi interpretací a výsledky faktorové analýzy byla co největší. Je však třeba podotknout, že toto ověřování zpravidla nemá charakter statistické procedury (využívající testování hypotéz) a že jde spíše o pokusné porovnávání transformovaných dat a modelu.

Tabulka 6: Rozložení faktorových zátěží ve Spearmanově modelu jednoho obecného a jedinečných faktorů

Číslo proměnné	Typ faktoru								
	obecný G	skupinový			jedinečný				
		I.	II.	III.	1	2	3	4	5 5 2
1	×	nejsou extrahovány			×				
2	×	nejsou extrahovány				×			
3	×	nejsou extrahovány					×		
4	×	nejsou extrahovány						×	
5	×	nejsou extrahovány							×
6	×	nejsou extrahovány							×

Tabulka 7: Rozložení faktorových zátěží v Holzingerově bifaktorové teorii

Číslo proměnné	Typ faktoru											
	obecný G	skupinový			jedinečný							
		I	II	III	1	2	3	4	5	6	7	8
1	×	×			×							
2	×	×				×						
3	×	×					×					
4	×		×					×				
5	×		×						×			
6	×									×		
7	×			×							×	
8	×			×								×

Pro zajímavost zde uvádíme historicky nejvlivnější schémata hypotéz o struktuře proměnných, verifikovaných jak přímým výpočtem faktorů (Spearmanova koncepce jednoho společného faktoru a zbývajících jedinečných faktorů), tak metodami rotace.

V současné době se nejvíce používají modely založené na principu prosté struktury. Princip prosté struktury je zpravidla dobře teoreticky použitelný a vede k přehledným výsledkům. Také technická realizace (díky standardním programům) nečiní obvykle potíže.

Princip prosté struktury definoval jako první L. L. Thurstone, který vycházel z přesvědčení, že každá proměnná v baterii testů je sycena pouze malým počtem společných faktorů. Rotovaná matice faktorů odpovídající tomuto principu by měla vypadat takto: [4]

a) Každý řádek faktorové matice (rozměň redukované faktorové matice) by měl obsahovat alespoň jednu nulu.

b) Je-li „m“ počet společných faktorů, pak by měl každý sloupec faktorové matice obsahovat alespoň „m“ nul.

c) Pro každou dvojici sloupců faktorové matice by mělo existovat několik proměnných, jejichž faktorové koeficienty jsou rovny nule v jednom sloupci a jsou nenulové v druhém sloupci.

d) Pro každou dvojici sloupců faktorové matice by měla mít větší část proměnných nulové koeficienty v obou sloupcích (pro „m“).

e) Pro každou dvojici sloupců faktorové matice by mělo mít jen málo proměnných nenulové koeficienty v obou sloupcích. Ideálem prosté struktury je taková faktorová matice, která obsahuje po rotaci

co největší počet nulových prvků. Před provedením rotace ovšem neznáme místa, na kterých se tyto nulové prvky budou nacházet.

Výše uvedená pravidla je třeba chápat jako návod pro posouzení konečných výsledků získaných transformací, nikoli jako výpočtový algoritmus. Čtenář si musí uvědomit, že princip prosté struktury je pouze jedním z možných modelů konfigurace proměnných a že nadto může být chápán různě. Např. řešení, které vyhovuje principu prosté struktury, může být získáno jak za předpokladu, že faktory zůstávají na sobě nezávislé (ortogonální), tak i za předpokladu, že spolu svírají určitý úhel (menší než 90 stupňů), tj. jsou korelované. Toto různé pojetí vede také k odlišení dvou typů rotace: tzv. *rotace ortogonální* (faktory zůstávají na sobě nezávislé) a *rotace šikmé* (faktory jsou korelovány). Programy, které realizují rotaci, jsou pak konstruovány tak, aby výpočetní algoritmus optimalizoval přiblížení ke zvolenému modelu, tj. např. aby se výsledky maximálně přibližovaly modelu prosté struktury. Rotaci faktorů můžeme realizovat jak pomocí analytických metod (a samočinných počítačů), tak také řadou postupů využívajících tužky a papíru.

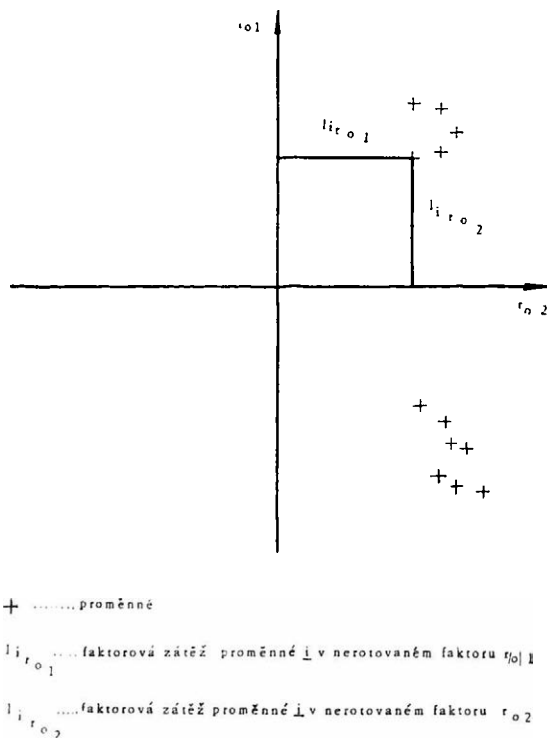
Představíme-li si proměnné jako konfiguraci bodů v systému určeném faktory, dá se potom význam jednoduché struktury popsat jako vztah mezi konfigurací proměnných a osami tohoto systému. Jednoduchou strukturu získáme nalezením takového kritéria pro rotaci systému, aby co největší počet vektorů proměnných se dostal přímo do roviny os anebo do jejich nejtěsnější blízkosti. Předpokládá se, že takový systém je možný.

Tabulka 8: Rozložení nenulových faktorových zátěží po provedení rotace (ortogonální nebo šikmé) do prosté struktury

Číslo pro- měnné	Typ faktoru											
	obecný G	skupinový			jedinečný							
		I	II	III	1	2	3	4	5	6	7	8
1	neuvažuje se	×			×							
2	neuvažuje se	×				×						
3	neuvažuje se	×					×					
4	neuvažuje se		×					×				
5	neuvažuje se		×						×			
6	neuvažuje se			×						×		
7	neuvažuje se			×							×	
8	neuvažuje se			×								×

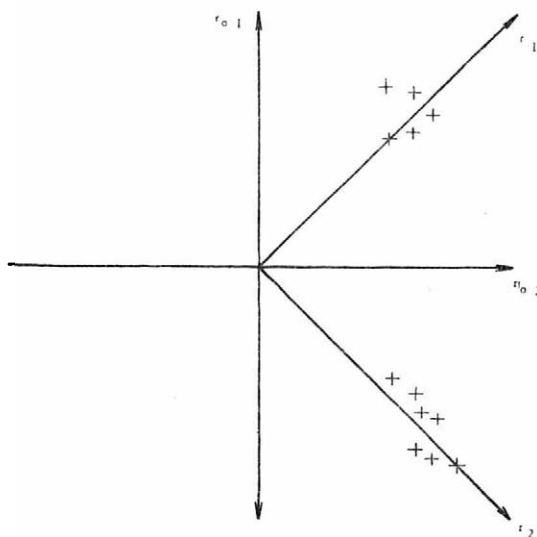
Předcházející popis doplníme grafickým znázorněním: mějme dva faktory r_{01} , r_{02} a následující konfiguraci proměnných:

Obrázek 2

Z obr. 2 je zřejmé, že můžeme předpokládat určité vztahy v takto uspořádané konfiguraci proměnných. Není ale splněna podmínka jednoduché struktury, kde co největší počet vektorů proměnných se má dostat do rovin os nebo do jejich blízkosti. Provede se proto rotace (viz obrázek).

Obrázek 3

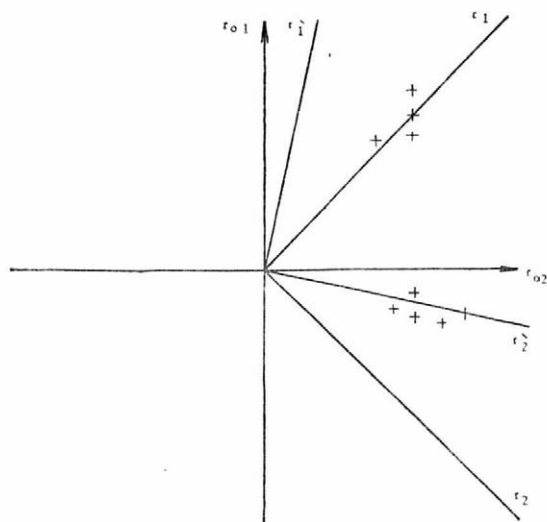

Jde tedy o ortogonální rotaci, neboť původní i rotované osy svírají pravý úhel (podmínka nekorelovanosti získaných faktorů). Získání výsledků, které splňují striktní požadavky prosté struktury ve všech bodech, je spíše výjimkou než pravidlem.

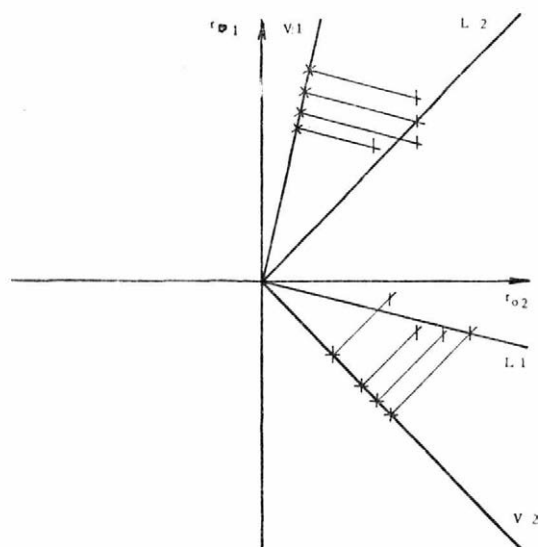
V obr. 4 je ukázán příklad, kdy nestačí ani první ani druhá rotace (ortogonální). Potom musíme použít kosoúhlou jednoduchou strukturu. V takovém modelu pracujeme s tzv. primárními faktory L_1 , L_2 a referenčními vektory V_1 , V_2 . Mějme tedy původní ortogonální systém V_{01} , V_{02} a konfiguraci proměnných jako na obr. 8.

Ukážeme si nyní princip kosoúhlé rotace, kterou máme najít kosoúhlou jednoduchou strukturu, na obr. 5.

Obrázek 4

Obrázek 5

V_1 , L_1 a V_2 , L_2 nám tvoří dva ortogonální systémy. Je obtížné rozhodnout, které řešení použít — zda primární faktory nebo referenční faktory. Thurstone vycházel z faktorů L_1 , L_2 (proto primární faktory) a pokračoval v řešení použitím referenčních vektorů. V praktické práci se dá většinou používat pouze referenčních vektorů V_1 , V_2 . Problém rotace vede k nejednoznačnému řešení, protože výsledné váhy faktorů závisí na kritériu, které použijeme pro rotaci. Na stanovení kritéria existují ovšem programy pro samočinné počítače. Pro ortogonální rotaci

např. VARIMAX, pro kosouhlou rotaci program OBLIMAX nebo OBLIMIN, BIQUARTIMIN atd.

4. Krátce upozorňujeme ještě na jednu možnost použití výsledků rotace. Uvedli jsme již, že při tzv. šikmé rotaci je úhel mezi faktory nižší nebo rovný 90 stupňům. Pomocí jednoduchého postupu lze úhel, který svírají osy roviny vymezené faktory, vyjádřit v hodnotách korelačního koeficientu. Za předpokladu, že z původní matice korelací jsme získali větší počet faktorů, získáme novou matici: matici korelací faktorů. Tuto matici můžeme opět známým způsobem faktorovat a získáme tzv. faktory vyšších řádů II, III i vyšších. Avšak vzhledem k tomu, že již faktory I. řádu jsou abstrakce, jejichž interpretace není vždy jednoduchá, a vzhledem k tomu, že matice interkorelací faktorů je výrazně ovlivněna metodou rotace, nejsou faktory vyšších řádů příliš používány a nejsou ani doporučovány teoretiky faktorové analýzy. Někteří teoretikové (např. J. P. Guilford) se dokonce k faktorům vyšších řádů staví výrazně zamítavě.

V. Interpretace výsledků faktorové analýzy

Dříve než se pokusíme nastínit určitý technický návod ke čtení výsledků faktorové analýzy, domníváme se, že je třeba si znovu uvědomit smysl faktorové analýzy. Smyslem faktorové analýzy je v podstatě zhuštěný popis struktury matice korelací. V souladu s matematickou formulací problému lze konstatovat, že cílem faktorové analýzy je nalézt určitý malý počet teoretických proměnných, které vysvětlují svými korelacemi s testy všechny (nebo podstatnou část) korelace mezi testy. Známe-li matici faktorových zátěží, můžeme reprodukovat výchozí matici interkorelací.⁶

Vydeme-li z takto formulovaného cíle faktorové analýzy, pak můžeme postulovat zhruba tyto požadavky na faktorový popis:

1. Co nejmenší počet faktorů extrahovaných z matice interkorelací by měl vysvětlit co největší množství celkové variance proměnných. Prakticky to znamená, že testy vložené do analyzované baterie by měly být co nejvíce zkorelovány. Faktorový popis získaný z matice, kde korelace se pohybují těsně kolem nuly, by

byl sice technicky možný, ale interpretačně by téměř nic nepřinesl, protože faktory získané z této matice by nevysvětlovaly proměnné baterie.

2. Totéž můžeme aplikovat i na vztah faktorů a jednotlivých proměnných. Faktory by měly vysvětlovat podstatnou část každé proměnné zahrnuté do baterie testů. I pro každou jednotlivou proměnnou by mělo platit, že množství vyčerpané variance je co největší. V extrémním případě, kdy do baterie testů začleníme proměnnou, která s ostatními prakticky vůbec nekoreluje (a tudíž i faktorové zatížení je u této proměnné téměř nulové), nemají získané faktory pro vysvětlení této proměnné žádný význam a tuto proměnnou je vlastně třeba chápat jako novou, na ostatních faktorech nezávislou „faktor“.

3. Až doposud jsme si všimli zcela abstraktně nároků, které by měl splňovat faktorový popis. Upozorňujeme zde, že posouzení shody reálných výsledků získaných faktorovou analýzou a výše jmenovaných požadavků není (nebo je jen v malé míře) otázkou statistického testování nebo jinak založeného exaktního posuzování. Posouzení, zda faktorový popis je vhodný k popisu vztahů mezi proměnnými určité baterie, nebo není, vyplývá z charakteru úlohy a je v podstatě otázkou prosté logické úvahy a teoretického rozboru. Nyní si všimněme spíše technické stránky věci:

Badatel má k dispozici za předpokladu, že výpočet probíhá strojově, tyto údaje:

1. původní matici interkorelací,
2. redukovanou faktorovou matici koeficienty l_{ir} , tj. matici faktorových zátěží,
3. rotovanou faktorovou matici obsahující transformované koeficienty „ l'_{ir} “. Rotovaná matice faktorů bývá obvykle založena na některé z metod vycházejících z principu prosté struktury. Konkrétní příklad je uveden v tabulce 9. Můžeme uvést základní vzorce, které nám umožňují odhad komunality pro jednotlivé proměnné, resp. množství variance vyčerpané určitým faktorem. V obou případech vyjadřujeme toto množství v procentuálním vyjádření.

$$h_i^2 = 100 \cdot \sum_{r=1}^k l_{ir}^2 \quad \dots [8]$$

$$V_r = 100 \cdot \sum_{i=1}^m l'_{ir}^2 \quad \dots [9]$$

- l_{ir} faktorová zátěž r-tého faktoru v i-té proměnné před rotací;
- l'_{ir} faktorová zátěž r-tého faktoru v i-té proměnné po rotaci;
- h_i^2 komunalita i-té proměnné před rotací;
- $h_i'^2$ komunalita i-té proměnné po rotaci;
- V_r množství vyčerpané variance faktorem r před rotací;
- V_r' množství vyčerpané variance r-tým faktorem po rotaci.

Upozorňujeme, že platí:

$$h_i^2 = h_i'^2 \quad \dots [10]$$

$$100 \sum_{r=1}^k \sum_{i=1}^m l_{ir}^2 = 100 \sum_{r=1}^k \sum_{i=1}^m l'_{ir}^2;$$

$$\sum_{r=1}^k V_r = \sum_{r=1}^k V_r' \quad \dots [11]$$

Máme-li pro všechny faktory a pro všechny proměnné provedeny tyto výpočty, můžeme rozhodnout, do jaké míry splňují výpočty naše očekávání. Pak můžeme přistoupit k nejobtížnějšímu momentu faktorové analýzy: k identifikaci faktorů. Faktor je určitá matematická abstrakce, kterou není možno ztotožnit s některou konkrétní proměnnou zahrnutou do baterie testů. O tom, co je vlastně obsahem faktorů, nevíme nic určitého. Vlastnosti, obsah a smysl faktoru můžeme pouze odhadovat na základě znalosti faktorových zátěží, tj. nepřesně řečeno, na základě korelací faktoru s proměnnými. Čím více faktor „koreluje“ s určitou proměnnou, tím více určuje obsah této proměnné charakter, pojmenování a interpretaci příslušného faktoru, a naopak. Podotýkáme zde na okraj, že faktorové zátěže hodnotíme zhruba stejně jako korelační koeficienty. Výsledkem tohoto posuzování je v řadě případů určitý syntetický název pro faktor, který verbálně spojuje vlastnosti všech proměnných, jež jsou s faktorem ve vysoké „korelaci“. Tak např. faktor, který vysoce „koreluje“ se všemi proměnnými baterie inteligenčních testů, dostává název „faktor obecné inteligence“; faktor, který vysoce koreluje se všemi položkami baterie proměnných charakterizujících sociálně ekonomické postavení člověka ve společnosti, nese název „faktor socioekonomického statusu“; fak-

tor, který silně a pozitivně koreluje s testy měřícími výsledky v humanitních oborech a silně, leč záporně s testy, které měří výsledky v přírodovědných oborech, se nazývá „faktor humanitně přírodovědné orientace“ (tento typ faktorů označujeme jako faktory bipolární).

Tento přístup je v podstatě zachován jak při interpretaci rotovaných, tak i nerotovaných faktorů. Pro posouzení výsledků rotace je třeba vycházet z toho, že rotované faktory není možno ztotožnit s faktory před rotací, I. faktor před rotací se nekryje (obsahově ani formálně) s I. faktorem po rotaci.

Často se dostaneme do situace, kdy systém faktorových zátěží je natolik neurčitý a proměnně korelující s určitým faktorem jsou natolik různorodé, že neumožňují jednoduchou verbální syntetizaci. Neexistují předpisy, které by umožnily nějak tuto obtíž řešit. Osvědčuje se však tato strategie: do matice korelací, tj. do baterie testů zavedeme tu proměnnou, která by podle názoru badatele mohla vyjasnit obsah natolik, aby se mohla provést verbální identifikace obsahu faktoru. Velmi často je třeba tento postup neustále opakovat, zkoušet a hledat. Jistota, že tyto postupy povedou k vyjasnění situace, však není nikdy příliš vysoká.

VI. Konkrétní příklad interpretace

Konkrétní příklad použití faktorové analýzy jsme převzali z archivu výzkumu *Sociální diferenciacce a mobilita*. Faktorová analýza byla aplikována na soubor 11 proměnných, které podle mínění badatelů určitým způsobem konkretizovaly sociální a ekonomické postavení respondenta ve společnosti. Na tomto místě abstrahujeme od skutečnosti, do jaké míry je výběr proměnných vhodný. Meritorní význam výsledků faktorové analýzy je však zcela závislý na vhodnosti, či nevhodnosti vybraných proměnných.

K charakteristice postavení respondenta ve společnosti byly použity tyto proměnné:

1. Členství respondenta v KSČ (ano — ne).
2. Počet funkcí vyplývajících z členství v masových organizacích, politických stranách apod. (Počet funkcí byl kategorizován do šesti stupňů).

3. Významnost funkcí ve společenských organizacích a politických stranách (bez funkce, funkce v místě či na závodě, funkce na okresní úrovni, krajské, celostátní).
4. Vzdělání respondenta (neukončené základní, základní, vyučen, nižší odborné, střední všeobecné, střední odborné, vysokoškolské vzdělání).
5. Složitost práce (celkem rozlišeno 6 skupin od nejméně složité, stereotypní práce až po práci vysoce kvalifikovanou, tvůrčí).
6. Mocenské postavení v zaměstnání (šestistupňový index rozlišuje osoby zcela podřízené — nemají ani jednoho podřízeného — osoby na střední úrovni řízení, např. mistry a vedoucí závodů, provozů apod. Index přihlíží k „váze“ instituce, k její důležitosti, počtu zaměstnanců atd.).
7. Příjem respondentů kategorizovaný do šesti skupin.
8. Průměrný příjem respondentovy rodiny (příjem na hlavu — rovněž kategorizovaný do šesti skupin).
9. Kvalita bytu respondenta (byt I., II., III., IV. kategorie, závadné byty, bez vlastního bytu).
10. Index vybavenosti bytu respondenta (index sumarizoval tyto předměty: pračku, ždímačku, televizi, auto, mixer, ledničku; výsledné skóre bylo kategorizováno do 6 stupňů).
11. Index participace na kulturním životě (index sumarizoval tyto položky: vlastnictví televizoru, knihovny s více než 100 svazky, návštěva galerie v uplynulém roce, „koníčky“, sledování kritik, recenzí a informací o kulturním dění; celkové skóre bylo opět kategorizováno do 6 skupin).

Použité proměnné byly získány jednak na základě regulérních škálovacích postupů (např. skalogramu — viz položka 11), nebo na základě teoretické rozvahy (viz položka 5); v řadě případů pak byla stupnice dána jednoznačně povahou sledovaného jevu (viz položka 4). Všechny položky (až na položku 1) mají ordinální charakter a mají standardní tvar (6 stupňů škály). V řadě předvýzkumů byla zjištěna postačující validita a reliabilita a celkem jasná byla i konceptualita jednotlivých stupnic. Faktorová analýza byla použita k ověření hypotézy, že rozsah položek

Tabulka 9: Matice interkorelací proměnných
Mikrocensus 1967, ekonomicky aktivní úplně socializovaní muži
N = 10 800

Název a číslo proměnné	Číslo proměnné										
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1. Členství v KSČ	.33	.33	.30	.20	.25	.23	.22	.11	.16	.17	.22
2. Počet funkcí	.33	.59	.59	.28	.32	.30	.24	.14	.19	.22	.30
3. Významnost funkcí	.30	.59	.59	.23	.21	.21	.22	.06	.17	.18	.24
4. Vzdělání	.20	.28	.21	.65	.65	.45	.44	.27	.41	.41	.58
5. Složitost práce	.25	.32	.23	.65	.65	.55	.43	.27	.36	.35	.50
6. Mocenské postavení	.23	.30	.21	.45	.55	.55	.41	.23	.29	.28	.41
7. Příjem	.22	.24	.22	.44	.43	.41	.44	.18	.36	.36	.41
8. Prům. příjem	.11	.14	.06	.27	.27	.23	.18	.31	.22	.21	.31
9. Kvalita bytu	.16	.19	.17	.41	.36	.29	.36	.22	.43	.42	.43
10. Vybavenost bytu	.17	.22	.18	.41	.35	.28	.36	.21	.42	.47	.47
11. Participace na kulturním životě	.22	.30	.24	.58	.50	.41	.41	.31	.43	.47	.47

může být bez ztráty informace seskupen do menšího počtu faktorů, které mohou být použity k popisu postavení respondenta ve společnosti. Korelační a faktorovou analýzou byly získány tyto výsledky:

korelace v matici na diagonálu (v tab. 9 jsou odhady komunality podtrženy). Předběžnými zkouškami bylo zjištěno, že zvolená metoda výpočtu faktorů dává výsledky obdobné jako např. metoda centroidní

Matice rotovaných faktorů

proměnné	Číslo faktoru			
	I	II	III	H ²
1	.13	— .41	— .18	22,4
2	.13	— .73	— .17	59,0
3	.11	— .75	— .06	58,7
4	.50	— .14	— .57	61,1
5	.34	— .19	— .70	65,1
6	.21	— .21	— .64	50,5
7	.41	— .19	— .39	36,4
8	.31	— .04	— .23	15,7
9	.59	— .11	— .20	40,4
10	.64	— .15	— .15	45,5
11	.60	— .20	— .37	55,7
množství vyčerpané variance	17,0	13,7	15,7	

celkem 46,4 %

Matice nerotovaných faktorů

proměnné	Číslo faktoru			
	I	II	III	H ²
1	.38	— .27	— .02	22,4
2	.53	— .55	.00	59,0
3	.45	— .61	.07	58,7
4	.74	.21	— .03	61,1
5	.74	.13	— .28	65,2
6	.63	.05	— .31	50,5
7	.59	.08	— .00	36,4
8	.37	.13	.03	15,7
9	.55	.16	.25	40,4
10	.57	.14	.32	45,5
11	.71	.14	.13	55,7
množství vyčerpané variance	34,5	8,4	3,5	

Celkem 46,4 %

Korelační matice byla vyplněna Spearmanovými pořadovými korelačními koeficienty (byl použit vzorec s korekcí na stejné pořadí); [7] k vlastnímu výpočtu faktorů se použila metoda hlavních komponent. Odhad komunality se provedl dosažením nejvyšší sloupcové, resp. řádkové

(viz archiv výzkumu). Po předběžných zkouškách bylo rozhodnuto, že z matice budou extrahovány pouze ty faktory, které vyčerpávají alespoň 3⁰/₀ variance. Rotace do prosté struktury byla provedena ortogonální rotací typu VARIMAX. Podívejme se nyní na globální inter-

pretaci nerotovaných i rotovaných faktorů. Faktorovou analýzou byly získány tři faktory, které vyčerpaly necelých 50 % variance (46,4 %). Vzhledem k tomu, že do matice byly z interpretačních důvodů, tj. z důvodů identifikace faktorů, zařazeny i proměnné, jejichž zkorelovanost s ostatními byla již na první pohled malá a tyto proměnné neměly často ani charakter stupnic (viz např. členství ve straně), lze pokládat celkové množství vyčerpané variance za dostatečné a faktorový popis lze pokládat za přiměřený. Konec konců, znalost tří faktorů nám umožňuje z přibližně 50 % predikovat výsledky v jednotlivých testech, což lze pokládat za dosti dobrý výsledek. Rozbor komunalit (viz veličinu „ h^{2u} “) tento závěr pouze podtrhuje. Interpretace důležité proměnné: vzdělání, složitost práce, mocenské postavení v zaměstnání, participace na kulturním životě, množství funkcí a jejich důležitost jsou na základě znalosti těchto tří faktorů predikovatelné z 50–60 %, což lze opět pokládat za výsledek velmi dobrý. Vždyť jestliže vyjádříme tento výsledek v hodnotách vícenásobné korelace, pak komunalitě 65,2 odpovídá koeficient množné korelace o výši 0,805, což jistě není výsledek častý a v sociálních vědách obvyklý. Z interpretačně důležitých proměnných mají velmi nízké komunality pouze dvě proměnné: příjem (komunalita rovna 36,4 odpovídá hodnotě možné korelace 0,605) a příjem na osobu (komunalita 15,7 odpovídá přibližně hodnotě množné korelace 0,385). U příjmů lze tuto skutečnost vysvětlit zhruba působením dvou vlivů:

První vliv souvisí s poměrně nižší validitou a reliabilitou stupnic příjmů. Respondenti mají totiž tendenci uvádět vyšší, nebo naopak nižší příjmy. Zkušenosť ukazuje, že nelze tento nedostatek zpravidla odstranit a samozřejmě tato skutečnost má vliv i na odhady korelací mezi příjmem a ostatními proměnnými.

Druhý vliv spočívá v tom, že na příjem působí i řada dalších fenoménů, které analyzovanou baterii testů měřeny nebyly. Jde např. o takové jevy, jako je délka praxe v oboru, diferenční a preferenční přídatky za hlučnost nebo prašnost či společenskou nezbytnost vykonávané práce. Tyto fenomény měřeny nebyly a zdá se, že tyto jevy nebude možno zahrnout beze zbytku do zde již získaných a zčásti

popsaných faktorů, ale že bude třeba zavést nový faktor (v pořadí IV). Analogická situace je u průměrného příjmu. Rovněž zde (a možná ještě v daleko větší míře) je třeba připustit nižší validitu výchozího měření, avšak i zde je pravděpodobně nutno připustit vliv dalších neměřených, leč proměnnou vysvětlujících proměnných. Z dalších faktorových analýz (zde nepublikovaných) vyplývá, že množství predikované variance (komunality) se u této proměnné zvýší zavedením dalšího faktoru (hypotetický faktor V), na jehož popisu se výrazně podílí kromě průměrného příjmu takové proměnné, jako je počet příjmů v domácnosti, počet dětí a v menší míře, přesto však dosti výrazně, i některé proměnné operacionalizující životní styl či kulturnost respondenta.

Tyto úvahy jsou pak podkladem pro další plánování faktorových experimentů.

Nyní k interpretaci nerotovaných faktorů: V matici nerotovaných faktorů si snadno přečteme, že na výsledky nejsilněji působí I. faktor, který vyčerpává 34,5 % variance, což je přibližně 80 % veškeré vyčerpané variance. Z matice je dále patrné, že všechny proměnné korelují s tímto faktorem kladně a až na členství v KSČ a průměrný příjem na osobu i značně vysoko. Interpretace tohoto faktoru je celkem jednoduchá: je to faktor, který shrnuje to, co je všem proměnným společné. Pohled na faktorové zátěže může potvrdit to, co je patrné i z matice korelací: osoby, které mají výsledky v libovolné proměnné nad průměrem populace, mají vyšší pravděpodobnost, že i v dalších proměnných budou jejich výsledky nad průměrem; analogicky pak platí, že ti, kteří jsou v libovolné proměnné pod průměrem, mají i v ostatních proměnných tendenci dosahovat podprůměrných výsledků. Tento faktor lze tedy nazvat faktorem „obecného sociálního postavení“, faktorem, jehož zaměření nám umožní stanovit „průměrnou“ výši sociálního statusu příslušného měřeného jednotlivce. Interpretace druhého a třetího faktoru již není tak jednoduchá. Pozorujeme především dvě věci:

- celkové množství vyčerpané variance je v těchto faktorech podstatně nižší než u prvního faktoru,
- jde o bipolární faktory.

U druhého faktoru pozorujeme, že kladná a záporná znaménka u faktorových zátěží jsou rozmístěna, že s tímto faktorem záporně koreluji první tři proměnné, tj. členství v KSČ, počet funkcí a závažnost těchto funkcí, a že ostatní proměnné s tímto faktorem koreluji pozitivně. Třetí faktor má znaménka rozložena tak, že záporná znaménka jsou umístěna u proměnných: vzdělání, složitost práce, příjem a podíl na řízení; ostatní pak mají opět kladná znaménka. Pro interpretaci těchto faktorů je vhodné si uvědomit, že faktor II resp. III je získán z reziduální matice vzniklé odečtením I., resp. II. faktoru. Tuto reziduální matici si můžeme schematicky představit jako korelační matici, ve které kladně koreluji testy: členství v KSČ, počet funkcí a významnost funkcí na jedné straně, na straně druhé pak mezi sebou koreluji kladně testy ze zbývajících skupiny. Členství v KSČ, počet funkcí a závažnost funkcí pak koreluje s ostatními testy baterie záporně. Jinými slovy řečeno: jestliže pozorujeme výsledky testů izolovaně od průměrné výše výsledků ve všech testech, izolovaně od průměrné výše sociálního postavení, pozorujeme, že existuje následující tendence: osoby, které dosahují lepších výsledků než je průměr v testech, jež charakterizují participaci na politickém systému (členství v KSČ, počet funkcí, závažnost funkcí), mají tendenci mít výsledky spíše pod průměrem z ostatních testů, tj. v příjmu, složitosti práce, životním stylu (měřeném nejružnějším způsobem) atd.; naopak osoby, které mají nadprůměrné vzdělání, příjem, složitost práce a životní styl, mají v průměru horší než průměrné výsledky v testech, které charakterizují úroveň participace na politickém dění. Tato tendence však vzniká, a to znovu podtrhujeme, až za předpokladu, že abstrahujeme od průměrné výše socioekonomického postavení.

Analogickou úvahu můžeme provést pro faktor III. Obsahová identifikace faktoru II, resp. III vychází samozřejmě z výše faktorových zátěží. U II. faktoru jsou nejvyšší faktorové zátěže umístěny u proměnné počet funkcí (a významnost vykonávaných funkcí). Ostatní faktorové zátěže jsou poměrně malé. Vyjdeme-li z této skutečnosti a z představy reziduální matice, o které jsme hovořili výše, mů-

žeme dospět k následující interpretaci tohoto faktoru: jde o faktor, který charakterizuje disproporci mezi výší politické participace a ostatními charakteristikami sociálního postavení. Můžeme pro něj vymyslet např. název „faktor politické participace“ nebo „faktor politické a profesionálně-soukromé orientace“ apod. Tyto názvy závisí v podstatě pouze na vkusu badatele; badatelé se mohou dohodnout, zda pro označení určité konfigurace faktorových zátěží (vztahujících se k určitým proměnným) budou používat ten či onen název.

Interpretace faktoru III je obdobná a i logika interpretace je zcela stejná. Opět interpretace vychází z výše a z rozložení kladných a záporných znamének u faktorových zátěží. Pohled na výši faktorových zátěží nám potvrzuje, že relativně nejsilnější jsou faktorové zátěže u proměnných: složitost práce, podíl na profesionálním řízení, vybavenost bytu. Pro tento typ faktoru lze tedy razit název „profesionální — soukromý“ nebo název „profesionální — životní styl“ či podobně. V tomto faktoru jde tedy o relativní nesoulad mezi výší skóre měřících parametry kulturní participace, vybavenosti bytu a kvality bytu na jedné straně, a výší skóre měřících stupeň profesionálních charakteristik na straně druhé.

Upozorňujeme, že v tomto případě byla interpretace nerotovaných faktorů relativně jednoduchá. Ve většině případů však lze nerotované faktory stěží takto celkem jednoznačně interpretovat, a to vzhledem k velmi nejasnému rozložení znamének i vah faktorových zátěží.

Analýzu nerotovaných faktorů lze shrnout také do tohoto resumé: v baterii testů existují kromě obecného faktoru celkem tři skupiny testů: a) testy, které měří úroveň pozic v profesionální sféře, b) testy měřící úroveň vybavení bytu, kulturní participaci a kvalitu bytu, tedy životní styl, a c) testy, které měří úroveň politické participace (viz faktor II). Mezi těmito skupinami existuje relativní nesoulad, který je však nesouladem pouze částečným, protože zde existuje obecný faktor (viz faktor I), který ukazuje, že i přes relativní odchylky výsledků v jednotlivých skupinách testů, všechny testy měří svým způsobem totéž — celkovou úroveň pozic v socioekonomické sféře. Tyto odchylky a výkyvy se

prosazují až tehdy, když srovnáváme osoby se stejnou průměrnou úrovní sociálně ekonomických pozic.

Cílem dále použité rotace do prosté struktury je ověření předpokladu, že ve zkoumané baterii skutečně existují výše uvedené tři skupiny testů. Pohled na matici rotovaných faktorů nás přesvědčuje o tom, že kritéria prosté struktury byla splněna pouze přibližně. Vidíme, že např. vzdělání a index participace na kulturním životě mají vysoké faktorové zátěže jak ve faktoru I, tak ve faktoru III, a obdobně např. i index složitosti práce. Pro tuto skutečnost je možno nalézt i meritorní vysvětlení. Např. vzdělávací instituce nepřipravují své posluchače pouze pro určité povolání, ale také je připravují pro život ve volném čase, zasvěcují je do kultury určitého národa a napomáhají jim při osvojování určitých standardů chování atd. Tento názor je tedy celkem v korespondenci s rozložením vah v obou těchto faktorech. Přesto však je možno vycházet z hypotézy, že použití tzv. šikmé rotace by pravděpodobně vedlo k lepší shodě s modelem prosté struktury. A nyní k interpretaci: celkem jednoznačně je určena interpretace II. faktoru, kde opravdu vysoké faktorové zátěže jsou pouze u prvních tří proměnných. Jde tedy o faktor, který nám vyděluje skupinu testů, jež měří úroveň politické participace. Interpretace zbývajících faktorů již není jednoduchá. V prvním faktoru jsou velmi vysoké faktorové zátěže jak u proměnné „kvalita bytu“, „participace na kulturním životě“, tak u proměnné „vybavenost domácnosti“. Tato skutečnost by nám umožňovala určit tento faktor jako faktor „životního stylu“. Avšak naše radost ze zdárné interpretace je zkalena vysokými faktorovými zátěžemi u příjmu, vzdělání a složitosti práce. Přesto však se k této interpretaci přikláníme jak z meritorních důvodů (jejich část jsme reprodukovali výše), tak i vzhledem k tomu, že ve skupině testů měřících „životní styl“ je řada testů, které mají vysoké faktorové zátěže pouze v tomto jediném faktoru (např. kvalita a vybavenost bytu). Analogická situace je u faktoru č. III, jehož interpretace je poněkud jednoznačnější. Zde máme vysoké faktorové zátěže především u proměnných: vzdělání, složitost práce, podíl na profesionálním řízení. Je tedy

možno tento faktor nazvat faktorem „profesionální účasti“, „profesionálních pozic“, „profesionálního statusu“ apod. Na jeho základě je možno vydělit skupinu testů, které měří především tuto charakteristiku respondenta. I tady jsou však určité potíže, které vyplývají například z relativně vysoké faktorové zátěže proměnné „participace na kulturním životě“ v tomto faktoru. Celkem jednoznačné umístění nejvyšší faktorové zátěže proměnné „mocenské postavení v instituci“ v tomto faktoru spolu s dalšími meritorními úvahami, které zde není možno rekapitulovat, nás vedou k tomu, že tato charakteristika faktoru je celkem oprávněná. Výsledky rotace celkem podepřely naše závěry vyplývající z interpretace nerotovaných faktorů, resp. nejsou s těmito závěry v příkrém protikladu.

Závěrem této části se pokusme ještě zrekapitulovat další možný průběh práce s uvedenými výsledky faktorové analýzy:

1. Je možno provést šikmou rotaci a pokusit se dosáhnout jednoznačnějšího ověření hypotézy prosté struktury.
2. Výsledků šikmé rotace je možno využít k další analýze pomocí faktorů vyššího řádu.
3. Zavedením nových proměnných do baterie testů je možno se pokusit změřit některé další dimenze (faktory) sociálního postavení. O konkrétním zaměření těchto pokusů jsme hovořili výše.

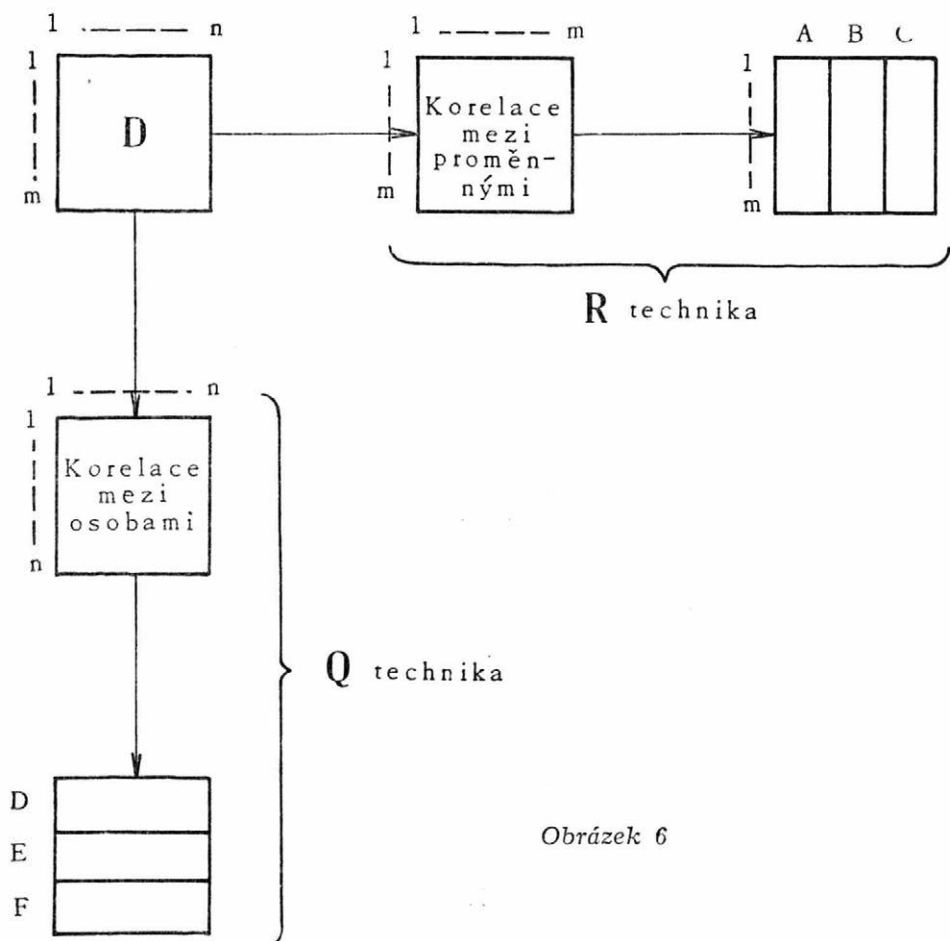
Na tomto konkrétním příkladě však je celkem jasně patrné, že výsledky faktorové analýzy sice vedou k určitým smysluplným a zajímavým výsledkům, zároveň však staví před badatele řadu dalších problémů, jejichž řešení vyžaduje značnou námahu.

VII. Použití faktorové analýzy

Badatelé aplikující faktorovou analýzu nejrůznějšího typu dospěli postupem doby k vytvoření určitých typických způsobů aplikace. Tyto typické formy aplikace faktorové analýzy se označují názvem techniky faktorové analýzy. V současné době se hovoří o tzv. R, Q, T, S a O technice faktorové analýzy. Většinou se pracuje však pouze s R a Q technikou. Způsob uspořádání dat při R technice a při Q technice je patrný z následujícího schématu.

V podstatě jde o toto: při tzv. technice faktorové analýzy mezi sebou navzájem korelujeme jednotlivé testy. Tyto testy

Techniky typu P, T, S a O formalizují používání faktorové analýzy v časových řadách atd.

Obrázek 6

jsme aplikovali na poměrně značně velkém vzorku a výsledkem jsou faktory společné pro určité skupiny testů.

Při Q technice korelujeme mezi sebou jednotlivé osoby ze zkoumané skupiny, respektive výsledky, kterých tyto osoby dosáhly v příslušné baterii testů. U každého jednotlivce známe výsledky z testů 1, 2 ... N, ($n = 15$) a pomocí korelační analýzy (prakticky vždy využívající Pearsonova koeficientu lineární korelace) zjišťujeme podobnost dosažených výsledků. Získané faktory tedy shrnují osoby s podobným a velmi podobným uspořádáním výsledků testů. Q techniku lze však s úspěchem aplikovat pouze na velmi malých vzorcích (do 50 osob). Q techniku lze nejlépe aplikovat za předpokladu, že používáme ipsativního měření.

Při technice Q se samozřejmě předpokládá (ostatně jako i u R techniky) že testy v baterii jsou v určité, ne právě zanedbatelné korelaci.

VIII. Závěr

Faktorová analýza může — za určitých podmínek — napomoci při řešení řady obtížných metodologických a metodických problémů sociologie. Nemůžeme však očekávat, že faktorová analýza vyřeší *veškeré* potíže a že je možno použít jí *vždy*. Použití faktorové analýzy tvoří vždy jen dosti malou část ve spektru nejrozličnějších metod analýzy, které bývají při výzkumu používány. Zapojení faktorové analýzy musí být vždy velmi pečlivě teoreticky zdůvodněno. Pouze za těchto podmínek

dává faktorová analýza výsledky teoreticky relevantní a prakticky použitelné. To ostatně platí i o jiných matematických postupech. Badatel usilující o využití faktorové analýzy si nadto musí uvědomit, že faktorová analýza s sebou přináší i řadu dalších problémů, které ne vždy jsou i po matematické stránce dostatečně precizně řešeny. Uvádíme zde pouze některé:

1. Závislost numerických výsledků faktorové analýzy na odhadu komunalit, použité metodě výpočtu faktorů i použité metodě rotace.

2. Praktická nemožnost porovnávat na základě objektivních statisticky formulovaných postupů výsledky faktorové analýzy pocházející z různých podsouborů.

3. Nedostatečné rozpracování faktorové analýzy jako statistické metody. Ve většině případů si badatel musí vždy napomáhat prostým úsudkem, nepodepřeným určitým statistickým kritériem.

Největší obtíže jsou však v samé podstatě interpretace. Faktorová analýza představuje vrcholně formalizovaný popis společenské reality, přičemž vztah mezi sledovanou sociální realitou a faktorovým popisem je již tak složitý, že chybí jakákoliv názornost. Tato skutečnost je permanentním zdrojem komunikačních obtíží mezi badatelem a čtenářstvem a dosti výrazně ovlivňuje možnosti použití faktorové analýzy v běžné a rutinní sociologické práci.

Domníváme se proto, že použití faktorové analýzy je v současné době vhodné především v dobře teoreticky fundovaných výzkumech, realizovaných týmem metodologicky a statisticky dobře vyzbrojených badatelů. Nelze však doporučit její použití pro běžný typ výzkumů. V každém případě však aplikace faktorové analýzy vyžaduje důkladné seznámení s matematickým aparátem použité metody a žádoucí je i průběžná konzultace se specialistou.

Literatura

- [1] Catell, R. B.: *Factor Analysis*. New York. Harper and Bros, 1952.
- [2] Hampejzová, O.: *Faktorová analýza. Matematická formulace problémů a metod.*

Československá psychologie. 6. 1962, 1. 424—445.

- [3] Harman, H. H.: *Modern Factor Analysis*. Chicago, The University of Chicago Press Chicago and London, 1960.
- [4] Horst, P.: *Factor Analysis of Data Matrices*. New York, Holt, Rinehart and Winston, 1965.
- [5] Lawley, D. N. and Maxwell, A. N.: *Factor Analysis as a Statistical Method*. London, Butterworth, 1963.
- [6] Thurstone, L. L.: *Multiple Factor Analysis*, Chicago, The University of Chicago Press, 1947.
- [7] Überla, K.: *Faktorenanalyse*. Springer — Verlag Berlin, Heidelberg, New York, 1968.

Резюме

Д. Холда - И. Лингарт: Факторный анализ

Статья дает сведения о проблемах применения факторного анализа в общественных науках, особенно в социологии.

В первой части авторы объясняют смысл факторного анализа, понятие общего, группового и единичного фактора и объясняют основную математическую модель факторного анализа и метод главных компонент.

$$x_i = \sum_{r=1}^k l_{ir}f_r + e_i (i = 1, 2, \dots, m)$$

модель факторного анализа

$$x_i = \sum_{r=1}^m w_{ir}z_r (i, r = 1, 2, \dots, m)$$

модель метода главных компонент

В статье дается объяснение различия между обоими приемами. В дальнейшем авторы сосредоточивают свое внимание только на факторном анализе и на проблеме так называемой ротации. Авторы анализируют отдельные этапы применения факторного анализа, отмечают специальные требования этого метода, уделяя одновременно большое внимание проблеме интерпретации. Кроме общего руководства по интерпретации авторы рассматривают конкретный пример факторного анализа 11 социально-экономических переменных. (Пример взят из архива исследования «Социальная дифференциация и мобильность в ЧССР 1967».)

В заключительной части статьи даются краткие сведения о факторах высшего порядка, о R, T, Q, S и P технике факторного анализа. Авторы предупреждают об опасности опрометчивого применения факторного анализа при исследовании и подчеркивают необходимость четкой, теоретической подготовки, необходимость комбинации факторного анализа с другими математическо-статистическими приемами и обращают внимание на затруднения, возникающие при записи результатов факторного анализа.

Summary

D. Holda — J. Linhart: Factor Analysis (A Non-mathematical Introduction to the Study of the Problem)

The paper deals with the problems of applying the factor analysis in social sciences and particularly in sociology.

In the first part, the authors elucidate the meaning of the factor analysis, the concepts of a common factor, a group factor and a unique factor, and explain the basic mathematical model of the factor analysis as well as the methods of the main components.

$$\mathbf{x}_i = \sum_{r=1}^k l_{ir} \mathbf{f}_r + \mathbf{e}_i (i = 1, 2, \dots, m)$$

the model of the factor analysis

$$\mathbf{x}_i = \sum_{r=1}^m w_{ir} \mathbf{z}_r (i, r = 1, 2, \dots, m)$$

the model of the method of the main components

The paper explains the difference between the two approaches. In their further explanation, the authors concentrate only on the factor analysis and on the problem of the so-called rotation. They analyse the separate stages of applying the factor analysis and respect the special claims of this method; they pay a good deal of attention to the problem of interpretation. Besides the general instruction concerning the interpretation, they analyse a concrete example of the factor analysis of eleven socio-economic variables. (The example is taken from the archives of the research into the social differentiation and mobility in Czechoslovakia, 1967.)

In conclusion, the paper shortly informs about the factors of higher orders and about the R, T, Q, S and P techniques of the factor analysis. The authors warn against a thoughtless application of the factor analysis in research and emphasize the necessity of an intensive theoretical preparation, the necessity of combining the factor analysis with other matematico-statistical procedures and point to the difficulties arising in presenting the results of the factor analysis.

Szczepańskiego Základní sociologické pojmy v novém vydání

Knížka *Základní sociologické pojmy*, napsaná jedním z nejvýznamnějších soudobých polských sociologů, ředitelem Filosofického a sociologického ústavu Polské akademie věd a bývalým prezidentem Mezinárodní sociologické společnosti prof. Janem Szczepańským, patřila po svém úvodním vydání v Polsku roku 1963, vedle Baumanova *Nástinu sociologie*, k prvním učebnicím sociologie, z níž se po období umělého přerušení sociologické práce připravovala ke svému budoucímu společenskému působení nejmladší generace polských sociologů. Protože roku 1966 vyšla zmíněná práce v českém překladu a byla ihned rozebrána, můžeme říci, že rovněž u nás splnila obdobné poslání.

Nedávno vyšly *Základní sociologické pojmy* v novém vydání. (J. Szczepański: *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa, 1970, 542 str.) Cílem této recenze není souhrnné hodnotit Szczepańskiego úvod do sociologie, neboť mezi našimi sociology je z českého překladu dostatečně znám. Jde mi spíše o to, informovat o nejdůležitějších změnách, ke kterým v obsahu a metodice výkladu proti dřívějšímu vydání došlo.

Na první pohled je zřejmé, že se od předchozího vydání podstatně liší svým rozsahem, který je zhruba dvojnásobný. I když základní schéma výkladu zůstává v novém vydání nezměněno, metodika výkladu je poněkud odlišná. Projevuje se to zejména v tom, že se velmi zásadně prohloubilo pojetí knihy jako vysokoškolského úvodu do sociologie. Autor nezůstává tentokrát u konstatování a popisu základních poznatků, ke kterým v klíčových otázkách teorie společnosti soudobá sociologie dospěla, jak tomu většinou bylo v prvním vydání, ale obohacuje svůj výklad celou řadou vysvětlení a příkladů, které jej činí zejména pro toho, kdo se se sociologií teprve seznámuje, pochopitelně mnohem srozumitelnější.

Je to patrné hned na třetí kapitole recenzované knihy, která se zabývá ekonomickými základy společenského života. Abstraktní definice fundamentálních kategorií výrobního způsobu jsou konkretizovány tím, že je autor aplikuje na život společenství Eskymáků a indiánského kmene Navajů a že dále tyto dva typy primitivního ekonomického života srovnává se soudobou ekonomikou západní Evropy a socialistických zemí.

Pátá kapitola, věnovaná sociologickému pojetí člověka a osobnosti je doplněna dvěma zcela novými oddíly. První z nich se zabývá typy osobnosti. Autor se v něm nejprve stručně zmiňuje o Hipokratově proslulé klasifikaci

temperamentů, dále o typologii Kretschmerové a o typologiích psychologických, z nichž jako nejznámější uvádí Sprangerovu a Jungovu. Z typologií sociologických zaznamenává zajímavou klasifikaci polského sociologa Floriana Znanieckého z jeho díla *Současní lidé a civilizace budoucnosti*. Ke všem těmto typologiím zaujímá Szczepański kritické stanovisko a upozorňuje, že otázka typů osobnosti nebyla zatím ještě uspokojivě vyřešena.

Dále se autor zmiňuje o pokusech mnoha psychologů a sociologů rozlišit takové typy osobnosti, jež by byly reprezentativní či základní pro národní kultury a společnosti. Uvádí však, že tyto snahy mohou mít naději na úspěch při zkoumání původních společností, které jsou relativně izolované a mají podstatně odlišné kultury, nikoli však při zkoumání národů žijících v soudobé průmyslové civilizaci založené na velkém množství bezprostředních mezinárodních styků. Přesto se neustále objevují pokusy definovat tzv. národní charakter, případně „reprezentativní osobnost“ určitého národa. Szczepański si klade otázku, jak se dá termín „reprezentativní osobnost“ určitého národa chápat. Odpovídá, že zde existují celkem tři základní možnosti: 1. Jako osobnost, která se objevuje nejčastěji, tzn. osobnost statisticky nejpočetnější. 2. Jako soubor znaků osobnosti, společných velkému počtu jedinců daného národa. 3. Jako ten typ, který nejlépe vyjadřuje podstatné hodnoty dané kultury.

Druhá, zcela nová část páté kapitoly si všímá vztahu jedince a společnosti. Autor zde velmi srozumitelně a s použitím řady příkladů objasňuje jednu ze základních a zároveň nejsložitějších sociologických otázek — problematiku dialektického vztahu mezi vývojem společnosti a vývojem individua. Poté provádí určitou sverzárnou typologii příslušníků každé společnosti z hlediska jejich podílu na rozvoji společenského života. Rozlišuje zde čtyři základní kategorie obyvatelstva: 1. Tvůrčí lidé, kteří rozmnožují společenské dědictví a posouvají je kupředu. 2. Lidé, jejichž práce nepřináší nic nového, ale má funkci udržování dosaženého stavu. 3. Lidé, jejichž životní aktivita přináší společnosti škody (zloděinci, zloději, ti, kteří špatně pracují, ti, kteří zaujímají odpovědná místa a nesprávně rozhodují apod.). 4. Lidé vyžadující cizí péči (malé děti, nemocní, invalidé a staří lidé, neschopní práce apod.).

Také šestá kapitola zabývající se společenskou vazbou je proti původnímu vydání *Základních sociologických pojmů* značně rozšířena a výklad dostává zcela nový ráz tím, že všechny klíčové teze jsou exemplifikovány

na dvou reálných společenských procesech: na vytváření studijní skupiny v prvním ročníku studia na vysoké škole a na konstituování lokálního společenství ve městě na polském západním území, které po II. světové válce bylo navráćeno Polské lidové republice. Ve volbě obou těchto příkladů měl autor šťastnou ruku, neboť jsou to příklady mladým zájemcům o sociologii jistě velmi blízké a umožňují dynamicky zachytit vytváření společenské vazby. Šestá část této kapitoly je doplněna popisem Balesovy kategorizace chování v malých skupinách, přičemž Szczepański aplikuje tuto kategorizaci na analýzu průběhu diskuse o určitém problému ve skupině studentů.

Rovněž sedmá kapitola zabývající se společenskými seskupeními je značně rozšířena a i po formální stránce nově uspořádaná. Na rozdíl od dřívějšího vydání jsou v ní věnovány samostatné části takovým kategoriím, jako je pár a dvojice a společenský okruh. Zejména poslední z uvedených kategorií, jejíž používání v sociologické literatuře není zatím zcela běžné, je v recenzované knize podle mého názoru analyzována a vymezena mnohem přesněji, než tomu bylo ve vydání předchozím, což zároveň přispívá k tomu, aby se tato kategorie stala při popisu různých forem seskupení frekventovanější.

Podstatně více místa je v této kapitole věnováno rovněž jedné ze základních otázek sociologie — problematice společenských skupin. Přibýly zde dva zcela nové oddíly zabývající se jednak příslušností ke skupině, jednak malými a velkými, primárními a sekundárními a konečně formálními a neformálními skupinami.

Podkapitola o rodině je doplněna mj. úvahami o tzv. krizi rodiny v soudobých vyspělých průmyslových společnostech. Autor však nesouhlasí s některými dosti častými pesimistickými prognózami týkajícími se budoucnosti této základní společenské kategorie a domnívá se, že máme co činit pouze s rostoucím tempem přeměn, ke kterým dochází v dnešních rodinách, nikoli se všeobecnou krizí rodiny. Soudí, že dříve či později naleznou rodiny v rozvinutých společnostech způsob, jak se přizpůsobit změnám, že si vytvoří obranné mechanismy, že se stanou „tvárnějšími“, ale zároveň si uchovávají výkon základních úkolů a funkcí.

Část věnovaná účelovým skupinám nyní mnohem podrobněji tuto kategorii vymezuje i analyzuje a zároveň je doplněna některými novými poznatky z teorie organizace. Nově je zde zařazena podkapitola zabývající se státem, která v minulém vydání úplně chyběla. Szczepański se v ní zabývá tradičním pojetím státu, uvádí jeho definici, rozebírá problematiku moci a panství jako dvou zvláštních kategorií, poté se zmiňuje o politické a technické stránce státní moci a analyzuje vládu jako vykonavatelku této moci. Podkapitola je uzavřena výkladem o formách politické moci, mocenských technikách a vnějších funkcích státu.

V minulém vydání jednotná podkapitola věnovaná třídám a vrstvám je nyní rozdělena do dvou oddílů, z nichž první se zabývá tří-

dami a druhý vrstvami. Zvláště část o vrstvách se mi zdá velmi cenná, neboť podává souhrnný přehled o různých pojetích této důležité, nikoli však jednotně používané kategorie sociální stratifikace.

Další podkapitolou, která v minulém vydání nebyla, je část zabývající se pospolitostmi rozlišovanými na základě zvláštní kultury. Jde o skupiny, jež bývají někdy nazývány také skupinami etnickými. Autor věnuje v této souvislosti pozornost rodům, klanům a kmenům. Všimá si rovněž takové kategorie, jakou je lid. Jeho hlavní zájem je však zaměřen na analýzu klíčového pojmu z této oblasti, a tím je pojem národa. Upozorňuje na známou skutečnost dvojího významu tohoto termínu. V západoevropské literatuře převažuje názor, že národ je pospolitostí občanů státu, zatímco ve středoevropské a východoevropské literatuře se zakořenilo pojetí, podle něhož je národ pospolitostí, jejímž základem je společná kultura, přičemž tato pospolitost může existovat i tehdy, je-li na delší dobu zbavena vlastního státu. Poté autor analyzuje mnohoznačný pojem nacionalismu a nakonec se zabývá vnitřní strukturou národa.

Také osmá kapitola recenzované práce, nazvaná *Společenské procesy*, doznala ve svém novém vydání určitých změn. Její první část byla značně rozšířena, což se projevilo i po formální stránce v tom, že byla rozčleněna do několika podkapitol. Přibýly zde samostatné oddíly zabývající se jednak druhy společenských procesů, jednak podrobnou analýzou těch z nich, které autor považuje za nejdůležitější. Naproti tomu problematika původně samostatné části nazvané *Společenský pohyb* je nyní zahrnuta do předchozí podkapitoly.

Poslední, tj. devátá kapitola, se podobně jako v dřívějším vydání zabývá otázkami společenského vývoje. Řada termínů je zde však nyní k prospěchu věci upřesněna. Tak hned v úvodu seznamuje autor čtenáře se svým pojetím takových klíčových kategorií společenského pohybu, jakými jsou změna, vývoj, regres a pokrok. J. Szczepański píše, že společenský systém podléhá změně, jestliže v něm vznikají nové součásti a vztahy nebo zanikají součásti a vztahy dosavadní. Vývoj chápe jako změny daného systému, vedoucí k diferenciaci a obohacování jeho složek či vztahů mezi nimi. Regres je naopak procesem zániku a ochuzování těchto složek a vztahů. Konečně pokrok je podle něho takový vývoj, který přibližuje daný systém určitému ideálu, který je pozitivně hodnocen.

Větší pozornost věnuje nyní autor rovněž otázkám řízeného vývoje a pokroku, čímž se v novém vydání zabývá samostatná podkapitola.

Posuzujeme-li všechny změny, ke kterým v novém vydání *Základních sociologických pojmů* došlo souhrnně, pak kromě už zmíněné tendence po metodické stránce výrazně posílil ráz dané knihy jako vysokoškolského úvodu do sociologie, se v tomto vydání zřetelně projevuje i důslednější marxistická orientace, a to jak pokud jde o volbu problematiky, tak i o způsob jejího řešení. Dá se říci, že v podstatě všechny doplňky, jimiž

byla kniha obohacena, se týkají otázek, jež byly v marxismu tradičně intenzivně analyzovány (problematika ekonomických základů společnosti, vztahu individua a společnosti, otázky tříd a vrstev, státu a moci, národa a společenského vývoje).

Zdá se tedy, že *Základní sociologické pojmy* budou moci ve své nové podobě ještě lépe plnit jak po metodické, tak po obsahové stránce funkci jedné z elementárních učebnic sociologie v Polsku.

Jan Sedláček

J. L. Aranguren: Sociologie de l'information.
L'Univers des Connaissances, Paris 1967, s. 252

Studie je zaměřena na výklad komunikace jakožto přenášení informací s cílem vyvolat určitou odpověď. Práce nepojednává jenom o sociologických otázkách mezilidské komunikace, ale zaměřuje se rovněž na analýzu jazyka, jeho struktury, na jeho kognitivní a emotivní rozměr. Když autor mluví o komunikaci, charakterizuje ji jako veškerý informační přenos, který prochází zhruba třemi stadii: vyslání, přenos a příjem zprávy. Nejelementárnější formou komunikace je komunikace v mikroskupinách, komunikace osobní a přímá, vedoucí od jednotlivce k jednotlivci. Uvnitř dané mikroskupiny může každý člen komunikovat přímo se všemi ostatními a s každým zvlášť. Jenom za předpokladu, že vedoucí je „autokratem“, vzniká komunikace jednosměrná, tj. z jediného „vysílače“ proudí informace, kterou ostatní členové přijímají, ale zpětně na ni neodpovídají. Autor rozlišuje v duchu tradičního dělení komunikaci „instrumentální“ a „expresivní“. V „instrumentální“ komunikaci jde o to, aby zpráva vyvolala žádaný účinek, tj. odpověď příjemce. Naproti tomu ve druhém případě, v případě „expresivní“ komunikace, jde pouze o psychickou potřebu vyjádřit své vlastní emoce. Když autor mluví o „kognitivním“ a „emotivním“ rozměru jazyka, zdůrazňuje, že i ten nejchladnější objektivní a vědecký jazyk má vedle své funkce kognitivní také funkci emotivní. Jakékoli slovo, ať vypadá sebevíce deskriptivně, obsahuje určitou emoci. Např. „objektivita“ může být výrazem odstupu, lhostejnosti nebo nezájmu. Analýza emotivního rozměru komunikace vyžaduje, aby různé typy emotivních odkazů byly jasně odlišeny. Autor rozeznává tyto typy emotivních rozměrů komunikace:

- a) hudební sémantika,
- b) výtvarná sémantika,
- c) náboženská sémantika,
- d) užití jazyka jako jazyka hry, tj. jazyka zbaveného jakéhokoli užitečné funkce; zčásti sem patří např. poezie (za předpokladu, že v básni nejsou myšlenky, ale jenom slova),
- e) sémantika teologická a metafyzická.

Všechny tyto komunikační typy s emotivní převahou mají společné to, že v komunikaci vůbec není třeba se dovolávat „porozumění“ nebo redukovat „šum“ ve vysílání. Je-li

v tomto případě nějaké neporozumění, pak je součástí komunikace.

Pro uměleckou komunikaci je charakteristické, že designativní funkce mizí anebo se stává druhořadou. V umělecké a literární komunikaci (podle sestupného pořadí: hudba, výtvarné umění, literatura) si příjemce ponechává při dekódování zprávy ve vztahu k vysílateli velkou volnost; komunikovaná věc je sama komunikace, vyslaná věc — zhruba řečeno — je příjem a nic jiného. Autor proto dochází k radikálnímu tvrzení, že umělecké dílo existuje jen natolik, nakolik je přijímáno. Proto mohou být jeho interpretace zcela odlišné. U návštěvníka výstavy moderního umění je výkřik „tomu nerozumím“ zcela opodstatněný. V tomto případě vztah mezi „vysláním“ a „příjemem“ byl přerušen a není zapotřebí dalšího „klíče“, který by nám „věci“ objasnil. Podle autora všechny „klíče“ je třeba odhodit a dokonce zbavit se i předsudku, že umění nám musí znázorňovat věci.

Pokud jde o náboženskou sémantiku, pak autor tvrdí, že „náboženství je smíšenou sémantickou formou a jeho základním prvkem je „nelingvistická komunikace“, hra a rituál. Mezi smíšené sémantické formy zařazuje rovněž teologii, poezii a metafyziku. Zatímco teologie se snaží realizovat ve světě víry, poezie a filosofie se realizují tím, že se nechávají inspirovat citem a rozumem. V hodnocení metafyziky se autor rozchází s neopozitivismem: není pravda, že metafyzická tvrzení nemají smysl, jejich smysl je analogický teologickým tvrzením. Jsou to ovšem otázky, na něž nejsou odpovědi. V umění „komunikované“ a komunikace tvoří jedno. Analogická situace je i v metafyzice; „komunikované“ je zcela v položené otázce. Autor nepopírá, že by metafyzika byla nemožná, tvrdí jenom, že je problematičná.

Obvyklý mluvený jazyk považuje J. L. Aranguren za hlavní komunikační formu, ze které pocházejí víceméně všechny ostatní. Kanálem jakékoli lingvistické komunikace a hlavním přenosovým prostředkem je jazyk užitý. Zde se autor pokouší o sociologickou interpretaci jazyka. Jazyk se rozvíjí v těsné souvislosti se společenským procesem. Stagrace jazyka je v úzkém vztahu se stagnací země, kde se tím nebo oním jazykem mluví. Nejen víra, věda, zvyky, ale rovněž jazyk, který je vyjadřuje, se dnes vyvíjeji mnohem rychleji než dříve. Podle způsobu vyjadřování lze rozeznat, ke které generaci mluvící patří. Např. jazyk mládeže je zkratkovitý a plný narázek. V případě generace starší nejde ani tak o „stárnutí“ jazyka, jako spíše o „stárnutí“ lingvistického kódu nebo klíče jako nutného prostředku k dešifrování jazyka. Slova dříve užívaná jsou vytržena ze svého obvyklého kontextu a často jsou zbavena i svého obvyklého významu.

Se vznikem shromažďovacího a společnického práva vzniká nový druh komunikace, a to „shoulder to shoulder“, nikoli „face to face“, jak je typické pro mikroskupiny. Komunikace v makroskupinách se už neuskutečňuje pomocí přirozených kanálů, ale naopak na významu získávají „umělé kanály sociální komunikace“. Pokud jde o umělé ka-

nály hromadné komunikace, soustřeďuje se autor na jejich analýzu a popisuje jejich význam. Dnešní člověk v západních společnostech z nich čerpá informace, a to informace omezené a neúplné. Toto omezení informací se zakládá na třech skutečnostech:

- a) existuje příliš veliké množství neutříděných informací;
- b) jakákoli interpretace informací je vždy spojena s jejich „tendenčním“ výkladem;
- c) svoboda tisku je omezena.

Není-li podle autora tisk kontrolován státem, bývá zpravidla kontrolován velkými kapitalistickými podniky. Proto zespolenštění rozhlasových a vysílacích stanic je v současné době jediným prostředkem k zachování svobody informace. Autor si přeje, aby se takové vysílače staly veřejnými službami, tj. aby k nim měly přístup všechny politické a sociální skupiny bez ohledu na ideologii, kterou hlásají. V tomto tzv. „pluralismu vlivů“ zůstává autor utopista; reálná struktura kapitalistického státu a ekonomicky vládnoucí třída — buržoazie — jsou překážkou toho, aby všechny „skupiny nátlaku“ prosadily svůj zájem a svoji ideologii.

Pokud v práci nacházíme zmínky o tisku, poznává autor, že tisk i televize jsou rentabilní jen díky inzercím. Inzerce úzce souvisí s informací. Rozlišit „informaci“ od „inzerce“ je velmi nesnadné. Dnešní člověk — podle autora — vyhledává informace stejným způsobem, jako vyhledává inzerci. Inzerce je základní stránkou ekonomické struktury, je spojena se „spotřební ekonomikou“, vykonává učící vliv na veřejnost často ve směru nevědomých tendencí. To, co veřejnost nachází jak v informaci, tak v inzerci, je právě to, co hledá, aniž přesně ví, co hledá.

Autor se zamýšlí rovněž nad nebezpečím „ochuzení“ člověka, které vzniká v důsledku rozšíření audiovizuálních masových sdělovacích prostředků. Na otázku, zda lidé dnes mluví méně a především hůře, zda jsme svědky „krize jazyka“, dává vyhýbavou odpověď a říká, že jde spíše o krizi „růstu“. Zdá se, že se uskutečňuje jakási „radikální reforma“ jazyka, že se jazyk stává rychlejším a pružnějším, že se tak lépe přizpůsobuje podmínkám soudobého života. Tato „transformace“ jazyka je ještě mnohem hlubší. „Mluvený jazyk“ je přímo nahrazován činností nebo „specializovaným“ jazykem. „Psaný“ jazyk, nebo lépe řečeno jazyk „knižní“, ustupuje před vizuálním jazykem kina, televize, ilustrovaných časopisů a comicsů. I ve vědeckých knihách je stále více diagramů, grafů, schémat atd. Zdá se, jako bychom směřovali k „vizuálnímu“ uspořádání světa, jako by audiovizuální prostředky fonetiky pohltily celou naši existenci. Kam až směřuje onen „vidiotismus“, o tom svědčí rozšíření science-fiction, kde se dokonce vizualizuje i to, co je zcela v rozporu s abstrakcí.

Ale ať je situace jakkoli nebezpečná, pesimistický názor není na místě. Rozšířením obrazu nebo vizuálním způsobem vyjadřování nemusí nutně dojít k ochuzení „intelektuální“ schopnosti lidí. Průměrné kulturní hodnoty podávané prostřednictvím massmedií nejsou

srovnatelné s bohatou a „diferencovanou“ kulturou, ale s úplnou absencí jakékoli kulturní hodnoty. Kromě toho je mylné si myslet, že „obrazy“ nebo systém „znaků“ nevyžadují žádnou intelektuální námahu, pochopení atd. Lze dokonce předpokládat, že budoucí civilizace bude stále více směřovat ke konkrétní, praktické a audiovizuální kultuře. Vždyť technologické aplikace a „technické fungování“ budou stále více a více vyvstávat před námi jako společenská potřeba; vědět „jak“ bude podle autora mnohem důležitější než vědět „co“. V rozporu s tímto „instrumentálním poznáním“ vědecká kultura bude stále abstraktnější a dokonce nevysslovitelná systémem obvyklého jazyka, tím méně vyjadřitelná pomocí vizualizovaných „modelů“ nebo maket. Tím se však věda nebude vzdalovat realitě a ani nebude přestávat plnit svoji významnou společenskou funkci.

Autor se zabývá rovněž analýzou publika. Nové sdělovací prostředky, zejména film a televize, se ve své nejcharakterističtější programové části neobrací k publiku „vůbec“, ale jejich jazyk (v širokém slova smyslu) je plně pochopitelný nejvíce novým generacím. Děti, které rodiče odhánějí od televize, jsou ztraceny ve svém dětském světě; osvojují si totiž postoje dospělých. To všechno přispívá — podle autora — k tomu, že generace si mezi sebou nerozumí. Při hodnocení vlivu massmedií na mínění a postoje lidí popírá autor jak radikalistický názor o jejich nedolatelné síle, tak názor opačný, který jejich vliv zcela bagatelizuje. Jestliže si veřejnost uvědomí, že hromadným sdělovacím prostředkům důvěřovat nelze, vzniká kompenzace, tj. uplatňuje se opět důvěra v přirozené kanály, v neformální informace.

Ale v masové společnosti nepůsobí na jedince jenom jeden jediný sociální tlak, tlak informací šířených massmedii. Jedinec je obklopen skupinou, širší společností; jeho vědomí je silně podmíněno způsobem myšlení ve skupině, je určeno internalizovanými hodnotami skupiny. To se samozřejmě děje jenom za předpokladu, že tato skupina je jeho referenční skupinou a že jedinec má určitý vztah ke skupině „kontrareferenční“ (neboli „out group“).

V této souvislosti se autor vyjadřuje rovněž k roli intelektuálů ve společenském životě. Vlastností intelektuála je schopnost „dívat se zvenčí“ na vlastní sociální skupinu, schopnost ji kritizovat, analyzovat její základní víry a kriticky je hodnotit. Toho všeho může intelektuál dosáhnout jedině tím, že není zcela začleněn do své vlastní skupiny, ale naopak, že je vystaven i vnějším sociálním tlakům a cizím vlivům. J. L. Aranguren jako liberál přisuzuje intelektuálům ve společnosti velkou roli a staví tuto vrstvu proti nevědomé mase. Analogický stav existuje mezi „skutečným“ a „masovým“ uměním. Umělecké dílo — podle jeho mínění — je tím snadněji přijato masou, čím menší je jeho informační kvantita. Masové umění není a nikdy nebude uměním ve vlastním slova smyslu. Sám tento pojem „masového umění“ autor nevymezuje, ale spíše z kontextu lze

vyrozumět, že je to umění průměrných kvalit. Proti němu staví „skutečně klasické dílo“, kterému na jedné straně masovost upírá, ale na druhé straně mu přiznává „schopnost mluvit ke všem lidem“. Toto umění mluví sice „ke všem“, ale neříká všem totéž. Zde je jistý paradox vztahu mezi masovou kulturou a „klasickým dílem“ — paradox vyslovený, ale v práci samé neobjasněný.

Kapitola o sociálně ekonomické komunikaci je značně apologetická vůči existujícímu kapitalistickému zřízení. Při vzniku kapitalistické společnosti společenské třídy mezi sebou nekomunikovaly, což vyplývalo z „nekomunikování“ výrobních statků. Pozdější kapitalismus, podle autora, vytvořil nový úsek „služeb“, otevřel nový vnitřní trh, a tak umožnil výrobcům samým, aby se podíleli na spotřebě předmětů. Z faktu, že v kapitalistické společnosti nejsou třídy neproniknutelné, nýbrž že existuje společenský žebříček, na němž je možné stoupat nebo klesat podle „výsledků své práce“, autor usuzuje, že třídy mohou mezi sebou komunikovat. Tak jednoduše zní argumentace ve prospěch tzv. „neokapitalismu“, který autor vidí spíše z hlediska jeho proklamovaných hesel, než jeho skutečného fungování. O rozporu mezi proklamovaným „demokratickým, racionálním systémem“ a jeho skutečným fungováním autor nemluví a ani si tuto otázku nestaví. Spekulativní, tradičně používaná dichotomie, dichotomie „totalitních“ a „demokratických“ systémů vykonává i v této práci zázračné kousky. O tom, proč v tzv. demokratických systémech dochází k větší uniformitě než např. ve fašistickém Německu, jak je rovněž známo z prací Whyta a Riesmana, autor nemluví, a problém spíše obchází, místo aby ho řešil. V totalitním systému existuje „jednoměrná linka“ vedoucí od vládnoucích k ovládaným. Ovšem ani demokratické systémy nezajíšťují „dvoustrannou informační linku“, protože se objevují jednak „rušivé anarchické elementy“, jednak „státem nekontrolované informační prostředky“, jejich monopolizace velkým kapitálem atd. Zdá se, že autor spoléhá na specifický stát, na utopický stát „rozumu“, na stát jako „společensví všech“ atd. V této své představě je — bohužel — příliš nerealistický a rovněž málo sociologicko-analytický.

Martin Marušiak

Philippe Ariès: Centuries of Childhood. A Social History of Family Life.
New York, 1962, s. 447.

Práce francouzského autora P. Arièse vyšla původně v Paříži v r. 1960 pod titulem *L'Enfant et la vie familiale sous l'ancien régime*. Autor, známý celou řadou dalších prací, pokládá sám sebe za historika — demografa, kterého vývoj moderní rodiny, plný rozporů, nutí obracet se zpět a hledat v minulosti kořeny současného stavu nebo alespoň klíč k porozumění dnešnímu rodinnému uspořádání.

Arièsova práce je rozdělena do tří velkých kapitol. První z nich, nazvaná *Idea dětství*, dokumentuje na podkladě studia starých maleb i literárních dokladů krok za krokem změnu postojů k dítěti, studuje dětské oblečení a jeho změny v průběhu staletí, velmi pečlivě si všímá dětských her i platné morálky. Druhá, nejobsáhlejší kapitola je věnována škole a školnímu životu. Také zde jde o dobře dokumentované studie historických materiálů a dokonale vyčerpání daného tématu. Konečně pak poslední kapitola se zabývá rodinou, a to především přeměnou kvalitativně odlišné středověké rodiny v rodinu moderního typu.

Hned na počátku si klade autor otázku, zda máme vůbec právo hovořit o historii rodiny. Člověk bezpochyby od počátku existence lidského druhu na zemi zakládal rodiny a vychovával děti a vytvářel tedy určité rodinné typy, které dlouho zůstávaly v základě neměnné, bez ohledu na určité historicky podmíněné odlišnosti. Velká demografická revoluce, již prošla západní civilizace mezi 18. a 20. stol. však, jak se zdá, přesvědčivě prokázala, že existuje možnost změn i v těch strukturách, které až dosud byly pro svůj biologický charakter pokládány za stálé. Rodina, po dlouhou dobu pokládána za základ společnosti, se začíná otřásat a její význam slábnout. Svědčí pro to vysoká rozvodovost, stejně tak jako oslabení hierarchie autority v rodinném životě. Nicméně studium moderních demografických údajů vede Arièse ke zcela odlišnému závěru: přesvědčuje jej, že rodina dosud nikdy neměla tak významné postavení ve společnosti, jaké má dnes, protože nikdy tak zásadním způsobem neovlivňovala celý lidský život. Oslabení legálního postavení současné rodiny je pro něho důkazem, že existuje zřetelná nerovnoměrnost mezi vývojem představ o rodině a mezi vývojem rodiny jako společenské instituce. Tento rozpor mezi živoucí ideou a legální strukturou se pak zdá jednou ze základních charakteristik naší současné civilizace.

Rodinu tedy Ariès pokládá za jednu z nejvýznamnějších institucí současné doby a modernost a životnost ideje rodiny se pak snaží doložit celou řadou pečlivě shromážděných dokumentů.

Demografická data ze současné doby zdůrazňují velmi úzké spojení mezi pojetím dětství a pojetím rodiny; autor předpokládá, že tyto vztahy zde byly i ve vzdálené minulosti a pokouší se proto studovat obě oblasti společně. Centrem jeho zájmu je rodina — vychází však od dítěte a hledá jeho místo a jeho postavení v rodinném uspořádání počínaje středověkem až po současnou dobu. Je přitom přesvědčen, že stojí v samém centru velkých problémů civilizace, na něž bude muset odpovídat biologie, právě tak jako sociologie.

Ve středověké společnosti neexistovala *idea* dětství: neznamená to, že by děti byly zanedbávány, že by se jich dospělí zříkali nebo je nemilovali. Chybělo tu něco jiného: vědomí zvláštní povahy dítěte, natolik zvláštní, že je bylo možno odlišit od dospělého a dokonce od dospívajícího. Jakmile bylo dítě schopno

žit bez trvalé péče matky, chůvy nebo kojné, vstupovalo okamžitě, bez jakéhokoli přechodu, do společnosti dospělých. Ani obecný jazyk nepropůjčoval slovu „dítě“ význam, jaký mu přisuzujeme dnes. Neexistuje hromadný obrázek z té doby (a autor to dokládá na celé řadě pečlivě shromážděného materiálu), na němž by chybělo dítě — dítě, které vykonává jakoukoli obvyklou sociální činnost: hru, řemeslo, činnost vojenskou apod. Je to ale jen změnšený dospělý, obléká se jako muž a ženy, pohybuje se mezi nimi na ulici, v dílně, v hospodě i v polním táboře a liší se od nich jedině svou výškou. Naprosto tu tedy chybí období přípravy na život a lidé začínají svůj dospělý život muže a ženy velmi brzy. Na bohatém literárním materiálu dokumentuje autor sňatky dvanáctiletých dívek a řádnou vojenskou službu i jedenáctiletých chlapců.

Teprve 16. a 17. století dává dítěti — alespoň v určitých vrstvách — zvláštní oděv, který je začíná odlišovat od dospělých. Tato odlišnost dětského oděvu ve společnosti, v níž šaty a vůbec vnější zjev má nesmírný význam, svědčí o změnách, k nimž dochází v postojích k dětem. Nejříve se začínají, podle literárních dokladů, takové postoje objevovat u žen, které pečují o malé děti — u matek a chův. Lidé si začínají uvědomovat potěšení, které jim působí opatrování malých dětí, jejich hýčkání a žertování s nimi. Okamžitě se ovšem objevují i kritické reakce na tyto nové postoje, požaduje se, aby děti nebyly vzdalovány od ostatních dospělých, aby nebyly rozmazlovány, zdůrazňuje se, že „ubohé děti nebyly stvořeny jen k tomu, aby bavily dospělé jako psíci nebo opičky“. Koncem 17. stol. se tyto nové postoje, jak se zdá, rozšiřují do všech společenských vrstev. Kniha z roku 1720 zjišťuje, že děti chudých jsou nezvedené zejména proto, že „dělají, co se jim líbí, jejich rodiče tomu nevěnují pozornost, dokonce s nimi nakládají modlářsky: to, co dítě chce, chtějí také.“

Brzy nato vědomí specifické povahy dítěte nachází výraz nejen v zábavě a mazlení s ním, ale i v jeho mravní výchově a psychologickém zájmu o ně. Tady tedy vlastně začíná vážné a realistické pojetí dětství. Moralisté a pedagogové 17. stol. už nepředpokládají, že lidé mají přijímat dětství lehkovážně — mají děti především vést ke kázní a k mravnosti, ale mají se také snažit mu porozumět. A tak vidíme, že texty ze 16. a 17. stol. jsou už plny poznámek z dětské psychologie. Objevuje se tu úzkostlivá péče o děti, současně však i nelíčená nežnost a přívětivost.

První moderní pojetí dětství, vyzvedající afektivní přístup k dítěti, se tedy objevuje v rodině, druhé, zdůrazňující mravní výchovu a ukázkování dítěte, má svůj původ mimo rodinu, u pedagogů a moralistů 17. století a k rodině se obrací teprve druhotně. V 18. stol. pak najdeme v rodině oba tyto prvky, spojené navíc se samozřejmě dobově podmíněným zájmem o hygienu a fyzické zdraví. Od té doby všechno, co souvisí s dětmi a s rodinným životem se stává hodným pozornosti. Objevuje se nejen zájem o budoucnost dítěte,

ale i o jeho přítomnost a skutečnou existenci: dítě se dostává do centra rodinného života.

Je tu tedy zásadní změna proti předchozím dobám, kdy dítě ve věku zhruba 5 až 7 let přechází bezprostředně, bez jakékoli přípravy, do světa dospělých. Nově odlišné pojetí dlouhého dětství se však začíná prosazovat jen díky výchovným praktikám a výchovným institucím, u jejichž počátků, stejně tak jako u počátků moderního pojetí dětství, stojí velcí pedagogové a moralisté 17. stol.

Středověk nikdy jasně nedefinoval ani dětství, ani adolescenci. Středověcí pisatelé vypočítávali sice jednotlivá životní období, ale tento výčet byl zcela verbální a šlo většinou jen o prázdné pojmy. Ani středověká škola neviděla svou úlohu ve výchově dítěte a v přípravě na dospělý život — sloužila stejně dětem, mladým lidem i dospělým a vlastně ještě v 18. stol. zůstávají věkové skupiny nerozlišeny uvnitř jednotlivých školních tříd. Výchova nebo výuka nebyla výsadou dětství nebo mládí, zasahovala celou oblast lidského života a teprve postupně se začíná i ve škole objevovat vědomí o specifické povaze dětství, první známky o znalosti dětské psychologie a snaha nalézt vhodné metody, jak tuto psychologii uplatnit. Teprve po dlouhém vývoji se původní latinské katedrální školy stávají institucemi zaměřenými speciálně na děti a mládež.

I potom ovšem existují vedle sebe po velmi dlouhou dobu nová koncepte dětství vedle starého přístupu k dětem, přetrvávajícího ještě ze středověku. Nově vznikající vyšší školy poskytují nestejně dlouhé vzdělání jen malé části mládeže. Většina dětí, bez ohledu na společenské postavení rodičů, stále ještě přechází bezprostředně do života dospělých. Školní výuka rozhodně není v té době ještě monopolem jedné třídy, zcela určitě je však monopolem jednoho pohlaví: školní výchově dívek je věnována velmi malá pozornost, jsou ponechány většinou jen péči svých matek.

Moderní školy se od středověkých liší především v tom, že si poprvé začínají uvědomovat nezbytnost uvědomělé kázně. Ta se zdá být základní podmínkou společné práce a stále častěji v ní nejen učitelé, ale i rodiče začínají vidět nejlepší předpoklad dobré výchovy. Přitom se školní cyklus začíná prodlužovat, lidé se nadále nespokojují s tím, že jejich děti tráví ve škole rok nebo dva, jak tomu bylo na počátku 17. století, ale doba školní docházky se prodlužuje zprvu alespoň na 4 nebo 5 let. Dítě je podrobováno stále přísnější a účinnější kázní, která je vzdaluje od svobody, již se těší dospělí. Výchovné praktiky i délka školního vzdělání se však stále ještě odlišují, ani ne tak podle společenské třídy, jako spíše podle budoucího povolání: celou výuku dokončují jen určitá povolání — právníci a kněží, naproti tomu řemeslníci nebo venkovská mládež se spokojuje s kratší docházkou a děti ze šlechtických rodin nastupují např. vojenskou službu stále ještě v časném dětství.

Teprve od 18. stol. se situace radikálně mění. Vytváří se dvojité výchovný systém, v němž se rozvíjí školské zařízení určené

pro střední třídy, ale po dlouhou dobu stagnuje základní vzdělání určené pro širokou populaci. V tomto směru dochází ke změnám vlastně až teprve v nejnovější době pod vlivem požadavků na specializaci, daných technickým vývojem.

Ve středověku, na počátku moderní doby a v některých společenských vrstvách ještě i dlouho potom vstupují tedy děti, jakmile se obejdou bez matek nebo chův, přímo do velké obce dospělých a podílejí se na jejich práci i hře. Rodina plní svou funkci zabezpečení pokračování života, majetku a jména, neproniká však příliš daleko do lidské sensibility. Jakmile se dítě obejde bez péče své matky, přestane vlastně náležet rodičům: je svěřeno jiné patrimoniální rodině, která je má připravit na stav dospělého. Tam žije s dospělými, učí se dobrým způsobům, zdvořilosti i řemeslu. Do vlastní rodiny se pak vrací teprve v době, kdy se může ucházet o část dědictví. Bývá tomu tak dokonce i v chudých rodinách bez dědičného majetku — i ty mají velmi málo rodinné „existence“. Ariès proto rozlišuje rodinu „existenční“ 19. a 20. století od rodiny „instituční“ a zdůrazňuje, že mezi oběma typy je velmi podstatný rozdíl. Rodina, kterou děti opouštěly zpravidla ve svých 7 letech, nemohla vytvořit pevná afektivní pouta mezi svými členy a nebylo to také jejím úkolem. Teprve od konce 17. století se rodina otevírá afektivitě, a to tou měrou, jakou ztrácí svou funkci ekonomickou a svou funkci politického modelu společnosti. Ariès zdůrazňuje, že v této době se afektivita, rozptýlená do celého sociálního prostoru, začíná stahovat do rodiny. Moderní člověk tak už není sám uprostřed davu, je ve své rodině, která jej vlastně určitým způsobem izoluje.

Dítě se ze světa dospělých dostává do jakési karantény, do odděleného, chráněného světa, vytvořeného jen pro ně. Tímto světem je škola. A spojení mezi uzavřeným světem školy a světem dospělých zprostředkuje právě rodina. Na rodině není však závislé už jenom dítě, ale i mladý člověk, a někdy neunikne z této závislosti po celý život. V moderní rodině získává dítě ústřední postavení, natolik ústřední, že se ho rodina někdy snaží i zbavit jako přítěže: přeje si zajistit všem svým dětem co nejlepší podmínky a omezuje proto jejich počet. Tak se v rodině moderního typu setkáváme s dětstvím uzavřeným do školní výchovy a vzdáleným světu dospělých. Tato „karanténa“ se prodlužuje současně se školní docházkou, posunuje se přes celou adolescenci, která se vynořuje ve 20. stol. jako nové životní období a týká se všech adolescentů v moderní společnosti.

Práce P. Arièse je pravděpodobně nejlépe domyšlená historie rodiny a dětství, která vyšla v poslední době. Přestože od jejího prvního vydání uplynula poměrně krátká doba, vidíme, že již ovlivnila myšlení řady sociologů, pedagogů a psychologů. Je velmi bohatě dokumentována údaji z literatury, ikonografie, socharství, matričních záznamů i náhrobních nápisů a místy čtenáře těmito doklady až zavaluje. Přesto podává poměrně jasný a vyhraněný obraz historie rodiny, který

je přiznaně zjednodušený a schematizovaný, ale patrně nikoli příliš zkreslený. Ariès se většinou drží v mezích svého oboru „historie mentalit“ a o důsledcích této historie pro současný a budoucí sociální vývoj uvažuje jen okrajově. Jeho závěry však takové extrapolace umožňují a on sám se o ně pokouší v některých jiných pracích, např. v článku o nové roli matky a dítěte v současné rodině (1969).

Je pochopitelné, že Arièsova práce může stěžít rozřešit najednou celý soubor otázek, které se vážou k tak složitému tématu. Můžeme k ní proto právem mít řadu výhrad: dokumentace je vázána příliš úzce jen na francouzské prostředí a v mnohém neodpovídá přesné vývoji středoevropskému. Některá tvrzení jsou příliš paušální a bylo by třeba je vymezit. Tak např. bratrská výchova v 17. stol. a myšlenky Komenského odporují v lecčems absolutním tvrzením o naprostém nezájmu o školní výchovu dívek, dětí chudších sociálních vrstev apod. Na některých místech se vůbec zdá, že Ariès pro své myšlenkové konstrukce bere v úvahu jen pozitivní doklady a podceňuje skutečnosti, které jim odporují. Přes tyto výhrady je to kniha, se kterou se musí seznámit každý, kdo se zabývá vývojem moderní rodiny a postavením dítěte v ní.

Dana Langmeierová

S. N. Eisenstadt: Von Generation zu Generation

Juventa Verlag, München, 1968, s. 368.

Autor publikace, ředitel Sociologického institutu Jeruzalémské university, vychází ve své studii ze dvou základních otázek: Jakou roli hraje mládí (Jugendalter) v rozličných typech společnosti? Za jakých podmínek vznikají vlastní věkové skupiny mladistvých a co znamenají pro další vývoj společnosti?

Aby osvětlil tyto vztahy, shromáždil ve své studii velké množství srovnávacího sociálně antropologického materiálu (od popisu mládeže a jejího postavení v primitivních společnostech přes další společenské formace až po analýzu současné situace mládeže ve Spojených státech amerických, ve středoevropských zemích, v SSSR a v Izraeli), na jehož podkladě a s pomocí strukturálně funkčního pojmového aparátu vyvinutého americkou sociologií, především Parsonsem, rozvíjí svou vlastní teorii mládeže a jejího vztahu k ostatní společnosti, jež otvírá mnoho nových aspektů.

V počáteční kapitole Eisenstadt systematicky rozvíjí souvislost mezi sociální strukturou společnosti a diferenciací jejích členů podle věku v různých typech společnosti. Vyzvedá funkční význam věkových stupňů a jim jmenovaných heterogenních vztahů mezi generacemi pro socializaci individua. Tak např. na rozboru vztahů v primitivních společnostech odhaluje význam iniciačního ritu, jímž jsou mladí lidé jednak seznamováni se zákony společenství, do něhož vstupují, a se svými povinnostmi vůči němu, jednak jsou jim přímo uváděni do nové role, tj. do role

plnoprávného člena tohoto společenství. V předindustriální evropské kultuře stojí v centru dění funkčně bohatá „velká rodina“. Životní stáří ve spojení s rodinným statusem slouží pak jako hlavní kritérium nejen pro přidělení role ve společnosti, nýbrž pro získání společenské a hospodářské moci. V takových společnostech funguje rodina jako instituce, která poskytuje dospívajícím jednak potřebnou ochranu, jednak zajišťuje přístup k plnohodnotnému sociálnímu statusu.

Na rozboru moderní společnosti Eisenstadt ukazuje, že moderní malá rodina ztratila své postavení centrální instituce a současně ztratila svou funkci ochranného a převodního článku. Důsledkem toho je podle Eisenstadta narušení přirozených věkových heterogenních vztahů, životní stáří jako sociální kritérium ztrácí na významu, stejně jako generační posloupnost a věkové stupně pozbyávají tradiční význam jako společenské strukturální princip. Dochází pak k vytváření věkové homogenních skupin, které částečně přebírají některé funkce rodiny. Tak zajišťují dospívajícím, kteří usilují o nezávislost na rodičích, určitou ochranu a poskytují jim „teplo hnízda“, čímž vlastně slouží jak socializaci individua, tak soudržnosti společnosti.

Tato Eisenstadtova hypotéza vede do centra důležitých kontraverzí moderního bádání o mládeži, kde jednou z nejdiskutovanějších otázek je, jak dalece se tyto formální i neformální skupiny stejně starých mladistvých — které se v americké terminologii nazývají „peer groups“ — spojují a upevňují jako *díleč kultury společnosti*, jako samostatný svět mládeže.

Eisenstadt dále zkoumá důvody, jež vedou moderní mládež do opozice proti společnosti. Zdá se, že jeho pojetí mládeže může podstatně přispět k porozumění „revolučního hnutí“ této generace.

Eisenstadt se však neomezuje pouze na tyto vztahy a funkce. Všimá si na základě analýzy shromážděného materiálu i dalších otázek jako jsou souvislost *výchovného systému* se strukturou platnou toho času a úkoly té které společnosti. V této souvislosti analyzuje rodinu i z hlediska jejich rozličných *výchovných* funkcí; stejně tak školu, mládežnické organizace a různé neformální skupiny.

Eisenstadtovo dílo nalezlo jak pro velké množství konkrétního sociálně antropologického materiálu, tak i pro teoretické závěry, k nimž na základě jeho rozboru dospělo, velký mezinárodní ohlas. Má nejen význam pro sociologii mládeže, ale vzbudilo též velký zájem psychologů a pedagogů.

Eliška Nováková

Attitudes in British Management a P. E. P. Report

Pelican Book, London 1966, s. 327.

Autoři této publikace, zajímavé nejen ze sociologického hlediska, ale v mnohém podnětné i pro řídící pracovníky našeho průmyslu, podávají zprávu o dvouletém výzkumu postojů manažerů britských firem k procesu

řízení. Výzkum byl proveden pod vedením pracovníků výzkumného štábu PEP (Political and Economic Planning Ltd) — Anthony Gatera, Davida Insulla, Harolda Lind a Petera Seglowa, za konzultativní pomoci J. R. Parkinsona, profesora aplikované ekonomie na Queen's University v Belfastu. Byl dokončen v červnu 1964 a navazuje na dřívější práci PEP — *Growth in the British Economy* (PEP 1960).

Zpráva je rozdělena do tří částí. V první (The Setting) se autoři zabývají motivací výzkumu, formulací projektu a metodologickými problémy, ve druhé pak otázkami řízení ekonomického růstu (The Management of Growth) a třetí část je zaměřena na problémy vytváření podmínek pro ekonomický vzestup (The Environment for Growth).

Výzkum byl motivován kritickými diskusemi o pomalém růstu britského hospodářství, v nichž se objevovala řada pokusů aplikovat při srovnávání ekonomického vývoje v jiných západních zemích především takové agregáty, jako velikost národního produktu, investic nebo exportu. Jak autoři uvádějí, tato makroekonomická hlediska mají jistě svá opodstatnění, ale nemohou být kritériem pro hodnocení ekonomické efektivity jednotlivých firem v tak decentralizovaném hospodářství, jaké existuje ve Velké Británii. Růst britské ekonomiky jako celku je zcela závislý na ekonomické aktivitě jednotlivých firem a jak ukazují poslední analýzy, ta je determinovaná převážně těmi, kteří tyto firmy řídí. S odvoláním na studii *Growth in British Economy* ukazují, že jednou z hlavních překážek ekonomického růstu je nedostatečná zainteresovanost pracovníků a malá pozornost, jež je věnována specifickému významu manažerů. Proto je nutné nejprve poznat postoje a činnost manažerů a pak je možno formulovat efektivní hospodářskou politiku.

Záměr, aby objektem výzkumu byl britský průmysl jako celek, způsobil řadu problémů při výběru vzorku. Problém spočíval v tom, že britskou ekonomiku vytváří velké množství samostatných firem (podle uvedených údajů v době výzkumu existovalo více než 20.000 závodů s 25 a více zaměstnanci) patřících do různých odvětví průmyslu a rovněž kvalita a úroveň managementu je obtížné srovnatelná. Proto výzkumný tým nejprve porovnával firmy, jejichž manažeri jsou orientováni především na rozvoj firmy a jejichž postoje a řídicí praxe tomu nasvědčují, s firmami, jejichž manažeri se domnívají, že podobné postoje nezažívají. Po dohodě s experty (skupina expertů byla složena z akcionářů, ekonomů, představitelů obchodních komor) byly vypracovány dva seznamy. Na prvním seznamu byly uvedeny firmy, u nichž byl předpoklad rozvoje v příštích deseti letech, a to jak jejich rozvoj vnitřní, tak vzestup vyplývající z důsledku prosperity velkých společností, k nimž tyto firmy měly ekonomické vazby. Druhý seznam zahrnoval firmy, jejichž hospodářský rozvoj nebyl předpokládán. Poněvadž nedošlo k plné dohodě s experty, doplnil výzkumný tým se-

znam o dvě firmy z jiných odvětví se zaměřením na to, aby vzorek odpovídal celkové charakteristice britského průmyslu. Celkem bylo vybráno 47 firem ze šesti průmyslových odvětví, a to 9 v textilním (wool textil), 7 ve strojírenství (machine tools), 7 v loďařském (shipbuilding), 8 v elektrotechnickém (electronics), 6 ve spotřebním (domestic appliances), 8 v odvětví vyrábějícím těžké stavební stroje — exkavátory apod. (earth-moving equipment) a 2 blíže neurčené firmy z jiných odvětví. Vzorek byl vybírán s přihlédnutím k takovým parametrům, jakým je množství závodů v daném odvětví, teritoriální rozmístění, množství a struktura pracovních sil, hodnota celkové produkce vyjádřená v penězích v letech 1960—1962, podíl na celkové průmyslové výrobě v roce 1962, vzrůst produkce v posledních pěti letech, hodnota exportu v letech 1960—1962 a podíl na celkovém exportu v roce 1962. Pro zpřesnění popisu byly jednotlivé firmy indikovány také podle velikosti. Velikost a počet zkoumaných firem ukazuje tabulka 1:

Tabulka 1

Označení	Počet zaměstnanců	Počet zkoumaných firem
Malá firma	0— 500	10
Střední firma	500—1000	13
Větší firma	1000—2000	13
Velká firma	přes 2000	13

Představitelé jednotlivých firem byli seznámeni s projektem výzkumu a požádáni o zajištění styku s pracovníky, kteří rozhodují o produkci, výzkumu a vývoji, exportu, marketingu, financích a personálních otázkách. Dodatečně bylo hovořeno i s odborovými důvěrníky. Výzkum byl prováděn technikou standardizovaného rozhovoru a odpovědi zaznamenány magnetofonem. Otázky byly připraveny tak, aby jich bylo možno použít pro kteroukoliv z uvedených řídicích funkcí a mohly být modifikovány pouze ve vztahu k danému odvětví. Rozhovory s uvedenými sedmi funkcionáři byly provedeny v průběhu dvou dnů. Z celkem 376 plánovaných rozhovorů jich bylo uskutečněno něco přes 300, neboť u některých firem buď neexistovali pracovníci pro některou ze šetřených aktivit, nebo například v malé textilní firmě odpověděl majitel na všechny otázky sám.

Při rozhovorech se ukázalo, že dichotomická charakteristika, tak jak byla hypoteticky formulována, neumožňuje dosti přesně specifikovat postoje a řídicí praxi manažerů orientovaných na rozvoj firmy. Proto byly postoje a řídicí praxe manažerů orientovaných na rozvoj firmy označeny ve studii jako „thrusting“ a ty, jež nejméně odpovídaly této specifikaci, jako „sleepy“. K tomuto označení byly pak přiřazovány postoje a řídicí praxe

manažerů v oblasti způsobu řízení, plánování vývoje, nákupu, přeměny závodu, podnikového výcviku a vzdělávání, konzultace řízení, personalistiky, výzkumu, marketingu a exportu.

Ve druhé části (The Management of Growth) se autoři zabývají otázkami produktivity, kterou obecně charakterizují jako... „poměr mezi výstupem (output) a vstupem (input) v kterékoliv produktivní jednotce, bez ohledu na to, zda jde o stát, průmyslové odvětví nebo firmu“ (s. 43), a ukazují, že základní determinantou růstu produktivity je kvalita řízení, která je pak podmíněna systematickou výchovou nových manažerů a zaváděním moderních řídicích technik, zaváděných často za pomoci konzultačních středisek pro manažery (např. Centre for Interfirm Comparison, British Institut for Management — v roce 1964 použilo přes 1100 společností služeb CIFIC). V těchto souvislostech kladou důraz na vztah manažerů a řízených (jako jeden ze základních faktorů determinující ekonomickou efektivnost firmy je uváděna kvalita pracovních vztahů), pracovní motivaci (v pořadí — mzda, zejména odstranění mzdových stropů, pracovní jistota a plánování, participativní řízení, zejména společné konzultace s Workers Council, systém komunikací s pracovníky a odborovou organizací) a roli personálního řízení.

Významu pracovních vztahů jsou si vědomi i manažeři, jak je možno pozorovat na některých výpovědích. Tak například na otázku „...Co vidíte jako hlavní aspekty svého povolání?“ odpovídají:

Manažer malé soukromé textilní firmy:

„Moje první starost je o lidi, především o úředníky. Když máte spokojené pracovníky, to je první cesta k úspěchu.“

Manažer větší elektrotechnické firmy:

„Nejdůležitějším aspektem je studovat lidi, které řídím, hledat jejich silné nebo slabé stránky, spravedlivě je odměňovat a pokud možno pokoušet se vytvořit určitou harmonii. Myslím, že pro firmu jako je naše, nemá jednatel takový význam. Může mít sice určité výsledky, ale chod firmy v podstatě závisí na úsilí týmu v první a druhé úrovni a proto také péče, odměňování a příprava těchto lidí je jistě nejdůležitější a myslím, že to dělám.“

Na otázku, co chápete pod dobrými pracovními vztahy, odpovídá manažer loděnice: „Stávky jsou pravděpodobně nejlehčí cestou měření pracovních vztahů. Nikdy jsme nezastavili práci.“

„Pokud mne se týče, dobré pracovní vztahy, to znamená žádné potíže.“

Z dalších důležitých podmínek rozvoje firem je uváděna finanční kontrola (kontrola rozpočtem, redukce plateb apod.), růst nákladů na výzkum a vývoj (náklady na výzkum byly v letech 1955—1961 zvýšeny o 334 mil. liber), důsledné využití marketingu a zvyšování exportu.

Dále je tato partie věnována zobecnění získaných výpovědí manažerů podle postojů označovaných jako „thrusting a sleepy“ ve

Tabulka 2

A. Zásady efektivnosti řízení	Thruster	Sleeper
1. Nábor potenciálních manažerů	Přístupné myšlení všem potenciálním zdrojům řídicího materiálu, vytváření povědomí příležitosti u firmy;	Ignorování potenciálních schopností, slabé náznaky podporovat jakéhokoliv „ducha“;
2. Přijímání nových manažerů	Ochota vykoupit ostatním firmám „top management“ bez jakýchkoliv ohledů;	Nečinnost, nepytláci;
3. Výchova v řízení	Pravidelné použití vnějších konzultací nebo všech vnitřních možností;	Náhodný, příležitostný výevik;
4. Struktura řízení	Individuální odpovědnost řízení a definování pracovních specifikací. Existuje organizační řád a je používán;	Nejasná individuální odpovědnost, organizační řád neexistuje;
5. Konzultace řízení	Je si vědom celkového přínosu konzultantů, konzultaci chápe jako pomoc podporující firmu;	Na konzultanty hledí jako na šarlatány, v nejlepším rozmnožující papírování;
B. Budoucnost firmy		
1. Plánování	Plánuje ve středních i dlouhodobých termínech především: podíl marketingu, expanzi plateb, návratnost kapitálu, výzkum a vývoj, zlepšení pracovních vztahů;	Uvažuje pouze v termínech bezprostředních problémů, dlouhodobé plánování ignoruje;

vztahu k zásadám efektivního řízení, plánování a perspektivám firmy, operativní kontrole firmy, marketingu ve vnitřním i zahraničním obchodě, pracovním vztahům a výzkumu a vývoji. V každé této kategorii je vytypována řada aktivit (celkem 59), k nimž jsou přiřazovány oba druhy zjištěných postojů způsobem uvedeným v tabulce 2.

Na základě této dichotomické tabulky byly porovnávány a sumarizovány výpovědi manažerů jednotlivých firem. Celkovou situaci v jednotlivých odvětvích ukazuje tabulka 3.

Pro interpretaci takto sumarizovaných dat bylo použito ještě porovnání finančních výsledků jednotlivých firem, které byly řazeny do tří kategorií — jako dobrá, střední a chudá firma. Přesné porovnání finančních výsledků však nebylo možné, neboť pochopitelně některé firmy z konkurenčních důvodů podobné údaje tají.

Závěrečná část výzkumné zprávy je věnována otázkám podnikové výchovy a vzdělávání, problematice průmyslových rad, vztahu státu a vědy z hlediska vytváření podmínek

pro celkový ekonomický rozvoj a návrhům na některá opatření.

Autoři zdůrazňují, že nejdůležitější podmínkou rozvoje firmy je schopné řízení, které umí poznat vnější podmínky a situaci systematicky adaptuje a řídí ekonomickou politiku firmy k rozvoji. Schopnost a ekonomická úspěšnost firem je tedy determinována manažery, jejich řídicí praxe může být stimulována správným druhem externích konzultačních služeb, které jsou nezbytné pro rychlou modernizaci firmy i pro progresivní vzdělání manažerů.

Podstatnou roli v řízení ekonomického rozvoje mohou pak sehrát průmyslové rady a stát. Průmyslové rady jsou charakterizovány jako potenciální zdroj relevantních informací a mohou značně ovlivnit svojí vahou situaci v podnikové výchově a vzdělávání, plánování pracovních sil, v koordinaci aktivity v jednotlivých průmyslových odvětvích, zejména vzhledem k možnosti styku s jednotlivými ministerstvy a národním plánováním. Spolu s ovlivňováním daňového systému v jednotlivých odvětvích by všechny tyto

Tabulka 3

Odvětví	Thrusting	Sleepy	Neutrál	Celkem
Textilní	29	30	10	69
Strojírenské	30	36	15	81
Lodářské	10	35	24	69
Elektrotechnické	39	6	16	61
Spotřební průmysl	24	22	6	52
Stavební stroje	28	20	10	58
Ostatní	5	—	1	6
Celkem	165	149	82	396

momenty mohly přinést reálný ekonomický efekt.

Funkce státu je redukována pouze do oblasti statistických služeb a finančních dotací pro rozvoj nové, moderní techniky a výroby. Statistické údaje, které by poskytoval stát, by mohly jednotlivým firmám umožnit precizaci jejich faktické ekonomické situace a porovnat ekonomické výsledky s potenciálními konkurenty doma i v zahraničí.

I když by bylo možno mít některé výhrady, jak z hlediska metodologického, tak ze-

jména k některým závěrům autorů (například charakterizování manažerů jako hlavního determinujícího činitele rozvoje firem a tím značné zužování problému podnikové výchovy a vzdělání na „top management“, i když se autoři problémem adaptace a vzděláváním dělníků také částečně zabývají), dává tato publikace velmi zajímavý pohled na situaci v britském průmyslu a v mnohých ohledech nutí k podnětnému zamyšlení nad některými shodnými problémy.

Oto Sedláček

František Charvát: K některým otázkám exaktních přístupů ve společenských vědách
VPA Klementa Gottwalda, Studijní prameny, Sborník řízení a společnost 10, 1969.

Stať se zabývá tematikou na pomezí matematiky a společenských věd. Ze sociálních věd se dotýká tzv. systémového pojetí. Myslím, že právě toto pojetí umožňuje exaktizaci a operacionalizaci sociálních věd a hlavně širokou aplikaci různých matematických disciplín.

Více než na společenské vědy se práce zaměřuje na některé partie matematiky. To přirozeně ovlivňuje styl: Definice jsou jasné a přesně formulovány, funkce vět obvyklých v matematice zastávají poznámky, které uvádějí vlastnosti definovaných pojmů a interpretují je.

V první kapitole autor rozebírá vztah matematiky a sociálních věd. Vytyčuje základní znaky matematiky a sociálních věd, srovnává je v jejich podstatě a po metodologické stránce. Polemizuje s výtkami společenskovědních pracovníků vůči matematice a ukazuje, že spočívají v nepochopení současné matematiky a že přenesení základních znaků matematiky a matematického myšlení do sociálních věd není v rozporu se žádoucím stavem sociálních věd.

Kapitola druhá obsahuje elementární poznatky z teorie množin a základní matematické pojmy. Toto je využito v třetí kapitole k precizaci pojmu systému, event. struktury, ve společenských vědách.

Čtvrtá kapitola uvádí další základní pojmy z teorie množin a teorie grafů; zvláštní pozornost je věnována pojmu relace.

V páté kapitole autor nastiňuje operationalistické pojetí ve společenských vědách. Domnívá se, že operacionalizaci sociálních věd (tj. požadavek, aby gnoseologické postupy sociálních věd byly adekvátní postupům exaktních věd a aby umožňovaly aplikaci matematických výsledků a poznatků), je možno provést na základě systémového pojetí.

Kapitola šestá a sedmá obsahuje vzorce z kombinatoriky a výklad základních funkcí, tj. míry a pravděpodobnosti.

V osmé kapitole autor uvádí operationalistickou precizaci pojmu sociální skupiny na základě skupinového pojetí v sociologii. Typologie sociálních skupin je odvozena od typologie relací z teorie množin. Při rozboru vztahů v sociální skupině je použita teorie grafů, např. Fordovy algoritmy pro kritické cesty.

Další tři kapitoly se stručně zmiňují o funkcích, spojitosti zobrazení, metrických prostorech a rovnících.

Kapitola dvanáctá obsahuje teorii kvantifikačních procesů, která hraje důležitou roli ve vazbách společenských věd a matematiky. Podle autorova názoru tato teorie by měla být disciplínou o zákonitostech a prostředcích tvorby kvantitativních charakteristik (tzv. indexů). Autor vychází ze systémového přístupu a definuje pojem primitivní a složené kvantitativní charakteristiky objektu. Uvádí pozoruhodný výsledek, tvorbu složené kvantitativní charakteristiky, tzv. rovnoměrnosti stratifikace.

Pojem trendovost je precizován a zobecněn v kapitole třinácté. Trendovost je pojata jako vývojovost, časová variabilita objektů sociální reality.

Čtrnáctá kapitola obsahuje pojem matice a základní souvislosti teorie matic a teorie grafů.

Poslední kapitola má poznámkový charakter. Jsou zde načrtnuty některé charakteristiky systémů, např. závislost systémů společenské reality, systémová moc, konflikt dvou systémů.

Mnoho problémů, směrů bádání i obecných gnoseologických kategorií je v publikaci jen nastíněno a není rozváděno do větší šíře. Jak autor sám podotýká, jeho cílem je jen upozornit na možné náměty rozvíjení operationalistického přístupu v sociálních vědách. Myslím, že jich zde čtenář nalezne dostatek spolu s nezbytným matematickým aparátem, což mu může poskytnout jeden z odrazových můstků pro práci v této oblasti.

A. F.

Janusz Sztumski: Kształtowanie się poglądów na wartość moralną pracy ludzkiej
Gdańskie zeszyty humanistyczne — filozofia, zeszyt III, 1967.

Stať podává stručný přehled vývoje názorů na morální hodnotu práce od antiky až po socialistickou společnost. Zdůrazňuje, že v starověkém Řecku i Římě status společenských tříd a vrstev nebyl dán ani jejich aktivitou v produktivní činnosti, ani jejich společenskou užitečností a uvádí to do souvislosti se známým negativním hodnocením práce u Platóna a Aristotela. Naproti tomu Hesiodos a Vergilius oceňují práci rolníka (nikoli řemeslníka) a také pro Demokrita platí, že „ponos agathon“.

Autor sleduje dvojí ocenění práce v křesťanství, jež na jedné straně chápe práci jako důsledek prvotního hříchu, důsledek prokletí, neboť práci se člověk musí stavět proti přírodě; na druhé straně křesťanství už ve své

první fázi obsahuje i jisté pozitivní hodnocení práce, rozvíjené později některými řešiteli a zvlášť výrazně Lutherem a Kalvinem.

Sztumski pak připomíná různý přístup k hodnocení práce u renesančních myslitelů; všimá si rehabilitace výrobní činnosti, jež se podle jeho názoru jasně projevuje od 18. století a sleduje tento proces v dílech utopistů a klasiků marxismu. V závěru se pokouší formulovat vlastní odpověď na otázku, proč Marxovo a Engelsovo stanovisko se dosud plně neodráží ve společenské praxi socialistických zemí, tj. proč se morální hodnota práce nestala všeobecně uznávanou nejvyšší hodnotou. Hlavní příčinu obecného chápání práce (zejména fyzické) jako nutného prostředku k získání obživy spatřuje autor v první řadě ve skutečnosti, že o společenském postavení lidí dosud nerozhoduje jen jejich pracovní aktivita, a dále ve svérázném chápání společenského vzestupu, za nějž se pokládá přechod od fyzické práce k práci duševní. K úplné rehabilitaci fyzické práce — uzavírá autor — dojde tehdy, až člověk nalezne v práci plnou realizaci své lidské podstaty.

M. B.

Pierre Demondion: La promotion sociale

L'Administration nouvelle, Éditions Berger-Levrault, Paris 1966, s. 244

Autor, vedoucí pracovník pařížského ministerstva práce, se v knize, zaměřené teoreticky i prakticky, zabývá francouzskou politikou usnadňování společenského vzestupu pracujícím zvyšováním jejich kvalifikace. Osou této politiky je zákon č. 59—960 z 31. 7. 1959, sledující zvyšování způsobilosti dělníků i vyšších technických kádrů. Šetření provedené u 2500 osobností, uvedených ve slovníku *Dictionnaire biographique français contemporain*, ukázalo, že z jejich otců bylo 2,8 % dělníků, 5,4 % majitelů zemědělských usedlostí, 0,3 % zemědělských dělníků, 17,2 % vedoucích podniků a 45,1 % příslušníků tzv. svobodných povolání a vyšších úředníků. Ze srovnání společenského původu těchto osob se skladbou obyvatelstva v r. 1900 (46 % zemědělců, 30 % dělníků, 5 % vedoucích podniků, vyšších úředníků a svobodných povolání) vysvítá, že synů dělníků a zemědělců (bez zemědělských dělníků) je mezi nimi desetkrát méně, zatímco potomků příslušníků nejvyšších vrstev je třináctkrát více. Pokud jde o jednotlivá povolání, 42 % významných lékařů pochází z rodin příslušníků svobodných povolání, stejně jako 37 % vyšších úředníků, 42 % důstojníků a 50 % diplomatů. Z toho autor vyvozuje, že více než sto padesát let po francouzské revoluci, jež zrušila právní výsady rodu, trvají v této zemi ještě v široké míře výsady faktické. Podle výsledků šetření se přisuzují úspěchy v životním uplatnění především práci (29,9 %), mravním vlastnostem (11,6 %), rodině (9,2 %), štěstí a nadání (po 9 %), povolání, stykům, rozumovým schopnostem a studiím či vlivu učitelů (po 5 %). Tyto činitele sociální mobi-

lity pak autor dělí na individuální (vůle k úspěchu a ostatní osobní vlastnosti) a kolektivní (šance, rodina a styky, školní vzdělání).

F. P.

Nové vydání Maxe Webera

Jedním z nevýznamnějších sociologů počátku tohoto století v Německu byl nesporně Max Weber. Jeho hlavní dílo *Wirtschaft und Gesellschaft* však vyšlo teprve posmrtně (2. vydání 1926, 4. vydání 1956). Zvláštní zájem věnoval autor otázce práva. Nyní vyšla jako zvláštní svazek edice *Soziologische Texte* kniha, vyjímající z díla *Wirtschaft und Gesellschaft* partii o právu pod názvem *Rechtssoziologie*. Osudy tohoto díla jsou podivuhodné. Literární pozůstalost Weberova byla uložena v pruském státním archivu, ale za války se ztratila. Jen rukopis této části o právu, který byl darován jeho žákou profesorem Loewensteinovi ve Spojených státech, se zachoval a bylo ho vydatně použito při publikování této knihy.

Vydavatel opatřil knihu obsáhlým úvodem o Weberově sociologii práva. Bylo to tím potřebnější, že jde o výňatek z obsáhlejší práce a že by proto bez tohoto úvodu některé souvislosti nebyly čtenáři dosti jasné.

Toto vydání je třeba považovat za velmi pozitivní přínos německé literatury, tím spíše, že tomuto tak významnému sociologovi česká i slovenská věda věnovala dosud poměrně málo pozornosti. V češtině máme zatím jen překlad jeho přednášky *Politika jako povolání*. Bylo by dobře tuto mezeru jak v sociologii, tak v právní filosofii vyplnit.

—a.—

Stanley Milgram: Conditions of Obedience and Disobedience to Authority

International Journal of Psychiatry, 6, 259 až 276, 1968.

Práce přináší souhrnnou zprávu o celé řadě experimentálních studií, které se zabývají velmi významným typem mezilidských vztahů: studují konflikty, které vznikají za situace, kdy experimentátor nařídí subjektu, aby škodil jiné osobě. Laboratorní procedura sestává ze situace, v níž naivní subjekt má přidělovat stále rostoucí tresty (elektrické šoky) „oběti“, smluvené s experimentátorem. Závislou je pak maximální šok, který je pokusná osoba ochotna udělit dříve, než odmítne v pokusu pokračovat. Experiment údajně sleduje, jak působí trest na paměť: pokusná osoba je tu v roli učitele, který podle příkazů experimentátora trestá rostoucí neúspěchy v učení smluveného subjektu stále vyššími fiktivními elektrickými šoky, které oběť konečně zjevně ohrožují. Pokusná osoba se tak postupně dostává do situace, v níž musí řešit konflikt mezi dvěma nekompatibilními požadavky sociálního pole. Zároveň se tu uplatňuje celá řada situačních proměnných,

z nichž některé mají základní význam pro úroveň poslušnosti. Hlavním závěrem experimentů je však zjištění, že pro většinu lidí je velmi obtížné odmítnout poslušnost experimentátorově autoritě — pokus v Yale dokončilo až k nejvyššímu šoku (450 voltů) 62 % pokusných osob.

Pokusy studují především sociálně psychologickou problematiku; jejich závěry nicméně ukazují velmi závažné společenské souvislosti. Byly prováděny na Yaleské universitě,

kde jsou mezilidské konflikty již po dlouhou dobu studovány a vedou autora k velmi znepokojivému závěru: typ charakteru, který produkuje současná společnost, není podle něho s to uchránit jedince od brutality a zneužití zhoubnou autoritou. Lidé jsou za určitých okolností ochotni poslouchat bez zábran — pravděpodobně i proto, že současná kultura neposkytuje adekvátní modely neposlušnosti.

D. L.

Ve dnech 14.—19. září se konal ve Varně VII. světový sociologický kongres.

V tomto čísle otiskujeme referáty některých delegátů, přednesené na tomto kongresu. Jde o stati: F. Kahuda, *Prolegomena k metodám diagnostické analýzy*, J. Kohout, So-

ciologie a řízení socialistického podniku, M. Huláková, *Lenin a kultura*, (ČSSR) a referát B. G. Mirkina, *O jednom přístupu k analýze základní sociologické informace* (SSSR). O průběhu kongresu budeme podrobněji informovat v dalších číslech.

Redakce SC

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Jilská 1, Praha 1, dod. PŮ 01, tel. 230-819 — Rozšiřuje Poštovní novinevá služba, objednávky a předplatné přijímá PNS, ústřední expedice tisku, administrace odborného tisku, tř. Obránců míru 2, Brno. Lze také objednat u každé pošty nebo doručovatele. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice tisku, odd. vývoz tisku, Jindřišská 14, Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12, Praha 10 - Vršovice, dod. PŮ 101. — Časopis vychází šestkrát ročně. — Cena výtisku Kčs 10,—, předplatné na celý rok Kčs 60,—, US \$ 8,50 — £ 3/11/1. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v srpnu 1970. Číslo vyšlo v prosinci 1970.
© Academia, nakladatelství Československé akademie věd, 1970.